

ДЖЕК ЛОНДОН

Міжзоряний
Мандрівник

ДЖЕК ЛОНДОН / МІЖЗОРЯНИЙ МАНДРІВНИК

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

COLLECTION OF WORLD CLASSICS

Jack London

THE STAR
ROVER

NOVEL

State Literazny
PUBLISHING HOUSE
Kiev-1957

ДЖЕК ЛОНДОН

МІЖЗОРЯНИЙ
МАНДРІВНИК

РОМАН

Переклад з англійської

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ-1957

*Переклад за редакцією
О. СЕНЮК*

Переклад зредоговано за виданням:
The Jacket (The Star Rover)
by Jack London,
London, 1915 .

I

Все життя в мене були якісь невизначені спогади про інші часи та інші місця. Я відчував, що в мені живе не одна, а кілька осіб. О ти, що ці рядки читатимеш, повір, що це відчуття є й у тебе. Згадай дитячі роки — і це відчуття здасться тобі мов невизначений досвід твого дитинства. Ти ще тоді не визначився, не викристалізувався. Ти був ще пластичний: душа — мінливий плин, а свідомість і особистість — у процесі формування... так, формування і забування.

Ти багато позабував, читачу, але ці рядки невизначено нагадують тобі далекі туманні простори інших часів та інших країн, — простори, куди вдивлялись твої дитячі очі. Тепер вони видаються тобі снами. Нехай це будуть сни, що тобі снились тоді, але звідки ж їхній зміст? У снах химерно переплітаються тільки знайомі пам'яті речі. Зміст найдивовижніших снів наших — це зміст нашого досвіду. Коли ти був дитиною, малою дитиною, ти падав уві сні з великої висоти, літав у повітрі, як і інші крилаті істоти; тебе переслідували якісь павуки та багатонігі болотні плазуни; ти чув інші голоси, бачив інші обличчя, знайомі, як провиддя кошмарів, спостерігав схід і захід сонця, зовсім відмінний від того, який тобі доводилося бачити коли-небудь.

Гаразд! Ці дитячі сни є не що, як хвилинні проблески інших світів, життя інших поколінь, тих речей, що ти їх ніколи не бачив на світі, де ти тепер живеш.

А звідки ж вони? Ці інші покоління?.. Ці інші світи?.. Можливо, коли ти прочитаєш те, що я маю написати, ти дістанеш відповідь на ці бентежні питання, що я поставив тобі і що ти сам собі ставив, ще й не читавши цих рядків.

Вордсворт знав. Він не був ні ясновидцем, ані пророком. Він був звичайнісінькою людиною, такою, як ти, як і всяка інша. Те, що він знав, те знаєш і ти, і кожен інший. Тільки він дуже влучно визначив це в одному місці, що починається словами: «Не зовсім виявно і не зовсім забуто».

І справді, тінь в'язниці згущується навколо нас, новонароджених істот, і надто швидко ми все забуваємо. Тільки новонародженими ми пам'ятаємо інші часи й інші місця. Ще безпорадними немовлятами, спроможними тільки сидіти на руках або рачкувати на підлозі, ми уві сні літали в повітрі. Ми терпіли муки кошмарних снів, жахаючись чогось темного й страшного. Щойно на світ народившись, ми ще не маємо жодного досвіду, а проте вже знаємо страх; ми народилися з ним, з пам'яттю про нього, а пам'ять — це досвід.

Щодо мене самого, то ще в тому ніжному віці, коли я криком виявляв, що хочу їсти чи спати, — навіть тоді вже знав, що я — мандрівник у зоряному світі. Мої уста ще не вміли вимовити слова «король», а я з певністю знав, що був колись королевичем, добре пам'ятав, що був і рабом, і сином раба, і посив на шиї залізного пашийника.

Навіть більше. Коли мені було три, чотири, п'ять років, то я ще не був моїм «я». Я ще був у процесі формування, мінливий дух ще не застиг у тій формі, яку створювало моє тіло, час і місце.

Все те, чим я був протягом десятка тисяч поколінь, ще вирувало в мені і гальмувало процес формування, силкуючись втілитись в мене і стати мною.

Нісенітниця, правда? Але пам'ятай, читачу, що з тобою я сподіваюсь полинути в далекі простори й далекі часи, — пам'ятай, що я багато про це думав, що довгими ночами, серед темряви і мороку, які роками огортали мене, я був на самоті з моїми іншими «я», бачив їх і говорив з ними. Я пройшов крізь пекло всіх моїх існувань, щоб принести тобі знання, щоб поділитися ними з тобою, коли ти затишної години читатимеш ці мої друковані сторінки.

Отже, вертаюся до того, що я вже сказав. Коли мені було три, чотири, п'ять років, то я ще не був моїм теперішнім «я». Я тільки ставав ним, застигаючи у готовій формі мого тіла, і могутні, невитравні сили минулого

зробляли суміш, з якої я формувався, і визначали форму, якої я мав набути. Коли я вночі кричав від страху перед потворами, яких я ще не знав і не міг знати, то це кричав не мій голос. Так само, коли я по-дитячому гнівався, сміявся, любив,— інші голоси кричали в моїм голосі, голоси чоловіків і жінок, що жили раніше, голоси незчисленних привидів моїх предків. До мого гнівного крику домішувався рев звірів, ще давніших, ніж гори, а в моєму дитячому несамовитому голосі, в моїй шаленій люті відгуком лунали дикі й безглузді крики потвор, що жили за первісних часів, раніше Адама, раніше геологічних епох.

І ось таємниця розкрита! Слепа лють! Вона мене загубила в цьому моєму теперішньому житті. Через неї за кілька тижнів мене виведуть з цієї камери, проведуть на високий хиткий поміст, увінчаний висячою над ним мотузкою. Там мене повісять за шию, і я висітиму, аж доки не спущу духу. Слепа лють завжди губила мене в усіх моїх існуваннях. Це страшно, фатальна спадщина від первісних істот у вигляді живих слизуватих частинок первісного світу.

Але час уже мені рекомендуватися вам. Насамперед — я не дурень і не божевільний. Я хочу, щоб ви це знали, бо інакше ви не повірите тому, що я хочу вам розказати. Я — Деррел Стендінг. Дехто із вас, прочитавши ці рядки, зараз же згадає мене. Але більшість мене не знає, і я повинен пояснити їм, хто я такий. Вісім років тому я був професором агрономії в сільськогосподарському коледжі Каліфорнійського університету. Вісім років тому маленьке, сонне університетське місто Берклей було пригломшене вбивством професора Гескела в одній з лабораторій гірничого факультету. Вбивцею був Деррел Стендінг.

Оце ж я й є, той самий Деррел Стендінг. Мене спіймали на гарячому. Не буду говорити тепер, хто правий, а хто винен в справі професора Гескела. Це справа особиста. Суть у тому, що в припадку сліпої, жахливої люті, що цілими віками прокляттям тяжіла над моїм життям, я вбив свого колегу, професора Гескела. Суд установив, що я це зробив, і я без заперечень погодився з рішенням.

За це вбивство мене не засудили до шибениці. Моєю карою було довічне ув'язнення. Тоді я мав тридцять шість років, а тепер мені сорок чотири. Ці проміжні вісім років я пробув у Каліфорнійській державній в'язниці в Сан-Квентіні. З них п'ять років я просидів у цілковитій тем-

ряві. Це тут називається самотньою ізоляцією, а ті, хто її зазнав, називають її похороном за життя. Але за цих п'ять років перебування в могилі я зумів досягти такої волі, якої мало хто зазнав. Найсамітніший із в'язнів, я покорив собі не тільки весь світ,— я покорив також і час. Вони замурували мене на якихось там нікчемних кілька років і, самі того не знаючи, дали мені простір віків. Завдяки Еду Моррелові, я всі ці п'ять років блукав між зоряними просторами. Але Ед Моррел — це інша справа. Я про нього згодом розкажу. Мені так багато треба розказати, що я не знаю навіть, з чого почати.

Отже, почну. Я народився в штаті Міннесота. Моя мати була дочкою емігранта-шведа. Її ім'я — Гільда Тоннесон. Батько, Чансей Стендінг, був стародавнього американського роду. Він знав свій рід, починаючи з Альфреда Стендінга, законтрактованого наймита — чи раба, коли хочете,— якого вивезли з Англії на плантації Вірджинії. Це було давно, ще перед тим, як Вашингтон землеміром мандрував по дикій Пенсільванії.

Син Альфреда Стендінга брав участь у війні Революції, а внук — у війні 1812 року. З того часу не було жодної війни, що в ній не брали б участі Стендінги. Я останній з них, що незабаром умру, не лишивши нащадків, бився простим солдатом на Філіппінах у нашій останній війні. Тоді, в найпишнішому розквіті моєї кар'єри, я відмовився від посади професора в університеті Небраски. Клянусь богом, коли я відмовився від посади професора, мене призначили деканом сільськогосподарського факультету. Мене, що блукає серед зоряних просторів, кривавого заблуду, вічного Каїна, войовничого жерця давніх часів, мрійника-поета забутих віків, яких нема на сторінках історії, написаної людиною.

І ось я тут, з закривавленими руками, сиджу в камері смертників Фольсомської в'язниці і чекаю дня, визначеного механізмом держави, коли її слуги зіпхнуть мене туди, де, як вони охоче вірять, тільки морок і темрява,— темрява, якої вони так бояться; темрява, сповнена страшних примар; темрява, від якої вони, скиглячи й лементуючи, тікають до віттарів богів, за подобою людською створених їхнім страхом.

Ні, не бути мені вже ніколи деканом агрономічного факультету. А я ж так добре знаю сільське господарство!

Воно — мій фах. Мені здається, що я народився, ріс і вчився для нього. Я досконало його знаю. Воно — мій геній. Я можу на око сказати, скільки відсотків жиру в молочці кожної корови, і Бебкокський прилад ствердить, що я не помилився. Мені досить тільки глянути на ландшафт, не придивляючись до землі, щоб знати достоїнства і вади ґрунту. Мені не треба лакмусового паперу, щоб визначити, чи має він у собі кислоти, чи луг. Ще раз кажу, що у вищих наукових галузях сільського господарства я не мав і не маю рівного. А проте держава, що являє собою сукупність усіх громадян, гадає, що всі мої знання можна загасити вічною темрявою. Що за допомогою звичайного мотузка, накинутого на шию, і раптового поштовху можна загасити ту мудрість, що накоплювалась в мені тисячоліттями й визріла ще задовго до того, як на лапах Трої почали пасти стада кочовики-пастухи.

Пшениця! Хто ще так знає пшеницю, як я? Мої дослідницькі спроби у Вістарі збільшили річний врожай у графствах Йови на півмільйона доларів. Це вже дійсний факт. Чимало фермерів, що тепер їздять автомобілями, знають, кому вони цим завдячують. А ця молодь, дівчата й юнаки з чистими, ясними чолами, що студіюють підручники вищих шкіл!.. Чи спадає їм на думку, що це я своїми спробами з пшеницею у Вістарі дав їм змогу здобувати вищу освіту?

А фермерське господарство! Я знаю кожний марно зроблений рух, не вивчаючи навіть їх по фільмових плівках, — однаково, чи це буде ферма, чи тільки робітник на фермі, чи план будівництва, чи план праці для фермерських робітників. Цій справі допомагають мої таблиці і книжки-порадники. І я не маю й тіні сумніву, що в цю саму хвилину, перед тим як викурити на ніч останню люльку, сотні тисяч фермерів морщать чоло над розгорнутими сторінками моїх книжок. Але мої знання були настільки вище таблиць, що мені досить оком скинути на людину, щоб визначити її нахили, здібності і коефіцієнт трати енергії.

Зараз я мушу кінчити цей перший розділ мого оповідання. Вже дев'ята година. У відділі для смертників це значить — гасити світло. Я чую кроки вартового, що тихо ступає своїми гумовими підощвами. Він іде докоряти мені, що в мене й досі горить газова лампа. Наче живий може докоряти тому, кого засуджено на страту!

Я — Деррел Стендінг. Незабаром мене виведуть звідси й повісять. Але до того часу я ще встигну написати те, що я хочу розповісти на цих сторінках про інші часи, про інші місця.

Після присуду мене відправили до Сан-Квентінської в'язниці доживати решту днів мого «природного життя». Виявилось, що я невинуватий. Невинуватий — жахлива людська істота, таке принаймні значення має це слово в тюремній психології. Я став невинуватий, бо ненавиджу марне витрачання сили, а моя в'язниця, як і всі в'язниці на світі, була скандальним і образливим прикладом такої витрати. Мене призначили в джутову майстерню. Тут марна витрата праці доходила просто до злочину. Мене це дратувало, я не міг на це дивитися байдуже. Як же ж інакше? Усунення даремної витрати сил — це ж мій фах. Ще раніше, ніж стали застосовувати пару і парові машини, щонайменше три тисячі років тому, мене гноїли в тюрмі в стародавньому Вавілоні, і повірте мені, що це щира правда, коли я кажу, що ми працювали в тій в'язниці на наших ручних верстатах далеко продуктивніше, аніж в'язні в майстернях Сан-Квентінської в'язниці на парових машинах.

Мені була гидка ця злочинномарна витрата сил. Я обурювався. Намагався показати моїм тюремникам десятків зо два продуктивних способів. Вони донесли на мене, і мене вкинули в карцер та позбавили світла і їжі. Вийшовши звідти, я спробував був пристосуватись до хаотичної й непродуктивної роботи в майстерні. Але знов обурився. І знову карцер, пекельна сорочка. Мої тюремники добре мене скрутили та ще й самі від себе побили. Хоч які вони були дурні, проте їм вистачило розуму збагнути, що я не такий дурний, як вони.

Я витримав два роки такого безглузлого переслідування. Як жахливо бути зв'язаним і відданим на поталу щурам. Цими щурами були тупоголові звіроподібні тюремники. Вони точили мій розум, вони перегризли всі тонкі нерви мого живого тіла й моєї свідомості. Колись у минулому я був відважним воїном, але в теперішньому моєму житті я вже не був ним. Я був фермером, агрономом, прив'язаним до своєї кафедри професором,

рабом лабораторії; я цікавився тільки ґрунтами та збільшенням їхньої продуктивності.

Я бився на Філіппінах, бо цього вимагала традиція: Стендінґи повинні воювати. Але в мене не виявилось хисту до цього. Надто безглуздо було вганяти свинцеві кулі в тіла маленьких чорношкірих людей. Кумедно було дивитись, як наука ганьбить свою гідність, жертвуючи своїми здобутками й талантами своїх винахідників задля такої мети.

Як я вже казав, тільки скоряючись перед традицією Стендінґів, я пішов на війну і побачив, що воювати я не здатен. Те саме побачили й мої начальники, бо призначили мене писарем квартирмейстера. Так писарем у канцелярії я й перебув усю іспансько-американську війну.

Безкорисна витрата сил у майстернях дратувала мене не тому, що колись я був воїном,— вона доводила мене до люті, як мислителя; за це і переслідували мене тюремники, за це мене зачислили до невинуватих. Мій розум працював, і мене карали за його працю. Коли побачили, що моя невинуватість стала безнадійною, то наглядч Атертон покликав мене до себе в канцелярію, щоб по-своєму поговорити зі мною. Я сказав йому:

— Це ж безглуздя, шаповний наглядчачу, гадати, що ваші тюремники, ці шури-гнобителі, можуть вибити з мого мозку те, що для мене ясно й зрозуміло. Уся організація цієї тюрми — ні до чого! Ви — політик. Ви можете плести політичні сіті з бездарних гультьїв, що сидять у шинках у Сан-Франціско, та з ваших вартових, щоб захистити те становище, яке ви займаєте. Але ви не вмієте зіткати доброго джута. Ваші майстерні на п'ятдесят років спізились...

Але чи варто продовжувати цю тираду? А це справді була тільки тирада. Я показав йому, який він був дурний, після чого він вирішив, що я безнадійно невинуватий.

Дайте собаці погану кличку, то... ви ж знаєте приказку. Отже, наглядч Атертон остаточно закріпив за мною кличку невинуватого. Не раз провини інших в'язнів звалювали на мене, і я ніс за них кару; мене кидали в карцер, на хліб і воду, або вішали на кілька годин за великі пальці так, щоб підлоги торкались тільки кін-

чки пальців на ногах. О, ті години видавались мені довгими, ніж кожне з тих життів, у яких я жив колись!

Розумні люди бувають жорстокі. А дурні люди — жорстокі до нестями. Тюремники і всі, починаючи з наглядача, були тупими потворами. Послухайте, що вони зі мною робили. У тюрмі був в'язень-поет з недорозвиненим підборіддям і широким чолом, справжній дегенерат. Він потрапив сюди за підробку грошей. Це був брехун! Донощик! Боягуз! Трохи непристойні слова для професора агрономії, але яких тільки слів не навчиться професор агрономії, якщо замурувати його в тюрму на все життя!

Цей поет-фальшивомонетчик звався Сесіль Вінвуд. Він судився й раніше, але тому, що він скавучав, як нікчемне цуценя, то останній раз його засудили тільки на сім років. Добра поведінка могла скоротити йому й ці роки. Мене засудили на все життя. Проте, цей бридкий дегенерат, щоб вигадати собі декілька нікчемних років волі, домудрувавсь додати чималу частину вічності до мого і без того довічного ув'язнення.

Я розкажу про те, що трапилося, з чужих слів, бо лише згодом довідався про все. Цей Сесіль Вінвуд, щоб запобігти ласки капітана в'язниці, Департаменту помилувань і самого губернатора Каліфорнії, вигадав утечу з тюрми. Тепер запам'ятайте собі три речі: по-перше, Сесіля Вінвуда ненавиділи його товариші-в'язні. Жоден з них не пішов би з ним на заклад навіть на унцію тютюну, змагаючись в полюванні на блощиць (а ті полювання були улюбленим спортом серед в'язнів). По-друге, я був собакою з поганою кличкою. По-третє, щоб виконати вигаданий план, Сесілю Вінвудові потрібні були собаки з поганими кличками, довічно ув'язнені, невинуваті.

Але довічно ув'язнені також його ненавиділи, і коли він прийшов до них із своїм планом масової втечі з тюрми, вони зареготали йому в вічі й відвернулись, вилаявши його непристойними словами за те, що він був шпигом. Але кінець кінцем він таки пошив їх у дурні, цих сорок чоловік, найрозумніших і найхитріших з усіх ув'язнених. Він приходив до них раз у раз, говорив про те, як багато він може зробити, маючи велику довіру в канцелярії наглядача, адже йому дозволили навіть брати ліки з аптеки.

— Доведи,— сказав йому Біль Годж Довгаль, гірник, що був довічно ув'язнений за пограбування поїзда. Він сидів у тюрмі й палав одним бажанням, одною думкою — видертися звідси й убити свого співучасника за те, що той усю вину звалив на нього.

Сесіль Вінвуд погодився. Він заявив, що в ту ніч, коли призначено втечу, він зможе усипити вартових.

— Базікання нічого не варте,— зауважив на це Біль Довгаль.— Нам треба доказів. Дай снотворного цієї ночі комусь із вартових. Хоч би й Барномові. Він — сволота. Учора побив цього недоумкуватого Чінка, хоч і черговим не був. Цієї ночі він у нас вартує. Дай йому снотворне, нехай його виженуть. Доведи, що ти справді можеш це зробити, а тоді поговоримо.

Усе це розповів мені сам Біль Довгаль згодом, коли ми сиділи в карцері. Сесіль Вінвуд не погодився зразу демонструвати, посилаючись на те, що йому потрібен час, щоб роздобути в аптеці снотворне. Йому призначили термін, і за тиждень він сказав, що все готове. Сорок загартованих людей, засуджених на довічне ув'язнення, стали чекати, коли Барном засне на варті. І він справді заснув. Його застали й звільнили зі служби.

Певна річ, це переконало довічно ув'язнених. Залишилось ще повернути до себе начальника тюрми. Сесіль Вінвуд щодня доповідав йому про успіхи підготовки до втечі, які він сам вигадував.

Начальник тюрми став також вимагати доказів, і Вінвуд подав їх. Докладно я дізнався про це тільки через рік, так повільно розкриваються таємниці тюремних інтриг.

Вінвуд сказав, що сорок чоловік, які цілком йому довіряють, готуючись до втечі, так уже zorganizувались, що навіть підкупили вартових і тепер мають одержати через них автоматичні револьвери.

— Дайте докази! — мабуть, зажадав начальник тюрми.

Поет-фальшивомонетчик дав їх! В тюремній пекарні працювали й уночі. Один з в'язнів, пекар, був на першій нічній зміні. Він був донощиком, і Вінвуд знав про це.

— Цієї ночі,— казав він начальникові тюрми,— Саммерфейс принесе дюжину автоматичних револьверів «44», а другого чергового дня принесе патрони. Револьвери він

передасть мені в пекарні. У вас там є добрий шлик — він завтра доповість вам про це.

Саммерфейс був вартовим у в'язниці. Родом селянин з Гумбальзького графства, дужий, добродушний простак, він був не проти того, щоб чесно заробити який долар, потайки приносячи в'язням тютюну. Цієї ночі, повернувшись із Сан-Франціско, він приніс із собою п'ятнадцять фунтів добрячого тютюну. Він і раніше його приносив і завжди передавав Сесілю Вінвудові. І цього разу, нічого не підозріваючи, він передав йому пачку з тютюном у пекарні. Пачка була велика, тверда, загорнута в папір. Пекар-допощик, що сховався тут, бачив, як Вінвуд узяв цю пачку, і другого ранку доповів про це начальникові.

Тимчасом занадто жвава фантазія поета-фальшивомонетчика далеко його затягла, і за цей його гріх я заплатив п'ятилітньою ізоляцією і потрапив у цю камеру, де тепер оце пишу. Я ні про що не знав. Я навіть нічого-сінько не знав про план масової втечі з тюрми, в яку Вінвуд утягнув сорок чоловік. Не тільки я, але й вони нічого не знали. Їм і на думку не спадало, що він провокує їх, і начальник в'язниці також не знав, що його обдурено. Найбезневинніший з усіх був Саммерфейс. Коли совість і могла йому дорікнути за щось, то тільки за те, що він потайки приносив тютюну.

Але вернімось до цієї безглуздої, небезпечної і разом з тим мелодраматичної Вінвудової вигадки. Уранці, зустрівшись з начальником, він тріумфував. Його уява закусала вудила.

— Ну, що ж, — зауважив той, — пакет передали точно гак, як ти сказав.

— І цього вистачило б, щоб висадити в повітря пів-тюрми, — ствердив Вінвуд.

— Чого вистачило б? — перепитав начальник.

— Динаміту й інших вибухових речовин, — плів далі цей дурень, — тридцять п'ять фунтів усього. Ваш сищик бачив, як Саммерфейс віддавав його мені.

Начальник тюрми мало не вмёр на місці, і я цілком його розумію. Тільки подумати — тридцять п'ять фунтів динаміту в тюрмі!

Кажуть, що капітан Джемі, — так прозвали начальника, — сів і схопився руками за голову.

— Де ж він знаходиться? — крикнув начальник. — Мені потрібно зараз знати! Веди мене негайно туди!

Сесіль Вінвуд побачив, що занадто захопився.

— Я сховав його,— збрехав він. Йому нічого іншого не залишалось робити, як брехати. Тютюн був у маленьких пачках, і, як завжди, швидко розійшовся по руках серед в'язнів.

— Гаразд,— сказав капітан Джемі, вже опанувавши себе.— Веди туди, де його сховано.

Але справа в тому, що ніде ніякого динаміту сховано не було. Він існував тільки в уяві негідника Вінвуда.

У великих тюрмах, таких, як Сан-Квентінська, завжди знайдеться чимало закутків, де що завгодно можна сховати. Вінвуд навмання вів капітана Джемі, швидко збагнувши, що йому далі робити.

Як потім свідчив начальник тюрми в Раді директорів, і як свідчив сам Вінвуд, він дорогою сказав, що я допомагав йому ховати динаміт.

Я щойно вийшов з карцера, де пробув вісім годин у пекельній сорочці. Навіть мої тупоголові тюремники бачили, що я дуже знесилився й не можу працювати в майстерні. Мене, якому дали цілий день спочити й одужати від страшною кари,— мене названо співучасником, що допомагав ховати тридцять п'ять фунтів неіснуючого динаміту!

Коли Вінвуд привів капітана Джемі на те місце, де він нібито був схований, там, звісно, нічого не було.

— Боже мій! Стендінг обдурив мене! — брехав Вінвуд.— Він витяг динаміт і заховав його десь у другому місці.

У начальника тюрми вихопився вигук, трохи енергійніший, ніж «боже мій». Розсердившись, хоч і зовсім спокійно, він привів Вінвуда до себе в канцелярію, замкнув двері й немилосердно побив його. Це виявилось потім, у Раді директорів. Але навіть коли його били, Вінвуд не переставав клястись, що каже правду.

Що було робити капітанові Джемі? Він був певен, що тридцять п'ять фунтів динаміту заховано десь у тюрмі, що сорок найодчайдушніших довічно ув'язнених все приготували до втечі з тюрми. Він викликав Саммерфейса на допит, і той запевняв, що в пачці був тютюн. Проте Вінвуд божився, що то був динаміт, і йому повірили.

Тут саме я з'являюсь на кін, або вірніше... сходжу з кону, бо мене позбавили і сонця, і денного світла, і знову

вкинули в карцер, до одиночної камери, де мене гноїли п'ять років без сонця і денного світла.

Я нічого не розумів. Я тільки що відбув кару й увесь змордований лежав у своїй камері, коли мене схопили знов і вкинули в карцер.

— Тепер, хоч ми і не знаємо, де динаміт, але від нього нема небезпеки,—казав Вінвуд капітанові Джемі,— Стендінг єдина людина, що знає, де він, але жодне його слово не вийде з стін його камери. В'язні готові до втечі. Ви можете захопити їх на гарячому. Від мене залежить призначити час. Я скажу, що о другій годині опівночі вся варта буде спати, а я повідмикаю двері й пороздаю їм револьвери. І якщо о другій годині вночі ви не знайдете всіх сорок, яких я вам назвав, одягненими й готовими до втечі, то можете засудити мене на довічне ув'язнення. А коли Стендінг і всі сорок будуть міцно замкнені в карцері, то в нас буде доволі часу, щоб відшукати динаміт.

— Навіть якщо прийдеться розвалювати всю в'язницю, каменя на камені не залишити! — сміливо додав капітан Джемі.

Усе це трапилось шість років тому. Динаміту, звісно, не знайшли, хоч вони, шукаючи, його, справді тисячу разів перекинули догори ногами всю в'язницю. Проте нагадач Атертон до останнього дня своєї служби вірив у його існування. А капітан Джемі, який ще й досі є начальником в'язниці, і тепер упевнений, що динаміт десь існує. Не далі як учора він приїздив із Сан-Франціско в Фольсом і ще раз намагався вмовити мене, щоб я викрив потайну схованку. Я знаю, що він з полегшенням зітхне тільки тоді, коли мене повісять

III

Цілий день я лежав і сушив собі голову над причиною цієї нової й несподіваної для мене жари. Я міг прийти тільки до одного висновку: мабуть, якийсь донощик, запобігаючи ласки в начальства, звів наклеп на мене, що я нібито порушив тюремні правила.

Тимчасом капітан Джемі також хвилювався й чекав ночі, а Вінвуд дав знати сорока довічно ув'язненим, щоб вони були готові до втечі. Близько другої години ночі вся

в'язнична варта разом із денною зміною, що повинна була б спати, дістала певну інструкцію. Саме о другій годині вони кинулись по камерах, де сиділи сорок довічно ув'язнених. Всі двері відчинились рівночасно, і виявилось, що всі сорок чоловік, названих Вінвудом, зовсім одягнені, стояли, притулившись до своїх дверей. Це, звісно, стверджувало правдивість того павутиння брехні, що його сплів Вінвуд для капітана Джемі. Усіх сорок чоловік спіймали на гарячому, коли вони намірялись тікати. Що з того, що вони всі потім одногосно запевняли, що план втечі вигадав Вінвуд. Рада директорів в'язниці, всі її члени були переконані, що вони брешуть, щоб себе врятувати. Такої ж думки був і Департамент помилювань, бо не минуло й трьох тижнів, як Сесіля Вінвуда, фальшивомонетчика-поета, найпідлішого з усіх людей, помилювали й випустили на волю.

Так, одиночна камера, клітка, як її називають в'язні,— це прекрасна школа філософії. Нема такої людини, щоб прожила в ній кілька років і щоб не розбились найдорожчі її ілюзії й не розвіялись казкові мрії. Правда вічно живе,— казали нам; убивство завжди виявиться. Гаразд, ось вам приклад того, що це не так, що вбивство не завжди виявляється. Начальник в'язниці, небіжчик Атертон, в'язнична Рада директорів вірять і досі в існування динаміту, що справді існує тільки в гнилому гарячковому мозкові дегенерата і негідника Сесіля Вінвуда. Проте він живе, а я, найбезневинніший з усіх, за кілька коротких тижнів зійду на ешафот.

Тепер мені треба розказати, як сорок довічно ув'язнених прийшли і порушили тишу моєї могили. Надвірні двері, що виходили в коридор, з грюком розчинились і розбудили мене. «Якийсь новий бідолаха,— подумав я,— ну й дістається йому», додав я за хвилину, коли з коридору долинув тупіт ніг, глухі удари, болісні крики, страшна лайка; було чути, як волокли когось. Кожного, кого вели сюди, звичайно, добре били дорогою.

Одні за другими з грюкотом відчинялися двері, і тіла, одне за другим, укидали в камери. Без кінця приводили варті своїх замучених жертв, і без кінця відчинялись двері, щоб пропустити закривавлених людей, винних тільки в тому, що прагнули волі і поривались до неї.

Так, так, тільки згадати! Яким філософом треба бути, щоб рік у рік терпіти всі ці страхіття! І я став філософом.

Вісім років я терпів їхні тортури, і тепер, коли їм не пощастило жодним способом позбутися мене, вони вдалися до державного механізму, щоб накинути петлю мені на шию й виперти мені дух вагою мого власного тіла. О, я знаю, експерти висловлюють думку, що при раптовому вішанні у жертви ламається шия. Але жертви, як той Шекспіровський мандрівник, ніколи не повертаються, щоб заперечити це. Проте ми, в'язні, знаємо такі випадки, коли жертви мовчать і в тюремних склепах, хоч шийні хребці їм не поламаю.

Цікава оце річ — вішання людини. Мені самому ніколи не доводилось цього бачити, але мені оповідали всі подробиці ті, кому доводилося, може, разів з десять бути при тому, як вішали. Отож, я добре знаю, що мене чекає. Скутий за руки й за ноги, я буду стояти на трапі з петлею на шії; чорний каптур закриватиме мені лице. Я буду падати вниз, аж доки мотуз не натягнеться і не спинить швидкого падіння мого тіла. Тоді навколо мене зберуться лікарі і один за другим будуть вилазити на ослін. Обхопивши мене руками, щоб я не гоїдався, як маятник, прикладатимуть ухо мені до грудей і будуть слухати, як стихає й перестає битися серце... Часом минає двадцять хвилин, поки воно зовсім спиниться. Як бачите, вони науковим способом доводять, що людина, яку вони повісили, уже мертва.

Мені хочеться ухилитися трохи в бік від мого оповідання і поставити суспільству одно-два запитання. Я маю на це право, бо ж незабаром прийде час, і мене виведуть і повісять. Коли шийні хребці в жертви ламаються за допомогою майстерного застосування петлі й вузла, за допомогою ретельного вимірювання співвідношення ваги жертви до довжини мотуза, то нащо ж тоді накладати ручні кайдани? Суспільство не може відповісти на це питання. А я знаю нащо, як знає це всякий, хто брав участь у ліччюванні. Він бачив, як жертви скидали руки вгору й хапалися за мотуз, щоб послабити петлю, яка душила їх, і набрати в груди повітря.

Я хочу поставити ще й друге питання добре вдягненим, чистеньким членам суспільства. Для чого пакладають чорний каптур на голову й на лице жертві перед тим, як спустити трап і скинути її вниз? Не забувайте, що на мене також незабаром накладуть чорний каптур, отже, я маю право поставити й це питання. Може, дорогий обивателю,

ваші собаки-кати бояться побачити той жах, що відбивається на обличчі жертви, жах перед вчинком, що вони роблять для вас і з вашого наказу?

І згадайте, я прошу вас, що я ставлю вам це питання не в XII віці по Христі, і не за часів Христових, і не за двадцять століть до Христа. Мене мають повісити цього року, 1913 року по Христі, і я ставлю ці питання вам, що вважають себе за послідовників Христових, вам, чії собаки-кати поведуть мене і закриють лице чорним каптуром, бо вони не насміляться глянути на той жах, що чинять мені, коли я ще живий.

Але вернімося до того, що робилося по камерах. Коли вийшов останній тюремник і надвірні двері зачинились за ним, сорок замордованих і обдурених людей заговорили. Але майже в ту хвилину велетень-матрос Скайсел Джек заревів, як бугай, і примусив усіх замовкнути, щоб зробити перекличку. Камери всі були повні, і на переклик один по одному називали ім'я тих, хто там був. Виявилось, що скрізь були тільки свої надійні люди, і жоден шпиг не міг ніде заховатись.

Тільки один я і викликав підозріння, бо я був єдиний неспричетний до змови. Мені вчипили пильний допит. Я міг одне лиш пояснити їм, що тільки вранці я вийшов з карцера, а через кілька годин мене знову привели сюди, без ніякої причини, наскільки мені було відомо. Моя слава невинного була мені на користь, і незабаром вони стали розмовляти, не зважаючи на мене.

Я лежав і слухав. Я вперше почув про задуману втечу: Звісно, перше питання було — хто виказав, і цілісіньку піч доходили до цього. Викликали Вінвуда, але дарма, його не було, і підозра впала на нього.

— Лишається одно, товариші,— сказав Джек Скайсел,— скоро рапок, вони нас виведуть і справлять нам кривавий бенкет. Нас спіймали на гарячому. Вінвуд обдурив усіх і допіс на нас. Нас будуть виводити по одному й бити. Нас тут сорок. Треба розкрити брехню. Слухайте, товариші, нехай кожен з вас, скільки б його не били, каже правду, саму тільки правду — і нехай йому допоможе бог.

І в цій темній ямі, створеній людською жорстокістю, від камери до камери, припавши устами до залізних ґрат, сорок каторжан урочисто запряглись говорити саму тільки правду.

Але мало користі принесла їм і правда. О дев'ятій годині вранці прийшли тюремники, ці наймані кати, що їм платять порядні, чепурні громадяни; прийшли ситі, виспані і накинулись на нас, не давши нам не то що поспіяти, а навіть і краплі води. А в побитих людей, звичайно, буває гарячка. Не знаю, читачу, чи ти можеш хоч невиразно, хоч догадуючись, уявити собі, що являє собою побита людина? Але я не буду пояснювати, доволі вам знати, що ці побиті люди в гарячці валялися сім годин, не маючи й краплі води в роті.

О дев'ятій годині, як я вже казав, прийшла варта, кілька чоловік, та більше їй не треба було. Вони відмикали камери тільки по одній. Усі були озброєні дрючками з загостреними кінцями — дуже зручна зброя, щоб дисциплінувати безпомічну людину. Відмикаючи одну по одній усі камери підряд, вони били і катували в'язнів. Вони були справедливі: я, так само, як і всі, дістав те, що мені належало. Це був тільки початок, так би мовити, передмова до допиту, який не мине нікого з нас у присутності звірів, найманих державою. Кожен міг знати наперед, що його чекає в інквізиційній залі.

Я пройшов крізь криваве пекло довічного ув'язнення, проте найжахливішим, далеко страшнішим, ніж те, що вони незабаром зроблять зі мною, були муки, які довелося пережити нам в карцері в ці дні.

Першим взяли на допит Біля Годжа Довгалья, до всього звиклого горянина. Через дві години він повернувся, або вірніше, його приволокли назад і кинули на кам'яну підлогу камери. Тоді повели Луїджі Палаццо з Сан-Франціско, що належав до першого покоління італійських переселенців. Коли його вели, то він глузував з тюремників, обсипав їх лайкою й радив їм випробувати на ньому свою силу.

Чимало часу пройшло, поки Біль Довгаль трохи опам'ятався і, перемагаючи біль, заговорив більш-менш зрозуміло.

— Що воно за історія з якимсь динамітом? — спитав він. — Чи хто знає щось про нього?

Ми, звісно, ніхто нічого не знали, хоч це було головним, через що вчинили допит.

Менш, як за дві години повернувся Луїджі Палаццо, з якого зробили каліку. Він бурмотів у гарячці й не міг дати відповіді на питання, що сипались на нього

вздовж лункого коридору, бо людям, яких чекала та сама доля, кортіло знати, що з ним робили та про що допитували.

Протягом сорока восьми годин його двічі водили на допит. Після цього, вже як педоумка, що невиразно щось бурмотів, його відіслали в Буггауз-Еллі. Кремезний, плечистий, з добре розвиненими грудьми, з широкими ніздрями і чистою кров'ю, він ще довго буде жити і щось бурмотіти в Буггауз-Еллі після того, як я повисну на своєму мотузі й назавжди звільнюсь від катувань виправних тюрем Каліфорнії.

Одного по одному водили їх на допит і назад приводили скаліченими людьми, які потім у нестямі кричали й голосили в своїх темних камерах. І коли я, лежачи, прислухався до цих стогонів і зойків, до тупого бурмотіння збожеволілих від страшних мук бідолах, мені невиразно згадувалось, що колись, сидячи на чомусь високому, я чув усі ці стогони і зойки. Потім, як ви довідаєтесь, я згадав, що то був стогін і лемент рабів, прикутих до своїх лавок, який я чув, сидячи на кермі римської галери, що пливла в Александрію. Я тоді був начальником загону і їхав у Єрусалим. Але про це я потім розкажу... Тимчасом...

IV

Тимчасом вигадана підготовка до втечі привела до жахливих подій в карцерах. Протягом довгих годин жахливого чекання мене не покидала думка, що і я піду за іншими, що і мені доведеться відбутися весь жах інквізиції, який відбули вони; що мене так само приволочуть напівживим калікою і шпурнуть на кам'яну підлогу моєї камери з залізними дверима.

І ось вони прийшли по мене. По-звірячому, безжалісно б'ючи і лаючи, мене потягли,— і я став перед капітаном Джемі, наглядачем Атертоном і десятком катів, найпятих на здерті державою гроші, що тільки ждали знаку, щоб почати свою роботу. Проте їх і не треба було.

— Сідайте,— сказав наглядач Атертон, показуючи мені на масивне крісло.

Я був хворий, виснажений голодом і спрагою, замордований побоями, які мені довелось терпіти ще й після

п'ятиденного перебування в карцері та восьмигодинного — у пекельній сорочці. Мене гнітила думка про нещасну долю людини, мучили передчуття того, що зі мною буде, і що, як я бачив, трапилось з іншими,— і я, жалюгідний тремтячий педобиток, колись професор агрономії в спокійному університетському місті, не наважувався послухатись і сісти у крісло.

Наглядач Атертон був високий чоловік велетенської сили. Він схопив мене зразу за плечі. Я був соломишкою проти нього. Зовсім легко піднявши, він шпурнув мене в крісло.

— Тепер,— звернувся він до мене, коли я намагався трохи звести дух і опам'ятатись від болю,— кажи все, Стендінг. Зразу кажи все, що знаєш, ти сам розумієш, що це для тебе краще.

— Я нічого не знаю про те, що трапилось,— почав я.

І далі не пішов. Він з ревом підскочив до мене, підніс мене в повітря і знову шпурнув у крісло.

— Без дурниць, Стендінг! — попередив він.— Признавайся по совісті, де динаміт?

— Я нічого не знаю ні про який динаміт,— відповів я. Він знову підняв мене в повітря і з усього розгону кинув в крісло.

Я витримав багато всяких катувань, але, коли я думаю про них серед тиші моїх останніх днів, то цей допит мені здається найжахливішим. Від ударів моїм тілом масивне крісло розпалося надрізки. На його місце принесли пове; невдовзі й воно поламалось. Приносили все нові й нові крісла, і допит про динаміт тривав далі.

Коли наглядач Атертон утомився, його місце зайняв капітан Джемі. Після нього тюремник Моноган почав трошити крісла моїм тілом. І весь час: динаміт, динаміт, де динаміт? А його не було, і в кінці я готов був пожертвувати більшою частиною своєї душі за кілька фунтів динаміту, які б я міг їм показати.

Не можу сказати, скільки крісел розбито моїм тілом. Часами я ставав непритомний, і кінець кінцем усе перетворилося на якийсь кошмар. Назад мене і несли, і волокли, і підштовхували. Коли я опритомнів, то побачив у камері донощика. Це був миршавий, блідий наркоман. Він потрапив у в'язницю не на довгий час і був здатен на все, аби тільки роздобути собі хоч краплю наркотика. Пізнавши його, я підліз до ґратів і крикнув у коридор:

— Товариші, у моїй камері шпиг, Ігнатій Гервін. Сте-
режіться в розмовах.

Вибух прокльонів, що був відповіддю на мої слова, захитав би мужність і відважнішою, ніж Ігнатій Гервін, людини. Він навіть викликав співчуття, так він був наляканий, коли замордовані болем в'язні, як дикі звірі, стали загрожувати, що колись по-своєму віддячать йому.

Коли б у нас була якась тайна, то в присутності шпи-
га ми, звісно, мовчали б. Але ми всі поклялись говорити
тільки правду, тому він нам не заважав. Динаміт був
для всіх загадкою, про який, усі, як і я, нічого не знали.
Вони благали мене признатися, якщо я справді щось
знаю, урятувати їх від дальших катувань. Але я міг ска-
зати їм тільки правду, бо так само нічого не знав про
динаміт.

Шпиг, перед тим як вийти з камери, встиг сказати
мені одну дуже важливу річ про цей самий динаміт,
і я, звісно, розказав про це всім. Справа в тому, що в цей
день у в'язниці не повернулось ні одне колесо. Тисячі
в'язнів-робітників сиділи замкнені по своїх камерах,
оскільки вирішили, що жодна майстерня не почне пра-
цювати, доки не знайдуть динаміту, що його хтось за-
ховав у в'язниці, певідомо де.

Розшуки тривали далі. В'язнів одного по одному во-
дили на допит, а назад приволикали або приносили. Го-
ворили, що наглядач Атертон та капітан Джемі, виспа-
жені своєю роботою, змінювали один одного через кожні
дві години. Коли один спав — другий допитував. Вони
спали, не роздягаючись, у тій самій кімнаті, де здорові
люди один по одному ставали каліками.

З кожною годиною у наших темницях зростало бе-
зумство страждань. Повірте мені, як людині, що знає:
бути повішеним — це ніщо проти тої муки, яку можуть
перетерпіти люди і все ж таки залишитись живими. Мене,
однаково з усіма, мучили й біль, і спрага, але мої страж-
дання збільшувались від того, що я ні на хвилину не пе-
реставав усвідомлювати, як страждають інші. Два роки
мене вважали невинуватим; за цей час мої нерви і мо-
зок загартувались і стали не такі чутливі до страждань,
але страшна річ бачити, як здорова людина обертається
в каліку. На моїх очах сорок чоловік перетворилися в калі-
лік. Ні на хвилину не припинялись крики і благання

дати напитись, ридання, безглузде бурмотіння, дике маячіння, і це робило наш льох божевільнею.

Як бачите, правда, та правда, що ми її казали, стала нашим прокляттям. Коли всі сорок чоловік одностайно свідчили те саме, то наглядач Атертон і капітан Джемі могли прийти до одного тільки висновку, а саме, що всі ті свідчення були заученою брехнею, яку кожен повторював, як папуга.

Знову ж, становище пачальства було таке саме безпорадне, як і наше. Як я потім довідався, навіть викликали телеграфом Раду директорів, а охорону в'язниці підкріпили двома ротами державної поліції.

Була зима, і мороз часами давався добре взнаки, навіть і в Каліфорнії. В карцері не було укривал, і ви можете собі уявити, як холодно було лежати побитим тілам на мерзлому камінні. Нарешті, нам дали води. Зпускаючись і лаючи нас, вартові притягли пожежні кишки й пустили на нас сильну струю води і ще більше завдавали болю нашим рапам. Цілими годинами лилася вода в камери. Вода була уже нам по коліна, і ми кричали, щоб спинили її, так само песамовито, як і благали її.

Не буду розповідати про те, що робилося далі. Доволі сказати, що з сорока довічно ув'язнених ніхто не став знову тим, чим був перше. Луїджі Палаццо так і не отямився. Біль Годж Довгаль теж помалу почав втрачати свій розум, і за рік його також відвезли до Буггауз-Еллі. З усіх інших деякі пішли за Годжем та Палаццо, другі, які втратили тільки фізичну силу, стали жертвами туберкульозу. За шість років з цих сорока чоловік померло десять.

Після п'ятилітнього одиночного ув'язнення, коли мене вели з Сан-Квентінської в'язниці на суд, я зустрівся з Джеком Скайселом. Я погано бачив, пробувши п'ять років у темряві, я жмурих очі на сонячне світло, як кажан. Проте я добре розгледів Джека Скайсела, і серце у мене стислося. Я побачив, як він переходив через двір. Він передчасно постарів, посивів. Щоки його схудли і груди позападали. Руки тремтіли, як у паралізованого, і він ішов, похитуючись. На очах у нього виступили сльози, коли він мене пізнав. Я став такою ж жалюгідною руїною того, що колись було людиною. Я важив не більше, як вісімдесят сім фунтів. Посивіле волосся за п'ять років дуже віросло. Так само борода й вуса. Я так

хитався на ногах, щоб вартовим довелось допомогти мені перейти ту частину двору, що була освітлена сліпучим сонячним світлом. Скайсел Джек і я глянули й пізнали один одного, дарма що з обох лишилися тільки руїни.

Такі люди, як він, мають привілеї навіть і у в'язниці, і він наважився всупереч правилам заговорити до мене надсадженим, тремтячим голосом.

— Ви хороша людина, Стендінг,— проскрипів він,— ви не виказали.

— Так, але я, Джек, нічого і ніколи не знав,— відповів я пошепки. Інакше, як пошепки, не міг говорити: промовчавши п'ять років, я майже втратив голос.— Я не думаю, щоб взагалі був якийсь схований динаміт,— додав я.

— Так і треба,— пробурмотів він, по-дитячому хитаючи головою,— тримайтесь! Нехай вони ніколи не довідаються. Ви хороша людина, Стендінг. Я скидаю перед вами шапку. Ви не виказали...

Мене повели далі. Це я востаннє бачив Джека Скайсела. Навіть і він повірив у казку про динаміт.

Мене двічі приводили на Раду директорів, де по черзі або залякували, або спокушали. Загалом усе зводилось до двох пропозицій: якщо я скажу, де динаміт, то мене номінально засудять на тридцять днів одиночного ув'язнення, а тоді призначать старостою у в'язничну бібліотеку, а коли я буду стояти на своєму й відмовлюсь сказати, де динаміт, то мене засудять на одиночне ув'язнення на весь термін моєї кари, а що мене засудили на довічне ув'язнення, то, виходить — до кінця моїх днів.

Але ні, не може цього бути! Каліфорнія — цивілізована країна! Такого закону не може існувати в ній. У жодній сучасній державі! Це жорстока і печувана кара. А проте, в історії Каліфорнії я третя людина, засуджена на довічне одиночне ув'язнення. Інші двоє — Джек Оппенгаймер та Ед Моррел. Мені незабаром доведеться про них говорити, бо разом з ними мені роками доведеться гнити в камерах мовчання.

Ще одне! Вони наміряються незабаром вивести мене звідси й повісити, але не за вбивство професора Гескела. За вбивство мені дали довічне ув'язнення. Вони збираються повісити мене за образу дією. Це не в'язнична дисципліна. Це закон, і він існує в Карному кодексі.

Я припускаю, що я пустив йому кров з носа. Я сам не бачив, але говорили свідки. Його звали Серстон, і він був тюремником у Сан-Квентінській в'язниці. Він важив сто сімдесят фунтів і був дуже здоровий. Я важив менше як дев'яносто фунтів. Довго пробувши в темряві, серед тісних стін, я був сліпий, як кажан, і мені запаморочилось у голові від простору. У мене починалась справжня агорафобія, я сам пересвідчився в цьому того дня, коли вийшов із своєї одиночної камери і вдарив Серстона в ніс.

Коли він кинувся, щоб схопити мене, я вдарив його, і в нього пішла кров з носа. За це мене повісять. У Каліфорнії існує закон, за яким довічно ув'язненого, як оце я, карають через повішення, коли він вдарить вартового в тюрмі, як я Серстона. Звісно, розбитий ніс кровоточив не більше як півгодини, проте мене за це повісять.

Слухайте далі! Щодо мене в цьому випадку закон має зворотну силу. Його ще не було тоді, коли я вбив професора Гескела, він вийшов уже після того, як мене засудили на довічне ув'язнення. У цьому-то й уся суть. Мое довічне ув'язнення підводить мене під закон, якого ще не було, коли мене судили. Мене повісять за образу вчинком вартового Серстона. Ясно, що тут закон діє зворотною силою, отже — проти конституції.

Але яке має відношення конституція до конституційних правознавців, коли треба усунути з дороги відомого професора Деррела Стендінга? І моя страта не буде першою. Торік, як це відомо всякому з газет, повісили Джека Оппенгаймера саме тут, у Фольсомі, за такий самий злочин, тільки його образа дією була іншою; він не пускав вартовому з носа крові. Він ненароком зарізав одного в'язня ножем, яким ріжуть хліб.

Як дивно людське життя переплітається з законами! Я пишу ці рядки в тій самій камері, у відділі душогубів, де сидів Джек Оппенгаймер перед тим, як його повели й зробили з ним те, що збираються зробити зі мною.

Я попередив, що мені багато про що треба написати, і я повертаюся до свого оповідання. Рада директорів дала мені на вибір: або бути в'язничним старостою й визволитись від джутових майстерень, коли я скажу, де схований той динаміт, або довічне одиночне ув'язнення, коли я не скажу.

Щоб я міг добре все обміркувати, на мене наділи пекельну сорочку на двадцять чотири години. Після цього

мене вдруге повели в Раду директорів. Але що я міг вдіяти? Не міг же я привести їх туди, де динаміту не було? Я їм так і сказав. Вони сказали, що я брешу, сказали, що я невиправний, небезпечна людина, моральний дегенерат, злочинець, такий, що трапляється раз на сторіччя. Вони мені наговорили багато дечого, а після повели у відділення для одиночних і замкнули в камеру № 1. У п'ятому номері сидів Ед Моррел, а в дванадцятому — Джек Оппенгаймер, що просидів тут уже десять років. Ед Моррел просидів тільки один рік; його засудили на п'ятдесят років, а Оппенгаймера — довічно. А тому що я також був довічно ув'язнений, то нам усім трьом, звісно, доводилось пробути тут дуже довго. Але не минуло й шести років, як нікого з нас не залишилось в одиночних камерах. Джека Оппенгаймера повісили, Еда Моррела призначили старостою в Сан-Квентіні і оце недавно помилювали, а я сиджу тут, у Фольсомі, і чекаю того дня (що призначить суддя Морган), який буде моїм останнім днем. Тупоголові! Вони думають, що при допомозі мотуза зможуть відібрати моє безсмертя! А я буду ще жити нескінченні рази на нашій прекрасній планеті. Я буду жити королем і селянином, слугою і дурнем; буду займати високі пости, і буду стогнати під п'ятою гнобителів!

V

Спочатку я почував себе дуже самотнім у своїй камері. Без кінця довгі години. Час позначався зміною вартових та чергуванням дня й ночі. Удень було тільки трохи ясніше і краще, ніж глухої, темної ночі. Вдень у камері царили сутінки, як відбиток ясного зовнішнього світу. При такому світлі не можна було читати; та й читати було нічого. Можна було тільки лежати і думати, думати без кінця. Мене засудили на довічне ув'язнення, і, безперечно, коли я не зроблю чуда, не створю з нічого тридцять п'ять фунтів динаміту, то до кінця своїх днів сидітиму серед цієї глухої темряви.

Уся моя постіль складалася з тоненького, напівперегнилого солом'яного сінника, що лежав просто на підлозі, та з тоненького брудного укривала. Не було ні стола, ні стільця — нічогісінько, крім цього сінника та тоненького, старого укривала. Я ціле життя працював головою

і не звик спати багато. Але на самоті втомлюєшся, думаючи, а врятуватись від думок можна тільки сном. Рокками я спав пересічно п'ять годин на лобу. Тепер мусив культивувати сон. Я зробив з цього цілу науку. Спочатку я навчився спати десять годин, потім дванадцять і в кінці дійшов до того, що з двадцяти чотирьох годин проспав чотирнадцять, а то й п'ятнадцять. Більше вже не міг і, прокинувшись, лежав і думав. Для людини, що звикла до розумової праці,— це простий шлях до божевілля.

Я шукав всяких способів, як можна було б гаяти той час, коли я не спав. Я брав ряд великих чисел і підносили їх до другого й до третього степеня або, зосередивши всю свою увагу і волю, розв'язував найдивовижніші геометричні прогресії. Узаявся був вираховувати квадратуру кола, але коли мені здалося, що неможливе може стати можливим, то я злякався, щоб не збожеволіти, й покинув, але, повірте мені, це було чималою жертвою, бо розумові справи такого роду дуже добре допомагали гаяти час.

Заплющивши очі, я напружував свою увагу і бачив перед собою шахівницю й грав на ній довгі партії в шахи, але, дійшовши досконалості в цій уявлюваній грі напам'ять, я втратив до неї всяку цікавість. Вона була тільки як вправа, та й не могла бути нічим іншим, коли обидві партії грала одна особа. Не раз я силкувався роздвоїтись, але з цього нічого не виходило, і кожний стратегічний хід, хоч який він був хитрий і обґрунтований, зараз же ставав відомий противній стороні.

А час тягнувся дуже помалу і дуже нудно. Часом я бавився з мухами, звичайнісінькими хатніми мухами, що проникали в мою одипочку так само, як і сіре тьмяне світло. Виявилось, що вони розуміють гру. Лежачи на підлозі, я проводив на стіні уявлювану лінію приблизно за три фути над підлогою. Коли мухи сідали вище за неї, то я не зачіпав їх, а коли — нижче, то я обережно ловив їх, щоб часом не заподіяти їм шкоди. Через деякий час вони знали не гірше за мене, де була ця уявлювана лінія. Коли їм хотілося гратись, то вони сідали нижче неї, і частенько яка-небудь так захоплювалась, що гралась мало не цілу годину; але, стомившись, завжди сідала спочивати на безпечній території.

З десятка мух, що жили у мене в камері, одна тільки не захоплювалась грою й уперто від неї відмовлялась. Зрозумівши, що її покарають, коли вона сяде нижче лінії, вона старанно уникала небезпечної території. Ця муха була понурим, відлюдним створінням. В'язні сказали б, що вона лихим духом дихала на цілий світ. Вона і з мухами ніколи не гралась. Я довго спостерігав її; виявилось, що вона була здорова, міцна і її несхильність до гри залежала тільки від її температу.

Повірте мені, я знав усіх своїх мух. Для мене було несподіванкою, що вони були такі різноманітні. Кожна мала визначену індивідуальність, відрізнялась від інших не тільки величиною, відтінком забарвлення, силою, але й своєю манерою літати, гратись, своєю хижістю, тим, як вона кидалась, крутилась, верталась назад, підлітала до стіни і торкалась небезпечного місця, або тільки вдавала, що торкається, а сама сиділа там, де вже небезпеки не було. Вони різнилися також і своїм темпераментом, і своїм розумом. Серед них були нервові, були флегматичні. Одна маленька, менша за інших мух, часом просто казилась, налітаючи на мене й на своїх товаришок. Чи бачили ви коли, як теля чи лоша вибрикує задніми ногами й жепеться через луг тільки через надмір життєвих сил? Була така серед моїх мух. Вона і гралась краще за всіх: часом прожогом, наче шалена, підлітала і сідала на заказане місце разів три-чотири підряд, і коли їй щастило уникнути моєї обережної бистої руки, то вона страшенно раділа і починала збуджено кружляти у всіх напрямках над моєю головою і піби вихвалаялась своєю перемогою надо мною.

Я так їх усіх вивчив, що наперед би міг сказати, яка саме наміряється гратись. Тільки в цьому одному я знаходив тисячу відтінків, але не хочу вам докучати, хоч усі ці деталі рятували мене від немилосердної туги, яку я дуже боляче відчував у перші дні одиночного ув'язнення. Лише одне я мушу розказати, воно чомусь мені дуже запам'яталось. Я вже згадував про ту муху, що лихим духом дихала на весь світ і ніколи не гралась. Якось, забувшись, вона сіла на стіні в тому місці, де я наклав своє табу, і зараз же попалась мені в полон. Треба було бачити, як вона потім цілу годину сердилась.

Але час тягнувся нестерпно довго. Я не міг спати безперервно і не міг безперестанку гратися з мухами. Хоч які вони були розумні, проте були тільки мухами, а я був людиною, з людським мозком. Мій мозок, заповнений культурою й знаннями, звик до активної праці, був напружений і поривався до дії. Але її не було, і він був зайнятий непотрібними й даремними міркуваннями. Я провів свої останні канікули в Асті, де робив спроби з виноградом. Ще кілька дослідів, і я був би закінчив. Цікаво знати, чи продовжує хто мої спроби, а коли продовжує, то які наслідки?

Ви розумієте, світ зовсім умер для мене. Ніяка звістка до мене не доходила. Наука йшла вперед, не спиняючись, а мене цікавили тисячі питань. Узяти хоча б мою теорію гідролізу казеїну за допомогою трипсину. Професор Вольтез, звісно, провадить далі мою роботу в своїй лабораторії, а професор Шлеймер, що колись працював разом зі мною над викриттям фітостероля при змішуванні тваринних та рослинних жирів, безперечно прийшов тепер до певних висновків. Від одної думки, що за стінами моєї в'язниці невпинно йде напружена робота, в якій я не маю змоги брати участі, можна було збожеволіти. А я лежав на підлозі і грався з мухами.

Проте тиша, в якій мені судилося жити, часом порушувалась. З перших же днів мого ув'язнення я чув іподі, з неоднаковими перервами, тихеньке обережне вистукування. Як відповідь на нього, звідкілясь було чути ще тихіший, ще обережніший стук. Звичайно, ці вистукування припинялись погрозами вартового. Коли ж вони уперто тривали далі, то викликали ще вартових, і було чути, як на когось одягали пекельну сорочку.

Мені все було ясно. Я давно знав, так само як й інші в'язні у Сан-Квентінській тюрмі, що ізольованих було тільки двоє: Ед Моррел і Джек Оппенгаймер. Це вони вели розмову за допомогою вистукування, і за це їх карали.

Абетка, яку вони вживали, мусила бути дуже нескладною, це безперечно; а проте, я затратив чимало годин, силкуючись добрати до неї ключа. Без сумніву, вона була проста, але я довго ніяк не міг знайти ні її початку, ні її кінця: адже вони пускались на хитрощі, вживаючи її, а це й збивало мене з пантелику. Справа в тому, що вони міняли в алфавіті місце, з якого починали говорити,

міняли не тільки щодня, а навіть у кожній розмові, а часом і серед розмови.

Нарешті, настав день, коли я вірно схопив перші букви їхньої абетки й розібрав дві фрази з їхньої розмови, але, коли заговорили вдруге, то я знову не зрозумів ні слова. Ось ці дві фрази...

— Скажіть — Ед—що—б — ви—да—ли—за—раз — за—папі—рець—та—пачку—тютюну — Буль-Дургама?—спитав той, що стукав здалеку.

Я мало не закричав від радості. Є можливість налагодити зв'язок! Є товариші! Я напружено став прислухатися, коли стане вистукувати свою відповідь той, що був ближче — Ед Моррел, як я гадав.

— Я—згоден—пробути — двадцять—годин — у —пекельній сорочці—за—пачку—на—п'ять—центів...

Сердито обізвався вартовий.

— Годі, Моррел!

Сторонній людині може здатись, що довічне одиночне ув'язнення це найгірше, що може судитися людині, і у вартового немає засобів примусити слухатись його наказу й не вистукувати. А проте, лишалась ще пекельна сорочка. Голод і спрага. Бійка. Адже ж людина, замкнена в одиночній камері, зовсім безпорадна.

Отже, вистукування припинилися, а коли впочі знову почались, то я вже нічого не міг розібрати. Умовившись заздальгідь, вони міняли першу літеру своєї абетки. Але я вже піймав ключа, і коли через кілька днів вони вернулися до того самого порядку літер, який я вже розумів, то я не став гаяти часу на церемонії.

— Алло! — вистукав я.

— Алло, незнайомче! — відповів Моррел.— Милості просимо до нашої компанії! — почув я від Оппенгаймера.

Ім хотілося довідатись, хто я, чи надовго мене засудили і за що. Але я поки що відклав це до іншого разу. Мені треба було насамперед дізнатися про спосіб зміни першої букви абетки, і тоді тільки, як я цілком зрозумів це, ми стали розмовляти. Це був видатний день. Замість двох довічно засуджених тепер було троє, хоч мене спочатку ґрунтовно перевірили. Потім вони мені пояснили, що боялись, чи я не шпиг, чи не підіслано мене, щоб «вивідати й донести на них. Таке вже трапилось з Оппенгаймером, і він дорого заплатив за свою довірливість до шпиґа наглядача Атертона.

Несподівано, або краще сказати, на мою радість, обидва мої товариші, виявилось, знали мене за мою славу невинного. Слава про мене проникла навіть у цю могилу за життя, де Оппенгаймера гноїли вже десять років.

Я мав багато чого розповісти їм і про те, що трапилось у в'язниці, і в зовнішньому світі, за її стінами. Вони нічого не знали ні про план утечі сорока довічно ув'язнених, ні про розшуки динаміту, ні про всю зрадницьку гру Сесіля Віпвуда. Як вони пояснили мені, новини часом просочуються до них через вартових, але ось уже два місяці, як вони пічогісінько не знають. Ті люди, що тепер вартують у відділі для одиночних, були надто мстиві й жорстокі.

Цього дня всі вартові обсипали нас лайкою, але ми не могли втриматись. До двох живих мерців приєднався третій, і так багато знайшлося чого переказати один одному, а спосіб переказувати був повільний до розпачу, особливо в мене, бо я не був ще такий вправний, як вони.

— Почекайте, впочі буде вартувати Сороча Морда,— відстукав Моррел,— він мало не весь час спить. От тоді ми поговоримо.

І справді, ми поговорили тієї ночі! За цілу ніч ніхто з нас не заплющив очі. Сороча Морда був підлий і жорстокий, дарма що товстий; проте ми ладні були благословляти його гладкість, що хилила його до сну. Але наше вистукування невгавало ні на хвилину і не давало йому спати; він не раз починав лягати, а нова зміна просто кляла нас. Уранці донесли, що ми перестукувались цілу ніч, і нам довелося спокутувати наше недовге свято. О дев'ятій годині з'явився капітан Джем із вартовими, одягли нас у пекельні сорочки на цілу добу. Аж до дев'ятої години ранку другого дня пролежали ми на підлозі, зв'язані й безпорадні, без води і без їжі. Так нам довелося заплатити за бажання поговорити.

О, наші тюремники були жорстокі звірі. І від їхнього поводження з нами ми зробились такими самими звірами, як і вони, бо інакше ми б не вижили. Від грубої роботи грубіють руки. Грубі тюремники роблять грубими в'язнів. Ми продовжували наші розмови, і за це нас часто одягали в пекельну сорочку. Найзручніше нам було ніччю, і коли траплялось, що хтось заступав вартових, то ми могли розмовляти цілу зміну.

Для нас день від почі мало відрізнявся, бо ми жили в темряві. Спати ми могли коли завгодно, а перестукуватися тільки при нагоді. Ми розповідали один одному багато подій з свого життя. Цілими годинами я і Моррел мовчки лежали, прислухаючись до ледве чутних далеких вистукувань, при допомозі яких Оппенгаймер повільно розповідав нам історію свого життя, починаючи з того часу, коли він ще дитиною бігав по брудних глухих провулках Сан-Франциско. Він розказував про те, як чотирнадцятилітнім хлопцем він уже пізнав усі пороки, працюючи пічним посланцем у кварталі з червоними ліхтарями, розповідав, як його вперше зловили на крадіжці, як потім він крав і грабував, і про зраду товариша, і про вбивство уже в стінах в'язниці.

Джека Оппенгаймера звали тигром у людській подобі. Якийсь блазень-репортер вигадав це прізвисько, і воно переживе навіть ту людину, яку так прозвали. Проте я завжди вбачав у Оппенгаймерові основні риси, властиві справжній людині. Він був щирий, і на нього можна було звіритись. Я знав випадки, коли він брав на себе кару, аби тільки не виказати товариша. Він був сміливий, терплячий, здатний на самопожертву. Я міг би багато розповісти про це, але не хочу гаяти часу. Почуття справедливості доходило у нього до крайності, і те вбивство, що він учинив у стінах в'язниці, сталося під впливом цього самого почуття справедливості. Крім того, він ще був дуже розумний, і ні довічна тюрма, ні десять років одиначного ув'язнення не могли затьмарити його блискучий розум.

Моррел, завжди вірний і відданий товариш, також був дуже розумний. По щирості, я, стоячи на порозі смерті, маю право сказати, не боячись бути нескромним, що три пайрозумніші голови в цілій Сан-Квентінській в'язниці,— якщо перебрати всіх, починаючи з паглядача,— були ми, які гнили в одиначному ув'язненні. Тепер, доживаючи свої останні дні й озираючись на все те, що я бачив у житті, я мимоволі роблю висновок, що сильний розумом ніколи не скоряється. Дурні; полохливі люди, не обдаровані палким почуттям справедливості й нездатні стати її відважними поборниками, такі люди у в'язниці стають звичайно зразковими в'язнями. Але я дякую богам, що ні я, ні Оппенгаймер, ні Моррел не були зразковими.

Мені здається, що в дитячому визначенні пам'яті, як чогось такого, чим люди забувають, є доля правди. Здатність забувати характеризує людину здорову, безперервне згадування — людину хвору, коли не божевільну. В одиначній камері, де спогади, змагаючись між собою, ненастанно опановували мене, передо мною стало одне завдання — забути. Забавляючись з мухами, граючи партію в шахи з самим собою, або перестукуючись з товаришами, я дещо забував. Але я прагнув забути все.

В мені жили дитячі спогади про інші часи й про інші місця, «мінливі хмари слави», як каже Вордсворт. Алс, коли хлопчина мав ці спогади, то невже тепер, коли він виріс, змужнів, вони безповоротно загинули? Невже те, що колись жило у його мозкові, зовсім пропало? Чи, може, ці спогади інших часів та інших місць існують і тепер, але сплять, замуrowані в окремих мозкових клітинах, так, як оце я замуrowаний в одиначній камері Сан-Квентінської в'язниці?

Бували випадки, коли засуджені на одиначне довічне ув'язнення враз воскресали і знов бачили сонце. Хіба не можуть так само воскреснути і ці поховані дитячі спогади про життя іншого світу?

Але як? На мою думку, тільки зовсім забувши теперішнє і минуле, пережите вже в дорослому віці.

І знову ж таки, яким способом? — За допомогою гіпнозу. Гіпноз pomoже усипити свідомий розум, і розбудити — підсвідомий. Тоді відкриються всі двері одиначних кліточок мозку, і всі в'язні вийдуть на сонячне світло.

Я міркував так, а які з цього наслідки, ви скоро дізнаєтесь. Але перш за все я хочу розповісти вам про спогади інших місць, які я переживав ще хлопчиком. Як усякого іншого хлопчика, мене переслідували образи з життя інших часів. Це було ще під час мого виникнення, раніше, ніж плавка м'яса затужавіла, в формі моєї особистості, яку останніми роками люди називають Деррелом Стендінгом.

Я розповім вам про один випадок. Це було в Міннесоті, на старій фермі. Мені тоді не було й шести років. У нашому домі ночував місіонер, який недавно повернувся з Китаю. Це було на кухні, зразу ж після вечері. Мати допомагала мені роздягатись до сну, а місіонер показував нам фотографії з Святої Землі.

Я давно забув би про цей випадок, коли б мій батько часто потім не розповідав про це своїм здивованим слухачам.

Подивившись на одну з фотографій, я закричав. Я дивився на неї спочатку з великою цікавістю, але скоро розчарувався. Місце мені показалось знайомим, неначе я раптом побачив на фотографії батьківський амбар. Але одночасно місце було незнайоме. А коли я довше розглядав її, невиразне відчуття чогось знайомого з'явилося знову.

— Це башта Давида,— сказав місіонер моїй матері.

— Ні! — крикнув я.

— Ти хочеш сказати, що вона не так називається? — спитав місіонер.

Я кивнув головою.

— Як же тоді вона називається, хлопчику?

— Вона називається...— почав я і зніяковів,— я забув.— Вона має тепер інший вигляд,— продовжував я, помовчавши,— колись вона була не такою.

Тоді місіонер подав матері ще одну фотографію.

— Тут я був шість місяців тому, місіс Стендінг,— він показав пальцем,— ось Яффські ворота, куди я входив, а ось тут, праворуч, башта Давида. З цим згодні всі авторитети, що це залишки башти Ель-Кулах, як її називали...

Але я перебив його, показуючи на купу розкиданого каміння в лівому кутку фотографії.

— Ось десь тут,— сказав я.— Євреї називали її так, як ви сказали. Але ми називали її інакше. Ми називали її... я забув як.

— Ви тільки його послухайте! — засміявся батько.— Можна подумати, що він там був.

Я кивнув головою, бо мені раптом показалось, що я справді там був. Батько засміявся ще голосніше, а місіонер подумав, що я потішаюсь над ним. Він подав мені другу фотографію. Це був понурий, пустинний ландшафт, без трави і дерев, якась долина з невисокими камінними краями. Посередині стояло кілька халуп з плоскими дахами.

— Ану, хлопчику, що це таке? — насмішковано спитав місіонер.

І раптом я згадав!

— Самарія! — крикнув я.

Мій батько захоплено заплескав у долоні, а мати здивовано дивилась на мене. Місіонер розсердився.

— Хлопчина не помилився,— сказав він,— це справді маленьке село в Самарії. Я там був, тому й купив фотографію. Без сумніву, хлопчик мусив бачити таку фотографію раніше.

І батько і мати заперечували.

— Але на фотографії не так,— вів я далі, відновлюючи в думці краєвид. Загальний вигляд і лінії далеких горбів були ті самі. Показав на одне місце і сказав:

— Ось тут, праворуч, стояв дім і було більше дерев, багато трави і багато кіз. Я бачу їх і ще двох хлопців, що пасуть їх. А тут, вище, гурт людей іде за одним чоловіком. А тут...— Я показав пальцем на місце, де було село,— тут багато бродяг. Всі вони одягнуті в лахміття. Вони хворі, їх обличчя, руки і ноги покриті ранами.

— Він чув цю історію в церкві або ще десь. Пам'ятаєте зцілення прокажених у євангелії від Луки?— сказав місіонер, задоволено всміхаючись.

— Скільки тут хворих, хлопчику?

Коли мені було п'ять років, я вже вмів рахувати до ста. Я напружено порахував людей.

— Десять. Всі вони махають руками і щось кричать іншим людям.

— Але вони не підходять до них?— спитав місіонер.

Я заперечливо кивнув.— Вони стоять на місці і кричать так, наче щось трапилось.

— Ну, а далі,— захоплював мене місіонер,— що ти ще бачиш? Що робить чоловік, який іде, як ти сказав, спереду другої групи людей?

— Вони всі зупинились, і він щось говорить одному хворому. І пастухи з козами зупинились,— усі дивляться на них.

— Ну, а ще що?

— Більше нічого. Хворі попрямували до хат. Вони перестали кричати і на вигляд вони вже не хворі. А я й далі сиджу на коні і дивлюсь...

І тут троє моїх слухачів засміялись.

— І я вже дорослий!— крикнув я сердито.— З великим мечем!

— Десятьох прокажених зцілив Христос по дорозі до Єрусалима,— пояснив місіонер моїм батькам.— Хлопчина

міг бачити фотографії знаменитих картин у магічному ліхтарі.

Але ні батько, ні мати не могли пригадати, щоб я коли-небудь бачив магічний ліхтар.

— Покажіть йому ще якусь фотографію,— запропонував батько.

— Тут все не так,— говорив я, розглядаючи фотографію, яку мені простяг місіонер.— Нічого не залишилось, крім гори й інших горбів. Десь тут повинна бути дорога, а там вище — сади, дерева, хати за великими камінними стінами. А тут, по другій стороні, повинні бути камінні печери, де ховали покійників. Ви бачите, це місце? Тут вони закидали людей камінням, поки не вбивали на смерть. Я сам цього не бачив, але мені розповідали.

— А гора? — спитав місіонер, показуючи на середину фотографії.— Як називається ця гора?

Я похитав головою.

— Вона ніяк не називається. Там вбивали людей. Я бачив не один раз.

— На цей раз він говорить те, що стверджують великі авторитети,— сказав місіонер з великим задоволенням.— Це гора Голгофа. Гора Черепів. Так її називали тому, що вона пагадує череп. Подивіться, як вона схожа на череп. Тут розп'яли...— Він замовк і звернувся до мене: — Кого тут розп'яли, молодий учений? Розкажи мені, що ти ще бачиш?

І я справді бачив. Я так витріщив очі, як потім розповідав батько. Але я вперто хитав головою і говорив:

— Я не буду розповідати, бо ви смієтесь з мене. Я бачив, як тут убивали багато, багато людей. Вони прибивали їх цвяхами, і це забирало багато часу. Я бачив... Але не буду розказувати. Я не брешу. Спитайте батька й матір, чи я коли брехав! Вони б побили мене за це! Спитайте ж їх!

Я більше не сказав ні слова, хоч місіонер захоплював мене фотографіями. У мене навіть паморочилась голова від спогадів. Мені хотілось говорити, але я вперто мовчав.

— З нього вийде великий знавець біблії,— говорив місіонер моїм батькам після того, як я поцілував їх і пішов спати,— або з такою уявою він буде письменником.

Цьому пророцтву не судилось збутись. Я сиджу тут, у відділенні для душоубів і пишу ці рядки в останні мої дні — точніше, останні дні Деррела Стендінга, якого скоро

виведуть і повісять на кінці мотуза, кинувши у вічну темноту. І я всміхаюсь сам до себе: я не став ні знавцем біблії, ні письменником. Навпаки, поки мене не вкинули в темницю на півдесятка років, я був усім, тільки не тим, що мені пророкував місіонер. Я був експертом по сільському господарству, професором агрономії, спеціалістом по усуненню непродуктивної затрати сил, майстром практичного землеробства, лабораторним ученим, де обов'язковою вимогою є точність і строгість.

І ось тепер, цього темного дня, я сиджу у відділенні для душолюбів і, переставши писати про свої спогади, прислухаюсь, як у сонному повітрі дзижчать мухи, як упівголоса розмовляють мої сусіди — Джозеф Джексон, негр-душолюб, праворуч, та італієць Бамбеччо, теж убивця, ліворуч. Крізь ґрати вони обмірковують антисептичні властивості жованого тютюну і його вплив на раши.

А я оце держу в своїй руці авторучку і, згадуючи, що колись інші мої руки держали отак гусине перо або грифель, думаю про те, що, мабуть, місіонер, коли був маленьким хлопчиком, також літав за хмарами, у сяйві міжзоряних просторів.

Але вернуся до своєї одиночної камери. Хоч і добрав я ключа до абетки та навчився вистукувати, проте години свідомості тяглися без краю довго. Успішно застосовуючи гіпноз, я навчився і присипляти і будити свою свідомість та давати волю підсвідомій роботі мозку. Але вона не підлягала ніяким законам, ніякій дисципліні, була якимсь божевільним кошмаром, без зв'язку, без послідовності в часі й просторі.

Мій метод механічного гіпнозу був дуже простий. Я брав соломинку, приліплював її до стіни недалеко від дверей, де було більше світла, сідав на свій сінник і пильно, напруживши зір, дивився на світлу соломинку. У мене починало паморочитись у голові й ставало млосно. Я послабляв свою волю і увесь віддавався цій млості. Коли я почував, що втрачаю рівновагу, я заплющував очі й падав непритомний на сінник.

І тоді, протягом десяти хвилин, півгодини, або навіть протягом цілої години, я навіжено блукав у своїх спогадах про життя, що належало моїм предкам. Але час і місце змінювались дуже швидко. Потім, коли я прокидався, я знав, що я, Деррел Стендінг, є тільки кільцем, що зв'язує в одне ціле всі ці причуди. Це були тільки причуди,

і мені ні разу не довелось згадати яку-небудь подію, щоб була закінчена в часі і зв'язана з одним місцем. Мої сни, коли їх можна назвати снами, були безладні і безтямні. Ось один із них. Протягом п'ятнадцяти хвилин напівсвідомого стану я лазив у багні первісного світу, потім сидів поруч з Гаазом, а далі, вже в дев'ятнадцятому віці, літав у повітрі на сучасному моноплані. Прокинувшись, я згадав, що я, Деррел Стендінг, за рік до ув'язнення, летів з Гаазом до Санта Моніка над Тихим Океаном. Я не міг згадати, щоб я лазив у первісному болоті. Проте, прокинувшись, я міркував, що чомусь мені згадалось те минуле буття, і що це було моїм існуванням давно, ще до того, як я став Деррелом Стендінгом. Просто, ця подія була набагато давніша. Але обидві були реальними, інакше, як я міг би їх згадати?

О, які прекрасні образи і події майоріли передо мною! Протягом кількох хвилин напівсвідомого буття я сидів у царських палатах, навколо мене блазні, слуги, чиновники і монахи. Мені належала громадська влада, яку охороняли товсті стіни замка і численні мої полки. Мені належала й духовна влада: улесливі попи і товсті абати сиділи нижче мене, пили мое вино та їли мої страви.

Я носив залізний нашійник раба в холодних країнах, я кохав принцес королівського дому в нагріті сонцем тропічні іочі. Чорношкірі раби, махаючи віялами з павиноного пір'я, освіжували душевне повітря, а здалека, із-за пальм і фонтанів, долітав рев левів і крики шакалів. Іншим разом я сидів серед холодної пустелі, гріючи руки біля вогнища з верблюжого кіз'яка, або лежав, знемагаючи від спраги, в тіні спаленого сонцем рідкого чагарника, біля висохлого джерела, а навколо мене лежали кості людей і тварин, які також загинули від спраги.

Я був і піратом, і найманим убивцею, і вченим, і пустельником. То я сидів над рукописами великих запліснявілих томів, серед схоластичної тиші, в сутінках приліпленого до скелі монастиря, а внизу, в промінні вечірнього сонця працювали на своїх виноградниках селяни, пастухи гнали з лугів кіз і корів. То знов я вів гомінливі патовпи людей через розриті колесами вибоїсті стежки забутих античних міст, то урочистим, холодним, наче могла, голосом виголошував закон, засуджував людей до страти, які так само, як Деррел Стендінг з Фольсомської тюрми, порушили закон.

З високої щогли, що похитувалась над палубою, я оглядав виблискуюче проти сонця море, райдужні переливи коралових рифів, що виростали з бірюзової безодні, і, скеровуючи корабель на безпечну гладінь дзеркальних лагун, ставав на якір біля самих пальм, що росли на краю коралової скелі. Я боровся на забутих полях античних битв, сонце сідало, а боротьба не припинялась, вона продовжувалась і вночі, при світлі зірок, і навіть вітер, що віяв з далеких засніжених вершин, не міг охолодити войовничого запалу. А то зпов я був маленьким Деррелом Стендінгом і бігав босоніж по весняній траві на фермі у Міннесоті. Я відморожував собі руки, коли у морозні ранки давав корм тваринам, а в неділю я з пажобністю й острахом слухав проповіді про Новий Єрусалим, про страшний пекельний вогонь.

Ось що мені снилось, коли я в одиночній камері в Сан-Квентіні доводив себе до втрати свідомості за допомогою кусочка блискучої соломинки. Як мені могло снитись це все? Звісно, я не міг створити таких снів з чого-небудь, що знаходилося у стінах моєї камери, як не міг створити тридцяти п'яти фунтів динаміту, що його так жорстоко вимагали від мене капітан Джемі, наглядач Атертон і Рада директорів.

Я, Деррел Стендінг, родився й виховувався на фермі в Міннесоті, колишній професор агрономії, невиправний в'язень Сан-Квентіна, а зараз засуджений до страти злочинець у Фольсомській тюрмі. З досвіду Деррела Стендінга, я не знаю цього всього, про що я пишу і що я відкопав у своїх запасах підсвідомості. Я, Деррел Стендінг, що народився в Міннесоті і незабаром помру на мотузі в Каліфорнії, справді ніколи не кохав царських дочок у царських палатах, не бився кортиком на хитких палубах кораблів, не потопав у спиртових складах корабля, п'ючи лікер під п'яні крики матросів, коли корабель патикався на чорні зуби підводних скель і вода, булькаючи, папирала з усіх боків.

Усе це не з досвіду Деррела Стендінга. Я, Деррел Стендінг, все це знайшов у собі в одиночній камері за допомогою механічного самогіпнозу. Так само мало спільного з досвідом Деррела Стендінга мало слово «Самарія», що вирвалось з моїх дитячих уст, коли я побачив фотографію.

З нічого не можна зробити щось. В одиночній камері я не міг з нічого зробити тридцять п'ять фунтів динаміту, з нічого не міг би створити ці далекі часи, ці широкі простори. Вони мушили бути в моїй пам'яті, і за допомогою пам'яті я почав вивчати своє походження.

VII

Ось які труднощі мені зустрілись. Я знав, що в мені схована ціла Голконда споминів про життя інших поколінь, а я міг тільки з шаленою швидкістю промчатись крізь них. Я мав великий запас споминів, але не міг їх використати.

Мені згадався Стентон Мозес, священник, що втілював у собі св. Іполита, Плотина, Атеподора і його друга Еразма, якого звали Гроципом. Роздумуючи над досвідами полковника де-Рочаса, якими захоплювався у моєму минулому трудовому житті, я почав перекопуватись, що Стентон Мозес у своїх попередніх поколіннях був тими особами, якими опісля був одержимий.

Але з особливою увагою я зупинився на дослідах полковника де-Рочаса. Він доводив, що за допомогою загіпнотизованих людей йому вдавалось проникати в глибину часів, до предків цих людей. Ось приклад з Жозефіною, про який він розповідає. Це була вісімнадцятилітня дівчина родом з Вуарони, департаменту Ізери. Загіпнотизувавши її, полковник де-Рочас примусив її переживати своє життя у зворотному порядку — час її дівочства, дитинства, час, коли вона була немовлям, коли вона була ще в череві матері, тишу і темноту того часу, коли вона, Жозефіна, ще не народилась, коли вона жила в особі недовірливого, сварливого й злого лідугана, якого звали Жан-Клод Бурдон. Він служив у свій час у сьомому артилерійському полку в Бізансоні і помер після довгої хвороби, коли йому було сімдесят років. Далі полковник де-Рочас загіпнотизував тільки Жап-Клода Бурдона й послав його мандрувати у зворотному напрямку свого життя: через дитинство, через час, коли він тільки народився, через час темноти, коли він ще не народився, аж поки він знову побачив життя і світло в особі старої Філомени Картерон.

Але скільки я не гіпнотизував себе блискучою соломинкою, мені не вдавалось відтворити себе в певній послідовності життя своїх предків. Ці невдачі переконали мене в тому, що тільки за допомогою смерті я зможу чітко і послідовно відтворити своє «я» в образах своїх предків.

Але життя в мені било потужною хвилею. Я, Деррел Стендінг, так уперто не хотів умирати, що не давав, щоб наглядач Атертон та капітан Джемі вбили мене. Жадоба життя, я думаю, стала причиною того, що я ще й досі тут, сплю собі, їм, думаю, бачу сну, пишу про свої колишні «я» і чекаю неминучого мотуза, що перетне короткий період життя в безкрайому ланцюгу моїх існувань.

Але можна вмирати, лишаючись живим. Цієї штуки я навчився, як ви дізнаєтесь, у Еда Моррела. Почалось це через наглядача Атертона та капітана Джемі. На них знову напав сліпий жах, що десь лежить захований динаміт, і вони прийшли знову до мене і сказали, що замордують мене до смерті в пекельній сорочці, коли я не признаюсь, куди його заховав. Вони запевняли, що зроблять усе офіційно, і за це їм не буде ніякої кари. У в'язничних списках лише занотують, що я вмер своєю смертю.

О любі громадяни, добре і тепло вдягнісі, повірте мені, благаю, повірте, що по в'язницях і тепер убивають так само, як завжди,— відтоді, коли люди збудували першу в'язницю.

Я, добре обізнаний з муками пекельної сорочки, згаю, яка це загроза життю. Я бачив людей, які після неї назавжди залишались каліками. Люди здорові, настільки сильні, що їх організм успішно боровся з тюремним туберкульозом, губили свою силу і вмирили, пробувши довший час у пекельній сорочці, за яких-небудь шість місяців. Був і такий випадок. Надягли пекельну сорочку на Косоокого Вільсона, не знаючи, що в нього слабе серце, і за годину він помер у ній, перед очима в'язничного лікаря, що дивився на нього і усміхався з недовірям. Я знав також одного, що, пробувши в пекельній сорочці півгодини, признався у всьому, ще й наговорив на себе, аби тільки визволитися з неї, а потім цілими роками спокутував незаслужену кару.

Я й сам мав непоганий досвід. І зараз усе моє тіло списане тисячами рубців, з ними я піду на ешафот, і проживи я ще сотню років, то ці рубці не позаростали б, з ними я лїг би в домовину.

Але, може, дорогі мої громадяни, ви, наймаючи катів і нагороджуючи їх за те, що вони надягають пекельну сорочку на людей, самі не знаєте добре, що воно таке. То дозвольте ж мені пояснити вам,— і тоді ви легше зрозумієте, яким способом я досягнув того, що вмирав, лишаючись живим, ставав володарем часу й простору, визволявся з стін в'язниці і блукав між зорями.

Чи ви коли бачили парусиновий брезент, чи гумові покривала з мідяними кільцями, що застромлені в прорізані по краях дірки? Отож уявіть собі кусок брезенту, приблизно в чотири з половиною фути завдовжки, з важкими мідяними кільцями в дірках, прорізаних по обидва боки. Він узенький, і його ширина не відповідає об'єму людського тіла: у плечах і на стегнах ширший, ніж у стані.

Брезент розстеляють на підлозі, і людині, яку збираються покарати або хочуть витягти признання, наказують лягти на нього ниць. Коли вона відмовляється, її б'ють. Звичайно кінчається тим, що людина лягає, як того вимагають кати, тобто, як вимагаєте ви, громадяни, бо це ж ви годуете їх і платите їм за їхню роботу.

Людина лягає долілиць. На спині їй стягають край брезенту і, протягуючи мотузку крізь мідяні кільця, зашнуровують так, як ви шнуруете свої черевики, тільки, звісно, ніхто так страшенно не стягує собі ногу. На в'язничному жаргоні це зветься «сповиванням». Часом, коли тюремники лихі або за особливим наказом згори, вони, щоб дужче затягти, натискають коліном на спину.

Чи вам коли траплялось занадто тісно зашнурувати черевики? Кровообіг затримується, і за яких-небудь півгодини ви відчуваєте страшний біль у підйомі; цей біль усе зростає, і ще за кілька хвилин ви не можете ступити ні кроку більше, не розпустивши шнурків і не послабивши їхнього натиску. Гаразд, тепер спробуйте уявити собі, що зашнурували все ваше тіло, тільки набагато тісніше; що стиснули вам не тільки ступні, а усе тіло, стиснули так, що вам здається, ніби спиняється робота серця, легенів і всіх інших важливих органів.

Я пригадую, як мене вперше так сповили. Тоді я ще не був в одиночній камері. Це було на початку моєї невинності, зразу ж після того, як я прибув у в'язницю. Мене призначили тоді в джутову майстерню. Я виробляв на своєму верстаті сто ярдів і кінчав роботу на дві го-

дини раніше, ніж треба було. І якістю своєю моя джутова тканина була вища за пересічну, якої вимагали. Проте, як було зазначено у в'язничній книзі, мене покарали пекельною сорочкою за те, що в моїй роботі були прориви і прогалини — виходить, за те, що робота моя була браком. Звісно, це неправда. В дійсності злочин мій полягав у тому, що я, новий в'язень, хоч і фахівець щодо раціоналізації праці та зменшення марної затрати сил, дозволив собі дати деякі поради головному ткачеві і пояснити цьому дурневі те, чого він не розумів у своїй ділі. При капітанові Джемі мене викликали до столу і показали мою роботу — таку страшну тканину, яка ніколи не могла вийти з мого верстата. Потім мене ще двічі викликали до столу, а після третього виклику покарали, згідно з правилами майстерень: довшим перебуванням у пекельній сорочці.

Мене повели в нижню камеру і наказали лягти пиць на брезент, розстелений на підлозі. Я відмовився. Тюремник Морісон схопив мене за горло, а Мобінз, староста в'язнів, ударив кілька разів кулаком. Я, кінець кінцем, ліг, як мені показували. Я розсердив їх своїм пручанням, і вони сповили мене дуже туго, а тоді перекинули на спину, як колоду.

Спочатку нічого страшного не було. Коли вони з гуркотом замкнули і засунули за собою двері, лишаючи мене в цілковитій темряві, була одинадцята година ранку. Кілька хвилин я почував себе незручно, бо був дуже стиснутий, але я сподівався, що це пройде, коли я при звичаюсь. Але сталось не так. Почало колотитись серце, і легеням нестало повітря. Я почував, що задихаюсь, і мене охопив божевільний жах, що від сильних ударів серця розірвуться легені.

Мені здавалось, що вже минули години, як мене зашпурували, але тепер, маючи вже великий досвід з пекельною сорочкою, я знаю, що минуло не більше як півгодини. А я вже кричав, вив, ревів у шаленому жаху, що вмираю. Причиною цього був біль у серці, — біль гострий, як при плевриті, він голкою пронизував мені саме серце. Умирати не важко, але вмирати так, повільно і таким способом — жахливо. Немов дикий звір у капкані, в випадках страху, я вив, ревів, доки не зрозумів, що такі вокальні вправи змушують серце дужче битися і роблять йому боляче, а до того — забирають багато по-

вітря з того маленького запасу, що потрапляв мені в легені. Я замовк і пролежав тихо, як мені здавалось, цілу вічність (я тепер знаю, що не більше як чверть години). Мені не було чим дихати, паморочилось у голові, серце колотилось з такою силою, що здавалось, ніби от-от воно прорве сповиваючий мене брезент. Я знову втратив усяку владу над собою і став з розпачем кликати на поміч.

Коли я так кричав, з сусідньої камери почувся голос.

— Замовчи! — кричав хтось, але звуки ледве доходили до мене. — Замовчи, ти надокучив мені.

— Я вмираю! — лементував я далі.

— Стукнись лобом і забудь про все, — була відповідь.

— Та я ж вмираю! — вперто твердив я своє.

— То чого ж ти кричиш? Умреш — і визволишся від усього. Скигли собі потихеньку, коли вже тобі так подобається, тільки не роби такого галасу. Ти перебив мені прекрасний сон.

Мене так обурила ця бездушна байдужість, що я знову опанував себе і тільки тихенько стогнав. Так тяглося без міри довго — хвилин, мабуть, з десять. Усе тіло страшенно боляче терпло і мліло, паче його кололи незліченні голки. Поки я це почував, то ще якимось тримався, але коли голки перестали колоти, тіло терпло щораз більше й більше, і на мене знову напав жах.

— Хоч би на мить заснути! — скаржився мій сусід. — Я не щасливіший за тебе. Моя сорочка так само затягнута, і мені треба заснути, щоб забути це.

— Скільки часу ви тут? — спитав я, певний, що він повак проти мене, хто страждає вже цілі століття.

— Третій день, — була відповідь.

— Я питаю про пекельну сорочку.

— Третій день, брате.

— Боже мій! — мимоволі скрикнув я.

— Отак, цілих п'ятдесят годин зашнурований, а ти чув, щоб я хоч раз застогнав? Вони патискали мені ногами на спину, щоб тісніше зашпурувати. Мені дуже тісно, можеш мені повірити. Ти не один тут мучишся. Ти ще й години не пробув.

— Я вже давно, багато годин тут.

— Тобі, може, так здається, а насправді ні. Я кажу, не минуло ще й години. Я чув, як вони шнурували тебе.

Це було неможливо. Менше як за годину, я вмирав уже тисячу разів, а цей чоловік, спокійний, урівноважений, з тихим голосом, доброзичливий, дарма що його перші слова до мене були трохи гострі, зашнурований уже цілих п'ятдесят годин.

— Скільки вони часу будуть тебе отак тримати?— спитав я.

— Невідомо. Капітан Джемі сердитий на мене, і він не випустить мене,— хіба що почну вмирати. Я хочу дати тобі пораду, брате. Єдиний спосіб — це закрити собі лице й забути. Крик і виття в цій ямі не допоможе. Єдиний спосіб — це забути. Намагайся пригадати кожну дівчину, яку ти колись знав. Це забере в тебе кілька годин. Може, ти відчуєш, що тобі паморочиться в голові. Чудово! Нехай паморочиться! Без зайвого клопоту пройде ще деякий час. А коли надокучить згадувати дівчат, думай про тих, що довели тебе до такого стану, думай про те, що б ти зробив з ними при нагоді, що ця нагода вже трапилася і що ти вже розправляєшся з ними.

Цей чоловік був Червоний з Філадельфії. Він потрапив до в'язниці за грабіж на вулицях Аламеди, але тому що перед цим він уже судився, йому дали п'ятдесят років. В той час, коли він заговорив зі мною, він уже відбув дванадцять років. З того часу минуло сім років. Потім він був у числі тих сорока довічно ув'язнених, що їх обдурив і видав Сесіль Вінвуд. За цю подію його позбавили прав на скорочення терміну. Він тепер уже людина середнього віку і все ще сидить у Сан-Квентіні. Коли його випустять, то він буде зовсім старий дідуган (звісно, якщо доживе).

Я перебув своїх двадцять чотири години і став іншим, не таким, яким був раніше. Я змінився не фізично, хоч уранці, коли вони мене розв'язували, був наполовину спаралізований і такий знесилений, що вони тільки штовхалими під ребра примусили мене звестись на ноги. Так, я став іншою людиною, духовію і морально!

Важка фізична мука, якої вони мені завдали, приносила й ображала почуття справедливості. Такою дисципліною не можна приборкати людину. Я вийшов з цієї першої кари, повний гіркоти і палкої ненависті, що дедалі тільки зростала. Боже мій, подумати тільки про те, що зі мною робили! Двадцять чотири години в пекельній сорочці! Того ранку, коли вони стусанами при-

мусили мене звестись на ноги, мені й на думку не спадало, що настане час, коли ці двадцять чотири години будуть здаватися дурницею, що, згодом, коли мене будуть розв'язувати, я буду всміхатися, перебувши сто годин у пекельній сорочці; що навіть після двохсот сорока годин та сама усмішка буде в мене на устах.

Так, двісті сорок годин. Дорогі громадяни, добре й тепло вдягнені, чи розумієте, що це значить?

Це, значить, цілих десять день і десять ночей у пекельній сорочці. Безперечно, таке не може діятися ніде в християнському світі, та ще й через 1900 років після Христа. Я не прошу вас вірити мені. Я й сам не вірю, що це можливо. Я знаю тільки, що це робили зі мною в Сан-Квентінській в'язниці і що я виживав, щоб поглузувати з них, і примусив їх повісити мене за те, що я пустив кров з носа вартовому.

Я пишу ці рядки сьогодні, 1913 року по Христі, і тепер, в 1913 році, людей одягають у пекельну сорочку в Сан-Квентіні.

Доки живий буду, а також у життях майбутніх поколінь, я не забуду свого прощання з Червоним з Філадельфії. Того ранку минуло вже сімдесят чотири години, як він лежав зашпурований.

— Як там, брате, ти ще живий і скачеш?— крикнув він, коли мене виволікали з камери в коридор.

— Замовчи, Червоний! — обізвався вартовий.

— І не подумаю,— була відповідь.

— Стій-но, я тобі покажу! — погрозив сержант.

— Ти так думаєш?— спитав Червоний лагідно, а додав сердито: — Ти, старе одоробало, ніколи нічого не зробив би. Навіть шматка хліба не роздобув би, а не те, що такої посади, як оце тепер маєш, коли б тебе брат за вуха не витяг. Але ми добре всі знаємо, чим воно смердить!

Я захопився ним! Неприборканий дух цієї людини не знає страху перед тим, що йому може заподіяти якийсь гад.

— Ну, прощай, брате,— знову звернувся до мене Червоний з Філадельфії.— Прощай! Веди себе добре і люби наглядача. Коли побачиш їх, то скажи, що бачив мене, але не чув, щоб я скиглив.

Сержант аж посинів від люті і відплатив мені ударами і стусанами за жарт Червоного.

Наглядач Атертон та капітан Джемі все ще допитували мене в моїй одиночній камері № 1. Одного разу наглядач Атертон сказав мені:

— Слухай, Стендінг, тобі треба якось кіпчити з цим динамітом, не то заморю тебе до смерті в пекельній сорочці. У мене бували ще більш уперті за тебе, і їм я давав раду. Вибирай — динаміт або каюк?

— Виходить — каюк, бо ці про який динаміт я не знаю. — Така відповідь роздратовала до пестями наглядача, і він не став гаяти часу.

— Лягай! — коротко наказав він.

Я ліг, бо з досвіду знав, що дарма чинити опір трьом чи чотирьом здоровенним вартовим. Мене міцно зашнурували на сто годин. Через кожні двадцять чотири години мені давали ковтнути води.

Їсти я не хотів, та мені й не пропонували. Наприкінці строку кілька разів приходив в'язничний лікар Джексон, щоб перевірити мій стан.

За той час, коли мене вважали за невинуватого, я так призвичаївся до пекельної сорочки, що саме тільки стискання не завдавало мені особливої шкоди. Звісно, вона виспажувала мене, забирала в мене всі сили, але я навчився хитрувати і, напружуючи м'язи, коли мене стискували, зберігав собі трошечки простору. Після ста годин я був тільки стомлений і знесилений. Давши мені день і ніч перепочити, вони знову скрутили мене. А потім втретє — аж на сто п'ятдесят годин. Більшу половину цього часу моє тіло було як мертве. Я весь час блудив словами, проте напруженням волі примусив себе заснути і проспав чимало годин.

Після цього наглядач Атертон запровадив зміну в свою програму: мене стали шнурувати і давати спочинок через неоднакові проміжки часу. Я ніколи не знав, коли мене зашнурують. Часом я десять годин перепочивав, а двадцять лежав стиснутий; іноді спочивав тільки чотири години. Траплялось уночі, коли найменше можна було сподіватись, з гуркотом відчинялись двері і нова зміна вартових скручувала мене. Одного разу було навіть так. Протягом трьох днів і трьох ночей я навперемінно вісім годин лежав у пекельній сорочці, а вісім годин перепочивав; але коли вже я почав звикати до цього, то

мене несподівано зашнурували на два дні й дві ночі підряд.

І вічно те саме питання: де динаміт? Наглядач часом починав казирися, а одного разу, як я витримав занадто жорстоке стискання, він мало не благав мене признаиись, обіцяв мені три місяці абсолютного спокою в лікарні і добру їжу, казав, що призначить мене старостою в бібліотеку.

Доктор Джексон, мізерна, нікчемна істота з поверховим знанням медицини, почав вагатись. На його думку, ці стискання, хоч які вони будуть довгі, не можуть убити мене. Це було викликом наглядачеві провадити далі свої спроби.

— Ці сухорляві учені люди обдурять і самого чорта,— бурчав він,— вони дужчі за всякого з найгрубішою шкірою. А проте, ми впораємось і з ним. Чуеш, Стендінг? Кара, якої ти досі зазнавав, дурниця супроти тої, яка тебе чекає. Але ти і зараз можеш позбутися клопоту,— признайся тільки. Я додержу свого слова. Ти чуеш, що я тобі казав? Динаміт або каюк. Тут тобі і крапка. Вибирай.

— Невже ви гадаєте, що мені охота все це терпіти? — промовив я, ледве дух зводячи (Джонз, Сороча Морда, зашнуровував мене, і саме в що мить натиснув мені ногою на спину, щоб міцніше було, а я напружив усі м'язи, щоб вигадати трохи простору).— Мені нема в чому признаватись. Я відрубав би собі праву руку, аби тільки міг привести вас до того динаміту.

— Бачив я таких, як оце ти, учених,— глумливо посміхнувся наглядач,— що вже залізе їм в голову, того ніяк не викуриш з неї. Норовисті, як ті копії. Тісніше, Джонз, треба як слід. Або ти признаєшся, Стендінг, або я зведу тебе з світу. Так собі і знай.

Але я мав уже деяку компенсацію. Чим більше знесилоєшся, тим менше стаєш чутливий до страждань. Менше шкоди, бо менше того, чому можна шкодити. А дуже виснажена людина повільніше слабшає. Всім відомо, що дуже здорові чоловіки більше страждають від звичайнісінької хвороби, ніж жінки та інваліди. Коли майже всі сили виснажені, то вже й виснажувати нічого. Коли людина втрачає зайве тіло, то в неї залишаються тільки жилисті нерви і здатність опору. Так було і зі мною, тому мій організм так уперто чіплявся за життя.

Моррел і Оппенгаймер жаліли мене, висловлювали своє співчуття, давали поради. Оппенгаймер казав, що сам він витерпів ще гірше, а проте і досі живий.

— Не покажи їм тільки, що тобі дуже боляче,— ви-
стукував він кісточками пальців.— Вбити себе також не
давай... це було б їм вигідно... і не признавайся ні в чому.

— Та мені ж нема в чому признаватись,— відповів
я, стукаючи носком чобота по ґратах: я лежав у пекель-
ній сорочці і міг перестукуватись тільки погами.— Я ні-
чогоісінько не знаю, про цей клятий динаміт.

— Добре,— похвалив Оппенгаймер,— ну й молод-
чага ж він, правда, Ед?

Це ще раз показувало, як мало я мав шансів переко-
нати наглядача Атертона, що я непричетний до цієї
справи з динамітом. Його настирливий допит переконав
навіть таку людину, як Оппенгаймер, який тільки захоп-
лювався моєю непохитністю в мовчанні.

Уже в перші дні мого катування, я в пекельній со-
рочці умудрявся засинати і спав подовгу. Сни я бачив
дивні, не тільки живі і реальні (сни здебільшого такі й
бувають), але мої сни були надзвичайно послідовні і ло-
гічні. Часто мені снилось, що я доповідав у товаристві вче-
них про якісь не зовсім ще з'ясовані питання або читав
їм свою ретельно опрацьовану статтю про якісь власні
дослідження, або викладав свої висновки з досліджень
і спроб, які зробили інші. Коли я прокидався, то у мене
ще дзвенів у вухах мій голос, а очі бачили надруковані
на білому папері фрази і цілі розділи; я, дивуючись,
перечитував їх, доки марево не зникало. Мимохідь,
звертаю вашу увагу на одну цікаву подробицю: я
помітив, що неодмінно в цих снах я думав дедуктивним
методом.

Частенько також снилась мені велика фермерська
ділянка, що на сотні миль простяглася на північ і на
південь. Вона знаходилась в якійсь місцевості помірного
клімату, що своєю флорою і фауною скидалась на Калі-
форнію. Не раз і не два, а, мабуть, разів з тисячу уві
сні подорожував я по цій країні. Цікаво, що це була все
та сама місцевість. Ні одна істотна риса її ніколи не міня-
лась, хоч скільки разів вона мені снилась. Завжди з лю-
цернового поля, де я тримав свої джерсейські корови, я
їхав візком вісім годин до села, розкиданого по берегах

великого пересохлого струмка, і там сідав у маленький поїзд на вузькій колії. Кожна межа, що я повз неї проїздив своїм візком, запряженим гірськими кіньми, кожне дерево, гора, кожний брід, місток, кожний виступ, кожна западина в схилі гори завжди були ті самі.

У цьому правильному раціональному фермерському господарстві, що мені снилось, коли я лежав зашнурований у пекельну сорочку, тільки деякі дрібниці мінялись відповідно до пори року, а також до характеру роботи в господарстві. На полонинах, там далі за люцерновими полями, я закладав нову ферму, розводячи ангорські кози. У нашому селі щоразу я помічав зміну, але тільки таку, яка мусила відбутись за час між двома снами.

О, ці порослі кущами схили! Мені здається, що я і зараз бачу, як уперше туди пригнали кіз. І добре я пам'ятаю всі зміни, що були потім,— як поступово з'явилися стежки, що їх вигризали кози у густому чагарнику, як зникали менші, молодші кущики, що їх позгризали вони; у всіх напрямках поробились галявинки між старими і вищими кущами, з'їденими козами, де тільки можна було дістати, звівшись на задні ноги; на цих галявинах знялась висока трава. Усе це йшло одно за другим, і сама ця послідовність була чарівна. Пам'ятаю, як у одіюму сні настав день, коли прийшли люди з сокирами, позрубували ті кущі, що встояли, і віддали козам обгризати листя, бруньки і кору; а другого разу, взимку, вже склали всі ці засохлі кущики в купи і поспалювали. Потім я перегнав свої кози на інші, зарослі непроглядним чагарником кручі, а слідом за ними йшла череда худоби і стала пастись на високій по коліна соковитій траві, що виросла там, де колись був чагарник. Коли череду погнали далі, то прийшли люди з плугами, виорали глибоко всі схили, вивертаючи дерник і пригтовляючи землю під майбутню сівбу.

А скільки разів я бачив, як я виходив з поїзда там, де розкидане сільце стояло навколо висохлого струмка, сідав на візок, запряжений гірськими кіньми, і їхав годинами, дивлячись на знайомі межі, повз люцернові поля на полонини, де в мене була тепер рілля, ячмінь і конюшина. Я дивився, як робітники жали, косили, а там далі, вибираючись щораз вище, кози обгризали чагарник і звільняли нові місця під орну землю.

Та це були все сні і тільки сні, химерні пригоди, створені дедуктивною, півсвідомою роботою мозку. Як ви побачите, вони зовсім не подібні до тих моїх переживань, коли я виходив за ворота смерті і знову жив у житті інших людей, що було моїм життям у минулому.

Довгими годинами, коли, не спавши, я лежав у пекельній сорочці, я увесь час ловив себе на тому, що думав про Сесіля Вінвуда, про цього поета-фальшивомонетчика, що безпричинно заподіяв мені всю цю муку, а сам тепер на волі і живе у вільному світі. Ні, я не ненавиджу його. Западто м'яке слово! Нема в мові такого слова, яке могло б висловити повно мої почуття! Одно тільки можу сказати, що мене гризе таке бажання помсти, і це бажання так сильно мене мучить, що я не можу його навіть висловити. Не буду казати про ті довгі години, коли я вигадував йому найжахливіші, найпекельніші муки, подібні до стародавніх тортур, коли до людини прив'язували залізну миску, а туди пускали щура. Єдиний вихід для цього щура був тільки через тіло людини, якщо він його перегризе. Я був у захваті від своєї вигадки, аж доки зміркував, що смерть прийде западто швидко. Інший спосіб, мавританський, був би кращий, але ні, не варто далі на ньому спинятись. Доволі сказати, що довгими годинами, не спавши і божеволівши від муки, я марив про помсту над Сесілем Вінвудом.

ІХ

За ці довгі, болісні роки неспання я навчився одної штуки, дуже важливої для мене, а саме — підкоряти своє тіло розумові. Я навчився страждати пасивно, як, безперечно, вивчилися усі, що пройшли курс ступнево довших термінів у пекельній сорочці. Нелегко зберігати ясний і спокійний розум, забути про нерви, хоч вони тремтіли, скаржились, страждали нестерпними муками.

Тільки завдяки тому, що я навчився підкоряти тіло своїй волі, мені вже неважко було вжити того таємного способу, якого навчив мене Ед Моррел.

— Ти знову зашнурований? — спитав він мене одної ночі.

Я пробув сто годин у пекельній сорочці. Щойно її скинули з мене, і я відчув себе знесиленим ще більше,

ніж будь-коли. Я був такий виснажений! Тіло моє було як суцільна маса рубців і синяків, а я, дарма що так, зовсім не почував, що воно в мене є.

— Так, мабуть, схоже на те,— простукав я відповідь.— Вони мене доконають, якщо будуть так далі мене катувати.

— Не піддавайся їм,— сказав він.— Є один спосіб. Я навчився його тут, у цих камерах, коли мені і Мессі добре діставалось. Я вичухався, а він випустив дух. Коли б я не добрав цього способу, то і мені прийшов би кінець разом з ним. Але треба дуже знесилитись, щоб ужити його. Якщо ти спробуєш, поки ще трохи маєш сили, то нічого не буде... і край! Тоді вже ніколи не вийде. Я зробив помилку, сказавши про цю штуку Джекові, коли в того ще було трохи сили. Звісно, з цього нічого не вийшло. А потім, коли йому страшенно цього було потрібно, було вже пізно,— перша невдача все звела напівець. Він уже ніколи не повірить. Він певен, що я тільки дурю його. Аджж ж так, Джек?

З тринадцятої камери зараз же долинула відповідь:

— Не слухай його, Деррел. Чарівна казка, та й годі.

— Кажі далі,— простукав я Едові Моррелові.

— Тому я мовчав і чекав, поки ти геть виснажишся,— сказав він:— Тепер тобі це конче потрібно, і я навчу тебе. Саме впору. Як у тебе стане сили волі, то ти здійсниш. Мені пощастило тричі це зробити, я по собі знаю.

— Так, але що ж воно таке? — спитав я нетерпляче.

— Справа в тому, щоб умерти в пекельній сорочці, треба захотіти вмерти. Я знаю, що ти мене ще не розумієш, але почекай. Ти знаєш, що в пекельній сорочці ти завжди закликаєш, що твої руки й ноги ніби засинають. Цьому не можна зарадити, але з цього можна скористатись. Не чекай, поки руки й ноги затерпнуть, а лягай якнайвигідніше на спину і починай застосовувати всю силу своєї волі. Тобі треба думати тільки про одне, і ти повинен вірити в те, що думаєш. Коли не зможеш — нічого не вийде. Ти мусиш уперто думати й вірити, що ти — це не ти, а твоє тіло не має нічого спільного з тобою. Ти сам собою, а твоє тіло — це непотрібна оболонка. Ти — господар. Тобі не треба жодного тіла. Так думаючи і вірячи, продовжуй доводити це силою своєї волі: примушуй своє тіло завмерти.

Ти починаєш з пальців на ногах, по одному за один

раз. Ти примушуєш їх завмирати. Ти так хочеш! Коли віриш і хочеш, то пальці почнуть завмирати. Тут найголовніше початок. Коли залякне перший палець, то далі вже легко. Ти вже не примушуєш себе вірити. Ти вже упевнений. Тоді напруж усю силу своєї волі, щоб завмерло все тіло. Кажу тобі, Деррел, бо знаю. Тричі сам це робив.

Коли ти вже почав завмирати, далі все буде гаразд. І більш за все кумедно, що ти тут же присутній. Хоч пальці тобі на ногах завмерли, проте ти сам живісінький. Твої ноги помалу мертвіють, аж до колін, тоді до стегон, а ти не змінюєшся.

— Ну, що ж далі? — допитувався я.

— Коли твоє тіло отак завмре, то тоді ти просто залиши його, вийди з нього. А якщо ти його покинеш, то покинеш і камеру. Нехай кам'яні стіни та залізні двері держать твоє тіло, але ж вони не можуть задержати твій дух. Ти побачиш. Ти будеш окремо від тіла. Ти зможеш подивитись на нього збоку. Я тобі кажу, тому що я знаю; я робив це тричі. Ось так дивився на своє тіло, що лежало поряд зі мною.

— Ха, ха, ха! — донеслось з тринадцятої камери, де знаходився Джек Оппенгаймер.

— Ось бачиш. Біда в тому, що Джек не вірить. Він тоді був ще досить сильний, тому йому не пощастило. Тепер він думає, що я жартую.

— Коли людина вмирає, вона мертвою і залишається, — заперечив Оппенгаймер.

— Я ж кажу тобі, що я завмирав тричі, — відповів Моррел.

— І ожив, щоб оце розповісти нам, — потішався Оппенгаймер.

— Але ти не забувай ось чого, Деррел, — вистукував далі Моррел. — Це річ небезпечна. Таке почуття, наче ти граєшся з вогнем. Мені важко тобі це пояснити, але в мене весь час було таке почуття, коли я завмирав, що я не зможу вернутись знов до свого тіла. Наче я вмирав, а мені не хотілось умирати, я не хотів, щоб капітан Джемі та й решта тюремників раділи. Але ж кажу тобі, коли ти зможеш так зробити, то сміятимешся з наглядача. Коли твоє тіло отак завмре, то тобі однаково, хоч би вони цілий місяць держали його в пекельній сорочці. Ні ти, ні твоє тіло не буде терпіти. Буває ж таке, що людина

засинає на цілий рік! Щось подібне буде з твоїм тілом. Воно лежатиме собі в пекельній сорочці без мук і чекатиме, коли ти до нього повернешся. Спробуй, я даю тобі добру пораду.

— А якщо він не повернеться?— спитав Оппенгаймер.

— Гадаю, що можна буде тоді посміятися з нього, Джек, коли не з нас, що чіпляємось за це старе життя, якого так легко спекатись.

На цьому розмова закінчилася. Джонз Сороча Морда, що був трохи заснув крадькома, прокинувся роздратований і став загрожувати, що вранці викаже на Моррела і Оппенгаймера, а це значило—пекельну сорочку. Мені він не загрожував, бо знав, що вона мене й без того не мине.

Забуваючи про страждання мого тіла, я лежав серед тиші і мовчання і думав про Моррелову пораду.

Метод Моррела був настільки протилежний моєму самонавіянню, що я був аж у захваті. За моїм методом треба було насамперед позбутися свідомості. А за Морреловим — свідомість залишалась аж до кінця, і коли тіло завмирало, вона підносилась на такі високі щаблі, що покидала його, покидала Сан-Квентінську в'язницю, линула в далечінь, а проте не переставала бути свідомістю.

Чи так, чи ні, а варто спробувати,— подумав я. Всупереч скептицизмові, що завжди властивий ученому, я вірив. Не мав сумніву, що можу зробити те, що тричі зробив Моррел. Може, ця віра так легко опанувала мене тому, що я був до краю виснажений. Може, я просто не мав сили виявити досить скептицизму. Цю гіпотезу навіяли мені слова Еда Моррела. Його висновок знайдено способом чистого емпіризму, і я довів, як побачите далі, теж емпірично.

Х

На додаток до всього, другого ранку завітав до мене в камеру наглядач Атертон, він мав намір доконати мене. З ним прийшли і капітан Джемі, Джонз Сороча Морда та Ел Гетчінз. Цього Гетчінза засудили на сорок років, але він сподівався, що його помилують. Уже чотири роки Гетчінз був у в'язниці за головного старосту. Можна уявити, яку силу він мав у цьому становищі, коли скажемо, що його хабарі становили три тисячі доларів на рік. Заощадивши 10 чи 12 тисяч і мріючи про помилування, він

був, звісно, сліпим знаряддям у руках наглядача Атертона.

Я щойно сказав, що наглядач прийшов з наміром доклати мене. Це було видно з його обличчя, а його вчинки це ствердили.

— Огляньте його,— наказав він лікареві Джексону,

Це жалюгідне нікчемне створіння здерло з мене сорочку, що зашкарубла від бруду,— я не скидав її з часу одиночного ув'язнення,— і оголив моє змучене тіло. Шкіра, наче темножовтий пергамент, зморщилась на ребрах і вся була вкрита ранами від стягування пекельної сорочки. Огляд був безсоромно поверховий.

— Видержить? — спитав наглядач.

— Авжеж,— відповів Джексон.

— Як серце?

— Чудово.

— То ви гадаєте, лікарю, що він витримає десять день?

— Не маю сумніву.

— Не вірю,— люто вигукнув наглядач.— Проте, спробуємо. Лягай, Стендінг.

Я послухався й простягся ниць на розстеленій пекельній сорочці. Наглядач з хвилину ніби вагався.

— Повернись! — наказав він.

Я намагався повернутись, але був такий кволий, що тільки міг безпорадно ворушитись.

— Удає,— пояснив Джексон.

— Гаразд, перестане удавати, коли я доконаю його,— сказав наглядач,— простягніть його руки. Мені ніколи тут валандатися з ним.

Вони перевернули мене на спину, і я став дивитися наглядачеві в обличчя.

— Стендінг,— повагом заговорив він,— я вже казав тобі і ще раз кажу: я втомився, мені надокучила твоя упертість. Терпець мені вже увірвався. Доктор Джексон каже, що ти ще можеш днів десять витримати в цій сорочці. Уяви, що з тобою буде. Я хочу дати тобі останній шанс. Кінчай справу з динамітом. У ту мить, як він буде в мене в руках, я забираю тебе звідси. Ти скупаєшся, поголишся та вдягнеш усе чисте. Аж півроку будеш спочивати і поправлятися в лікарні, а тоді я призначу тебе бібліотечним старостою. Більшого ти вже не можеш вимагати від мене. До того ж ти ні на кого не доносиш. Ти

єдина людина в цілому Сан-Квентіні, що знає, де динаміт. Ти нікого не скривдиш, коли признаєшся, а тобі буде тільки добре. Але, як ти цього не зробиш...

Він замовк і виразно знизав плечима.

— Як ти не зробиш цього, то на тебе зараз надягнуть пекельну сорочку і ти пробудеш в ній десять днів.

Перспектива була жахлива. Я був певен, так само як і наглядач, що мені, такому кволому, це буде смерть, але я згадав Моррелову пораду. Тепер, як ніколи, вона потрібна мені, і, як ніколи, я повинен твердо вірити в неї. Я усміхнувся в лице Атертонові і вклав цю віру і в усмішку, і в ті слова, що я йому сказав.

— Бачите, наглядачу, що я всміхаюсь? — спитав я. — Якщо через десять днів, коли ви будете розв'язувати мене, я так само всміхатимусь до вас, то чи дасте ви пачку тютюну і папірців Моррелові й Оппенгаймерові?

— Ну, хіба не божевільні люди, ці учені? — голосно зареготав капітан Джемі.

Наглядач мав холеричний темперамент і сприйняв мої слова, як образливе кепкування.

— За це тебе тільки тісніше сповиють, — сказав він.

— Я запропонував це вам, як жарт, наглядачу, — спокійно відповів я. — Ви можете сповивати мене так тісно, як вам захочеться, але, справді, коли через десять днів я всміхнуся до вас, то дасте ви пачку Буль-Дургаму Моррелові й Оппенгаймерові?

— Ти так упевнений у собі?

— Певен, тому й роблю вам цю пропозицію.

— Ти, може, став набожним? — глузливо посміхнувся він.

— Ні, — відказав я, — але в мене більше життя, ніж ви можете відняти. Зашнуруйте мене в пекельну сорочку, хоч на сто днів, коли хочете, а як минуть ці сто днів, я все-таки всміхнуся вам.

— Я гадаю, що десять днів більше ніж доволі для тебе, Стендінг.

— Ви так гадаєте? Ви певні? Коли певні, то ви ж нічого не втрачаєте, вам не доведеться витратитись на дві п'ятицентові пачки тютюну. Чого ж ви, власне, боїтесь?

— За два центи я зараз наб'ю тебе по морді! — осканівши, закричав він.

— Я не дозволю собі стати вам на перешкоді, — я був

лагідний до нахабства.— Бийте, скільки влізе, а в мене, проте, лишиться доволі місця на обличчі для усмішки. А поки ще ви вагаєтесь, то краще прийміть мою пропозицію.

Треба остаточно знесилитись і загубити всяку надію на щось, щоб наважитись у таких обставинах, сидячи в одиночній камері, так дражнити наглядача. Або, дійшовши до того і другого, мати віру. Тепер я знаю, що вірив і тому так чинив. Вірив у те, що сказав Моррел. Вірив, що навіть сто днів у пекельній сорочці не dokonають мене.

Капітан Джемі, мабуть, відчув, що в мені коїлось щось незвичайне, бо звернувся до наглядача і сказав:

— Я згадую одного божевільного шведа. Це було ще перед вами, наглядачу, років двадцять тому. Під час якоїсь сварки за якісь 25 центів він убив когось, і за це його засудили довічно. Він був кухар. Дуже набожний. Одного разу він оголосив, що по нього спустилася з неба золота колісниця, він сів на розжарену до білого жару плиту і став підсмажуватись, виспівуючи гімни та святі псалми. Його звідти зволокли, проте він прогорів аж до кісток і за два дні помер у лікарні. Не застогнав ні разу.

— Ну, Стендінг у нас застогне,— пробурчав наглядач.

— Коли ви такі певні, то чому ж не пристаєте на мою пропозицію? — спитав я задириливо.

Наглядач так розсердився, що мені, мабуть, смішно стало б, якби я не був у такому розпачливому стані.

Лице його перекошилося. Він стиснув кулаки, і я подумав був навіть, що він накинеться і почне мене бити. Але, напружившись, він опанував себе.

— Добре, Стендінг,— прогарчав він.— Я згоден. Але ти закладаєшся на своє дорогоцінне життя, що за десять днів з сьогоднішнього ти знову всмікнешся. Перекиньте його, хлопці, і затягніть так, щоб аж ребра хруснули. Покажіть йому, Гетчінз, як ви вмієте це робити.

Мене перевернули й затягнули так, як ніколи. Староста показав усю свою вправність. Я старався, як тільки міг, вигадати для себе трохи простору. Звісно, дуже мало, бо я сильно схуд, а м'язи стали такі тонкі, як мотузки. Я вже не мав ні об'єму, ані сили і коли затаював трошечки простору, то, їй-богу, тільки тим, що розтягав суглоби кісток. Але тепер Гетчінз не дав зробити і цього. За старих

часів, ще тоді, як не був старостою, він сам добре вивчив усі способи, бо не раз бував у пекельній сорочці.

Гетчінз, бачите, вдачею був підлий пес, істота, що колись була людиною, але суспільне колесо її скалічило. Він зібрав собі десять чи дванадцять тисяч, сподівався на визволення, якщо він буде сліпо виконувати накази. Згодом я дізнався, що жила на світі така одна дівчина, що була йому вірна і чекала його. Жінка не раз буває тим чинником, що дає змогу зрозуміти вчинки чоловіка.

Якщо людина коли-небудь чинила вбивство, обмірковуючи й розваживши його наперед, то це був Ел Гетчінз, і він зробив це того ранку, з наказу наглядача в одиночній камері № 1. Він не дав мені тої нікчемної кількості простору, яку мені щастило іноді затаїти, і коли моє тіло стало безвладне і безборонне, то він, шосили натискаючи мені на спину, так стягнув мене, як ніхто досі. Тендітна оболонка, що в ній були мої життєві органи, була так немилосердно стиснута, що я зразу відчув над собою подих смерті. Але в мені збереглося чудо моєї віри: я був певен, що не вмру. Я знав, кажу, знав добре, що не вмру. Голова мені паморочилась, серце калатало так, що його удари віддавались від нігтів на ногах аж до коріння волосся на черепі.

— Мабуть, дуже тісно,— неохоче заперечив капітан Джемі.

— Дурниці,— сказав доктор Джексон,— я вам кажу, що йому нічого не станеться. Він із криці. Правду кажучи, йому давно б слід померти.

Наглядач Атертон тільки ледве-ледве спромігся просунути пальця між шнурками та моїм тілом, проте йому цього було мало, він наступив на мене ногою і, спираючись на неї всією вагою свого тіла, став мене штовхати і тягти мотуза. Але йому не пощастило знайти ні одного вільного дюйма.

— Скидаю перед вами шапку, Гетчінз,— сказав він. Ви своє діло знаєте. Перекиньте його тепер і дайте поглянути на нього.

Вони перекинули мене на спину, і я глянув на них, хоч очі мені вилазили з лоба. Я певен був, що коли б мене так стиснули вперше, то я, безперечно, помер би вже за десять хвилин. А тепер я був дуже вправний. Мав за собою тисячі годин у сорочці, а крім того, вірив у те, що сказав мені Моррел.

— Ну, чому ж ти не смієшся? Смійся, щоб тебе чорт забрав! — сказав наглядач.

Мої легені задихались від недостачі повітря, серце от-от мало розірватись, у голові паморочилось, проте в мене вистачило сили всміхнутися наглядачеві в обличчя.

XI

Двері з гуркотом зачинились і відрізали мене від усього, лишивши тільки трошечки світла. Мене залишили на спиї на самоті. Усякими засобами, що я добирав їх, будиши зашнурований у пекельну сорочку, я дюйм за дюймом пересунувся по підлозі так, що носком чобота на правій нозі міг торкатися дверей. Це була велика втіха. Я вже не почував себе таким без краю самотнім. Коли б треба було, то я міг би навіть перестукуватися з Моррелом.

Але наглядач Атертон, мабуть, дав суворий наказ не дозволяти цього, бо, коли я врешті спромігся вистукати Моррелові, що намірююся зробити його спробу, то вартові не дали йому відповісти мені. Мене вони могли тільки лаяти, бо я на десять днів був уже зв'язаний і ніякою більшою карою загрожувати мені не можна було.

Я пригадую, що тоді звернув увагу на надзвичайну ясність свого розуму. Тіло страждало, як і завжди, від нестерпної муки, але розум ставився до неї пасивно, і я на це моє страждання звертав не більше уваги, як на підлогу підо мною, або на стіни навколо мене. Ніколи ще людина не була у відповіднішому для Моррелової спроби душевному і розумовому стані. Звісно, найбільше до цього спричинялась моя виснаженість, але разом було й щось інше. Я давно вже привчив себе забувати про біль, а тепер ще до того в мене не було ні страху, ні сумнівів. Усю силу своєї душі вклав я у віру, що воля панує над тілом. Пасивність скидалася більше на сон і разом була близька до вищого ступеня екзальтації.

Я став зосереджувати свою волю. Тіло вже терпло, і від затриманого кровообігу скрізь почувалися кольки. Я направив усю увагу на мизинець правої ноги і, напружуючи всю свою волю, наказував йому перестати жити в моїй свідомості, умерти для мене, тому що для мене, його владики, він не потрібний. Напруження було

страшне; Моррел поспредив, що так мусить бути. Але й іскри сумніву не було в мене. Я знав, що палець замре, почував, що під напруженням моєї волі завмирає один суглоб за другим.

Далі пішло легше, тільки страшенно повільно. Суглоб за суглобом завмирали пальці на ногах, потім процес поширився: завмерли ноги нижче підйому, тоді до колін.

Я так сильно захопився, що вже й не думав про те, щоб припинити даліше завмирання. Я знав тільки одно, що примушую вмирати своє тіло, і я увесь поринув у своє завдання, не думаючи ні про що. Я виконував своє завдання, мов той муляр, що кладе цеглину на цеглину, і дивився на цю працю, як на щось звичайне, — як муляр на свою роботу. За годину тіло моє було мертве по стегна, а тоді завмирання пішло далі вгору.

І тільки, коли воно дійшло до рівня серця, то вперше моя свідомість потьмарилась. Я злякався, щоб не втратити її зовсім, і, спивши смерть на цьому місці, всю свою увагу зосередив на руках. Незабаром вони заміли до плечей, а розум у мене знову прояснився.

Тепер моє тіло було вже мертве, окрім голови і невеличкого місечка на грудях. Удари мого стиснутого серця не віддавалися більше в мозкові. Воно билось хоч слабенько, але спокійно. Я зрадів (коли можна радіти в таку хвилину), що почуття мої завмирають.

Далі мої переживання різняться від Моррелових. Автоматично напружуючи волю, я почав впадати в дрімоту, як це завжди буває на грані між сном і дійсністю. Мені здавалось, що мій мозок дивовижно збільшується, але тільки мозок, а не череп. Часом миготіли якісь іскри, спалахували виблиски світла, ніби я, володар свого тіла, на мить перестав бути ним, але зараз же після того знову ставав самим собою і жив у тілесній оболонці, яку змушував умирати.

Найбільше бентежило і турбувало мене це збільшення мозку. Я почував, що він, як і перше, обмежений моїм черепом, а проте здавалось, що його об'єм вже вийшов з рамок черепа і поширюється далі. Разом з тим у мене було ще одне найдивніше відчуття, якого я ніколи не переживав.

Час і простір, входячи в мою свідомість, страшенно розтягались. Не розплющуючи очей, щоб перевірити це,

я знав, що стіни моєї малесенької камери розступились і вона стала подібна до величезної аудиторії.

Поки я роздумував над цим явищем, стіни розступалися шораз далі. На хвилину в голові майнула химерна думка: коли так розсунеться уся Сап-Квентінська в'язниця, то незабаром її падвірні стіни з одного боку увійдуть в Тихий океан, а з другого — вгородяться в Невадську пустиню. За цією думкою майнула і друга, така ж безглузда, як і перша: що коли матерія могла пройти крізь матерію, то стіни моєї камери можуть пройти крізь стіни в'язниці, і я буду на волі. Це була, звісно, химерна фантазія, я знав це і не помилявся ні на хвилину.

Час теж якось дивно розтягався. Серце калатало з великими проміжками. Знову мені спала на думку фантазія, мені захотілось полічити, скільки секунд між ударами. Перший раз, дуже добре пам'ятаю, я налічив сто, потім проміжки стали довші, і я втомився лічити.

Поки ілюзія розтягнення часу і простору дедалі зростала, я спіймав себе на тому, що підсвідомо обмірковував нову поважну проблему. Моррел казав, що він визволився від свого тіла, убивши його, або вірніше, вилучивши його з своєї свідомості; по суті, це те саме. Тепер моє тіло майже цілком завмерло, і я був певен, що, скупчивши свою волю на останньому, ще живому, клаптикові, я доведу і його до змертвіння. Але,— і тут виникло нове питання,— Моррел не попередив мене, чи треба мені змертвити і голову? Коли я це зроблю, то чи не помре навіть тіло Деррела Стендінга, незалежно від того, яка доля спіткає його душу.

Я зважився зробити досвід з грудьми і серцем, що ледве билось. Швидке напруження моєї волі дало негайні наслідки. У мене не стало ні серця, ані грудей. Лишився один розум, душа, свідомість, як хочете називайте; і та свідомість мала своє житло в мозкові, що, незважаючи на обмеженість коробки мого черепа, зростав і зростав десь ззовні, поза гранями черепа.

І раптом, у мерехтінні світла, я поринув ген-ген далеко. Стрибок — і я перекинув покрівлю тюрми, неба Каліфорнії, і був уже десь між зорями. Я свідомо сказав «зорями», бо я мандрував серед них. Я бачив себе дитиною. Був оповитий якоюсь легкою, серпанковою тканиною дуже ніжних відтінків, що виблискувала у холодному зоряному світлі. Тут, безперечно, відбулося мое

дитяче враження від одягу циркових акторів і дитячі уявлення про одяг ангелів.

Отже, в такому вбранні я блукав між зорями, піднесений свідомістю, що передо мною далека путь, що в кінці її я знайду всі космічні формули і мені розкриються заховані таємниці всесвіту. Я держав довгий скляний жезл. Кінцем цього жезла я мусив торкатися кожної зорі, повз яку я пролітав. Я був цілком упевнений, що коли я пропущу хоч одну зірку, я навіки упаду в безодню і буду каратись за цей непробачний вчинок.

Довго я мандрував між зорями. Коли я кажу «довго», то мусите пам'ятати, що час дуже розтягся в моїй уяві. Століттями я блукав у просторах, певно і нехибно торкаючись кінчиком свого скляного жезла кожної зорі, яку проминав. Мій шлях ставав щодаля ясніший, і я наближався до неосяжної мети безконечної мудрості. Але я і на хвилину не дурив себе. Я не був якимсь іншим моїм «я». Весь час я був свідомий, що я не хто інший, як Деррел Стендінг, що мандрує між зорями і торкається їх своїм скляним жезлом. Коротко кажучи, я знав, що в цьому не було нічого реального, нічого такого, що коли-небудь траплялось чи могло трапитись у дійсності. Усе було не що інше, як чудна орґія уяви, яка буває іноді, коли людина сп'яніє, чи коли марить, чи навіть у звичайному сні.

Серед цього радісного небесного блукання мій жезл не торкнувся одної зорі. Враз я зрозумів, що вчинив великий злочин. У ту ж мить мене вразив удар, потужний, владний, невблаганний і неминучий, як залізна п'ята долі, і скинув, шпурнув мене через усесвіт. Уся зоряна система заіскрилася, завирувала і спалахнула полум'ям.

Тіло моє шматнула гостра, рвучка агонія. Я знову був Деррел Стендінг, довічно ув'язнений, що лежав у своїй пекельній сорочці. Я знав, що було причиною мого повернення назад. Це був стук Еда Моррела з камери № 5; він хотів мені щось сказати.

Тепер я хочу дати вам пояснення, як для мене розтягнулися час і простір, через багато днів після того я якось спитав Моррела, що він хотів мені сказати. То було просте запитання: «Стендінг, ти тут?» Він стукав дуже швидко, користуючися з нагоди, що вартовий був у другому кінці коридора, куди виходили наші камери. Ще раз скажу, що стукав він дуже швидко і,— зверніть увагу! — між першим і другим постуком я був ще геть

далеко, я мандрував у міжзоряних просторах, одягнений у легкий одяг, і торкався кожної зірки своїм жезлом, намагаючись дійти до тих неосяжних формул, що з'ясували б мені останню таємницю буття. Так блукав я цілі століття, аж доки поклик — залізна п'ята долі, гостра, рвучка агонія не повернула мене знову до моєї камери в Сан-Квентіні. Це був другий постук Еда Моррела. Проміжок між першим та другим не міг бути більший як півсекунди. А для мене так неймовірно розтягся час, що за ці півсекунди я мандрував між зорями цілі століття.

Я знаю, читачу, що все це здається тобі нісенітницею. Погоджуюсь. Це нісенітниця. А проте, я все це пережив. Для мене воно таке саме реальне, як той змії, що його людина бачить в гарячковому маренні.

Як би там не було, але Моррелові треба було не більше двох хвилин, щоб простукати своє питання. А для мене між його першим стуком і останнім минули віки.

Але я вже не міг більше йти своїм зоряним шляхом, сповненим, як раніше, певимовної радості; на ньому чатував страх перед неминучим покликом, що кине мене назад, до жорстоких мук пекельної сорочки. І віки моїх блукань серед зоряних просторів стали віками страху.

І я знав увесь час, що це Ед Моррел своїм вистукуванням так немилосердно прив'язує мене до землі. Я хотів заговорити з ним, просити його, щоб він перестав, але я так старанно вилучив своє тіло з свідомості, що не міг його воскресити. Воно лежало в пекельній сорочці мертве, хоч я ще жив у його черепі. Марно напружував я волю, щоб нога моя послала звістку Моррелові. Я собі доводив, що в мене є нога. Однак експеримент так досконалим зроблено, що, по суті, цієї ноги не існувало.

Тоді,— і тепер я знаю, що це було тому, що Моррел перестав стукати,— я знову простував своїм шляхом між зорями, і ніхто мене не вертав назад. Після цього, і навіть під час цього, я почував, що засинаю, і який же це був чарівний сон! Часом у сні я рухався,— так! І ви тільки вдумайтесь у це слово «рухався»! Я ворушив руками і ногами, почував дотик чистих простинь до мого тіла, воно почувало себе затишно. Це було чарівно! Як людина, умираючи від спраги в пустелі, бачить примари — дзюркотливий фонтан, веселі струмки,— так і я бачив, що визволився з пекельної сорочки, що замість бруду —

навколо мене чистота, і замість моєї поморщеної, як пергамент, шкіри,— здорова, гладенька, як оксамит. Але зараз побачите, що мої марення були інші, ніж сні.

Я прокинувся. О, я вже не спав, а тільки лежав з заплоненими очима. І зрозумійте, що все, що трапилось потім, нітрохи не здивувало мене. Усе було цілком нормально і природно. Я був «я»,— не могло бути сумніву. Але я не був Деррел Стендінг. Він так само не мав нічого спільного зі мною, як і його суха, поморщена, як пергамент, шкіра— з моєю, свіжою і м'якою. Я не знав ніякого Деррела Стендінга та і не міг його знати, бо він ще тоді не народився, та й народиться тільки за декілька століть. Але ви самі все побачите.

Лежачи з заплоненими очима, я ліниво прислухався. Знадвору долинав рівномірний стукіт кіньських копит по камінних плитах. А з того, що часом було чути брязкіт і стукіт зброї і металевої зброї, я зрозумів, що повз мої вікна вулицею їхала якась кавалькада. Я ліниво міркував, хто б це міг бути? Відкілясь,— а я знав, що з подвір'я гостиниці,— я знову почув брязкіт зброї, тупіт копит і петерпляче ржання. Це вже був мій кінь, що чекав на мене.

Почулися кроки. Хтось ходив по кімнаті, обережно ступаючи, неначе намагаючись не гуркотіти, а проте навмисним шелестом виявляючи свій таємний намір мене розбудити, якщо я сплю. Хитрий старий!— посміхнувся я до себе.

— Понс,— сказав я, не розплющуючи очей,— швидше води, холодної, ціле море води! Цієї ночі я багато пив, і тепер мені все палає всередині.

— Авжеж, ви ще й заспали сьогодні,— бурчав він, подаючи мені воду, загодя принесену.

Я сів, розплющив очі, узяв обіруч глечик з водою і, жадібно припавши до нього губами, дивився на Понса.

Тепер зверніть увагу на дві речі: я розмовляв французькою мовою, зовсім несвідомо. Тільки потім, коли я знову був у своїй самотній камері і згадував усе те, про що я тепер пишу,— я збагнув, що говорив по-французьки, і говорив добре. А щодо мене, Деррела Стендінга, що пише зараз ці рядки у відділенні для душолюбів у Фольсомській в'язниці, то я знав французьку мову настільки, наскільки треба було у вищій школі, тобто читав, але

розмовляти зовсім не міг. Мабуть, не міг би навіть вимовити як слід французьких назв у меню.

Але вернімось до мене в кімнату. Понс був маленький зморщений дідок. Він народився у нас в домі, я це знав, тому що того дня, який я описую, випадково про це згадали. Йому було добрих шістдесят років. Він був беззубий, але бадьорий і проворний, дарма що кульгав і навіть якось особливо підскакував. Проживши з нами ціле своє життя, він дозволяв собі бути з усіма запанібрата. Він служив у мого батька ще раніше, ніж я навчився ходити, а як батько помер, то він перейшов до мене (ми саме цього дня про це говорили). Ногу йому скалічило на війні в Італії, під час кавалерійської атаки. Ледве він устиг був витягти мого батька з-під кінських копит, як його вдарили списом у стегно, і сам він потрапив під копита. Батько, будучи при пам'яті, але безпорадний і знесилений від своїх ран, був свідком цього всього. Таким чином Понс здобув собі право бути мало не зухвалим з нами, і мені, синові свого батька, не доводилося сваритися з ним за це.

Коли я випив усю воду, то Понс тільки головою похитав.

— Чув, як вона кипіла мені в горлі?— засміявся я, відаючи йому порожнього глечика.

— Викапаний батько!— безнадійно похитав він головою.— Але ваш батько згодом, проте, дечого доброго навчився, а ви навряд чи навчитесь.

— Еге, навчився, коли йому живіт не давав пити, коли від одного ковтка він йому навиворіт вивертався,— дражнив я старого,— не велика мудрість не пити, коли посудина не приймає випитого!

Розмовляючи, Понс приготував мені одяг і поклав усе на ліжко.

— Пийте, пийте собі, пане,— сказав він,— вам не завадить. Помрете із здоровим шлунком.

— Ти хочеш сказати, що він у мене залізний?— Навмисне я ніби не зрозумів, на що він натякав.

— Я хочу тільки сказати,— бурчав він далі, але, збагнувши, що я хочу його подразнити, зразу замовк і, надувши свої поморщені губи, повісив на бильце крісла мій новий плащ з соболів.— Вісімсот дукатів,— єхидно пробубонів він,— тисяча овець та сотня битих биків за

плащ, щоб вам було тепло. Цілих два десятки ферм на спині одного папа.

— А ось тут, то ціла сотня ферм, та ще й замок або два на додаток, а то й цілі палати,— сказав я, торкаючись рукою до рапіри, яку він саме клав на крісло.

— Ваш батько чесно все здобував своєю правницею,— заперечив Понс,— але він умів берегти здобуте.

Старий замовк, зневажливо показуючи на мій новий червоний атласний камзол,— надзвичайна річ, але, правда, вона коштувала шалених грошей.

— Шістдесят дукатів!— з докором вимовив він.— Ваш батько віддав би краще усіх кравців та всіх іудеїв з цілого християнського світу на потіху сатані, аніж заплатив би стільки грошей.

І поки ми вдягались, тобто поки Понс допомагав мені вдягатись, я весь час піддражнював його.

— Я бачу, що ти, Понс, не чув останньої новини?— хитро закинув я.

Старий пашоронив вуха. Він любив побазікати.

— Останньої новини?— перепитав він.— Чи не про англійський двір щось?

— Ні,— я похитав головою,— але, мабуть, ця остання новина тільки для тебе, а для всіх інших вона вже стара. Хіба ти нічого не чув? Грецькі філософи говорили про це ще 2000 років тому. Через цю ж новину я і став носити двадцять заможних ферм на спині, через те при дворі живу і чепурно вдягаюсь. Бачиш, Понс, світ — це найпаскудніше місце, життя — найсумніша річ, усі люди вмирають, а коли помруть, то вони, звісно, мертві. Отже, щоб урятуватись від усякої туги і скверни, люди за наших часів, такі, як оце я, шукають розваги, забуття і якогось божевілля.

— А які ж новини, пане? Про що ж шептались філософи в давнину?

— Що бог помер, Понс,— відповів я урочистим голосом.— Невже ти не знав? Бог помер, незабаром і я помру, а тому ношу на плечах двадцять заможних ферм.

— Ні, він живе,— заперечив палко старий,— і царство його наближається. Кажу вам, пане, воно вже близько. Може, і завтра навіть земля загине!

— Так говорили люди і у стародавньому Римі, Понс, коли Нерон ставив з них живі смолоскипи собі на втіху.

Понс подивився на мене з жалем.

— Нема добра від тої великої науки,— із сумом сказав він,— я був проти науки. Але вам, звісно, треба було зробити по-своєму і таскати мої старі кості з собою. У Венеції вивчали астрономію і числа, у Флоренції — поезію та всі оті італійські штучки, у Пізі — астрологію, а в цій країні божевільних, у Німеччині — вже й не знаю, що. Чорт би їх узяв, тих філософів! Я вам скажу, пане, я, Попс, ваш слуга, кволий, неписьменний дід, я кажу вам, що бог є, і незабаром настане той час, коли ви станете перед ним.

Він спинився, щось, мабуть, згадавши, і тоді доказав.

— Він тут, цей священик, про якого ви говорили.

В одну мить я згадав, що мав з кимсь побачитись.

— Чому ж ти мені досі не сказав? — розгнівався я.

— Та не біда! — Попс знизав плечима.— Однаково вже цілих дві години він чекає тут.

— То чому ж ти мене не розбудив?

Старий глянув на мене з докором.

— Ви йшли спати, хитаючись, і горланили наче півень: «співай ку-ку, співай куку-куку, співай ку-ку, співай ку-ку!»

Він сміявся надо мною, наспівуючи цей безглуздий приспів своїм верескливим фальцетом. Звісно, лягаючи спати, я, мабуть, плів усяку нісенітницю.

— У тебе добра пам'ять,— сухо зауважив я й накинув був на себе плащ з соболів, але зараз же шпурнув його Попсові, щоб прибрав. Він понуро похитав головою.

— І пам'яті ніякої не треба. Ви це викрикували тисячу разів, аж доки збіглось мало не половина цілого готелю і не стали гримати в двері, щоб ви не заважали їм спати. А коли я вас поклав як слід на ліжку, то хіба ви не покликали мене і не наказали, щоб кожному, хто не прийде, навіть самому чортові, сказати, що «пані» ще сплять? А потім ви мене знову покликали і так стиснули мені руку, що і досі ще синяки, то чи ж ви не наказали, що, коли мені дороге життя, коли я люблю сите м'ясо й тепло, то щоб не турбував вас уранці і не будив? Хіба що трапиться одна річ.

— А яка саме? — спитав я, бо згадати сам не міг нічого.

— Хіба що серце чорного пугача,— сказали ви,— якого зовуть Мартінеल्ली (хто його знає, що то за цяця!), хіба що серце Мартінеल्ली паруватиме на золотій таці,

конче на золотій — ви сказали. А щоб вас розбудити, то ви наказали мені співати: «співай ку-ку, співай ку-ку», та й почали мене вчити, як треба співати це саме: «співай ку-ку, співай ку-ку».

Коли він мені назвав ім'я, то я зараз же згадав, що це патер Мартінееллі, і, безперечно, це він відбивав собі підосви цілих дві години, чекаючи мене у другій кімнаті.

Коли нарешті Мартінееллі увійшов до мене і привітався, називаючи мій повний титул і ім'я, я згадав усе: я був графом Гільйомом де-Сент-Мором (ви розумієте, що я міг знати й згадати тільки те, що збереглося десь у мене в свідомості).

Патер був італієць, маленький, смаглявий, сухенький, непаче після довгого посту або виснажений з голоду. Руки були в нього маленькі і ніжні, як у жінки. Але очі! Вони були хитрі, лукаві, узенькі, як щілинки, з важкими повіками, гострі, як у тхора, і разом ліниві, як у ящірки, що гріється на сонці.

— Занадто багато зволікає, графе де-Сент-Мор,— зразу почав він, коли я поглядом наказав Понсові вийти з кімнати,— тому, в кого я служу, уривається терпець.

— Перемініть свій тон, патер,— урвав я його, розгнівавшись.— Не забувайте, що ми з вами не в Римі.

— Мій найясніший владика...— почав він.

— Найясніший править Римом,— знову спинив я його.— А тут — Франція.

Мартінееллі знизав плечима, вдаючи терпеливу смиренність, але його палаючі, як у василіска, очі не показували зовсім смиренності.

— Мій найясніший владика зацікавлений до деякої міри і тим, що робиться у Франції,— спокійно відповів він.— Ця дама не для вас. У мого владика інші плани...— Мартінееллі облизав свої тонкі губи.— Інші плани щодо цієї дами... і вас.

Я, звісно, знав, про яку даму йшла мова. Це була герцогиня Філіпа, удова Фофруа, останнього герцога Аквітанського. Але велика герцогиня, вдова і все інше,— була перш за все жінкою, молодою, веселою, вродливою, створеною, як я був певен, саме для мене.

— Які ж це плани? — спитав я гостро.

— Вони занадто широкі і глибокі, графе Сент-Мор, щоб я дозволив собі думати про них, а тим паче обмірковувати їх з вами чи з ким іншим.

— Я знаю, починаються великі події, і липкі хробаки вже заворушилися під землею,— сказав я.

— Мене попередили, що ви дуже упертий, але я тільки виконую наказ.

Мартінееллі підвівся, щоб іти, і я собі підвівся з місця.

— Я казав, що це марна річ,— говорив він далі,— але вам дається остання змога змінити свої наміри. Мій найясніший владика поводить з вами навіть більше ніж великодушно.

— Гаразд, я подумаю,— сказав я, проводячи його до дверей.

Він зупинився на порозі.

— Ні, час думати вже минув,— відказав він якимсь урочистим голосом,— я прийшов, щоб почути вашу остаточну відповідь.

— Я подумаю,— ще раз сказав я і потім, ніби згадавши, додав: — Якщо плани цієї дами не погоджуються з моїми, то, можливо, плани вашого владика і дадуть бажані наслідки. Не забувайте, патер, він не мій володар.

— Ви не знаєте мого владика,— мовив він урочисто.

— І не хочу знати,— відказав я.

І я прислухався до вкрадливих легких кроків попа-інтригана, що спускався скрипучими сходами.

Якби я почав докладно розказувати всі подробиці того, що я бачив за ті півдня і півночі, коли я був графом Гільйомом де-Сент-Мором, то треба було б десять таких книг, яку зараз пишу. Багато дечого доведеться пропустити, мало не все, бо я ніколи не чув, щоб засудженому давали відстрочення для написання спогадів, принаймні в Каліфорнії такого закону не було.

Удень я поїхав у Париж, але в той Париж, яким він був багато років тому. Вузькі вулиці були в жахливому санітарному стані, скрізь валялось багато бруду і сміття. Але не буду на цьому зупинятись, так само як і на тому, що було після полудня. Не буду розповідати про їзду поза стінами міста, ні про велике свято, що справляв Гі де-Менон, ні про гулянку і бенкет, на якому я був недовго. Почну з самого кінця моїх пригод, коли я, жартуючи, стояв поруч Філіпи.

Боже мій, яка вона була надзвичайно вродлива! Вона була поважна дама, а проте перш за все — жінка.

Ми сміялись і жартували, як усі інші навколо нас, але за нашими жартами ховалась глибока щирість двох лю-

дей, що стояли вже перед самим порогом кохання, але ще не зовсім певні були одне одного. Я не буду описувати її. Вона була маленька, надзвичайно струнка...— але я вже, здається, починаю описувати. Коротко кажучи, вона була для мене єдина в світі жінка, і мене мало турбувало те, що довга рука сивого діда в Римі може простягтися крізь половину Європи і розлучити нас.

Італієць Фортіні, нахилившись до мого плеча, прошепотів:

— Я хочу з вами поговорити.

— Почекайте, поки я захочу,— коротко відказав я.

— Я не звик чекати, поки хтось захоче,— була така сама коротка відповідь.

Кров у мені закипіла. Я згадав Мартінеллі і сивого діда в Римі. Усе було зрозуміло і вирішено наперед. Довга рука простягнулась. Обмірковуючи це, я помовчав з хвилину. Фортіні, ліниво всміхаючись, дивився на мене з зухвалою й нахабною посмішкою. На цей раз, більше ніж коли, треба було зберегти холодний розум, але моя червона лютя уже загорілась. Усе це була патерова справа. Цей Фортіні був виселенець з Італії й з'явився тут років двадцять тому. Крім довгої шеренги предків, у нього не було нічого за душею, але в фехтуванні він мав собі рівного. Цього вечора його виставили проти мене. Якщо йому не пощастить виконати наказу сивого діда, то завтра знайдеться друга шпага, позавтра — третя. Коли через якийсь випадок їм усім не пощастить, то мене чекає удар у спину кинджалом якогось найнятого вбивці, а ні — то отрута в вині, в хлібі або в м'ясі.

— Я не маю часу! Забирайтесь геть! — сказав я.

— У мене до вас невідкладна справа,— була спокійна відповідь.

— Забирайся геть, ти, собако! Можеш скиглити собі в іншому місці! Зараз з поговорю з тобою.

Не помічаючи самі, ми підняли голос, і Філіпа чула нашу розмову.

— Місяць уже зійшов,— казав він,— трава суха й пишна. Роси немає. Там, за ставком, на відстані лету стріли, ліворуч є непогане місечко, затишне і спокійне...

— Зараз я задовольню ваше бажання,— нетерпляче вимовив я.

Але він продовжував стояти в мене за спиною.

— Зараз, я ж вам сказав, що зараз прийду до вас.

Тут Філіпа втрутилась в нашу розмову, за своїм звичаєм сміливо і твердо.

— Задовольніть бажання цього добродія, Сент-Мор. Підіть з ним, а я бажаю вам успіху! — вона знаком підізвала Жана де-Жуанвілля, свого дядька, з Анжуйських Жуанвіллів, що проходив повз нас. — Ще раз бажаю вам успіху, — промовила вона і, нахилившись до мене, додала пошепки. — Моє серце буде з вами, Сент-Мор. Кінчайте швидше, я чекатиму на вас у великій залі.

Я був на сьомому небі. Я йшов, немов плив у повітрі. Це вона вперше відверто виявила свою любов. З таким благословенням мої сили настільки збільшились, що я не мав сумніву, що впораюсь із двадцятьма Фортіні і поглузую з двадцятьох дідів у Римі.

Жан де-Жуанвілля поспішно повів Філіпу геть. Ми з Фортіні домовились за хвилину і розійшлись (кожний шукати одного або двох приятелів). Потім ми повинні були зустрітись у призначеному місці за ставком.

Я спочатку знайшов Роберта Лонфранка, а тоді Анрі Бомонда. Але перш чим я зустрів одного флюгера і зрозумів, звідки дме вітер і звідки загрожує буря. Це був Гі де-Вілярдуен, незграбний провінціал, що недавно з'явився при дворі, задириливий, як молодий півник. У нього було червонаво-руде волосся, маленькі, блакитні, близько поставлені бацькати очі також були червоनावими, і червоне, в ластовинні, обличчя. Загальне враження так, ніби його хтось колись ошпарив.

Коли я проходив повз нього, то він несподіваним рухом наскочив на мене. Звісно, це зроблено навмисне, проте він спалахнув і схопився за шпагу.

«Еге, — подумав я, — у сивого діда в руках чимало зпяряддя і доволі чудного».

— Прошу вибачити за мою незграбність, — сказав я, вклоняючись півникові, — це моя вина, пробачте мені, Вілярдуен.

Але його не так легко було втихомирити. Поки він стовбурчився і їжився, я побачив Роберта Лонфранка і, підкликавши його, пояснив йому, в чому справа.

— Сент-Мор цілком вас задовольнив, — вирішив той, — він попросив у вас вибачення.

— Справді так, — сказав я найуслесливішим тоном, — і ще раз вибачаюсь, Вілярдуен, за мою незграбність. Ти сячу раз вибачаюсь. З мого боку це було зовсім не нав-

мисне. Я поспішав на побачення і був незграбний, дуже незграбний, але без ніякого наміру.

Що ж дурневі лишалось робити, як не прийняти мое вибачення, що я так щиро йому висловлював. Ми з Лонфранком поспішили далі, але я знав, що не мипе кілька днів або навіть годин, і цей юнак з полум'яною головою подбає про те, щоб таки схрестити зі мною шпаги.

Я пояснив Лонфранкові, що мені треба від нього, і він не став дуже допитуватись. Це був жвавий юнак, не більше як двадцяти років, але він добре орудував шпагою. Він колись воював у Іспанії і побив рекорд у двобоях. Тільки чорні очі у нього спалахнули, коли він довідався, що має статись. Він так захопився, що розшукав ще й Генрі Боемонда і забрав до нашої компанії.

Коли ми всі троє прийшли на призначене місце за ставком, то Фортіні та двоє його приятелів були вже там. Один був Фелікс Пасквіні, небіж кардинала (він мав таке саме прізвище). Він тішився довірою свого дядька так само, як і той — довірою свого сивого діда в Римі. Другий був Рауль Гонкур, і, правду кажучи, я був дуже здивований, побачивши його в такій компанії, бо вважав його надто доброю і порядною людиною.

Ми чемно привітались і не стали гаяти часу. Для всіх нас тут не було нічого нового. Місце було рівне, як і казав Фортіні, роси не було, місяць яскраво світив. Ми виїняли шпаги й почали серйозну гру.

Я знав, що хоч у Франції вважали, що я добре орудую шпагою, Фортіні орудує нею краще. Але я знав також і те, що цієї ночі кохана жінка серцем була зі мною — отже, сьогодні одним італійцем буде менше на світі. Я не мав сумніву, що перемога буде моя, тільки обміркував, як мені його доконати, бо я не хотів, щоб це тяглось дуже довго. Я завжди бився швидко і блискуче, до того ж цілі місяці бенкетів та «співай-ку-ку» зробили мене нездатним битись довго. «Швидко і блискуче!» вирішив я.

Але з таким майстерним супротивником, як Фортіні, це було зовсім не легко. До того ж цього вечора Фортіні (дарма, що він завжди був холодний, витриманий, невтомний і завжди певний себе) чомусь також намагався діяти «швидко і блискуче».

Ми обидва вгадували один в одному бажання якнайшвидше впоратись, через те бились якимось надто нервово. Не знаю, чи вийшла б у мене моя хитрість удень. Але

тьмяне місячне світло дуже мені стало в пригоді, а ще більше допомогло те, що я за мить раніше вгадав, що намірявся зробити супротивник. Він хотів ужити раптового наскоку — це звичайний, хоча і небезпечний спосіб, що його знав кожний новак. Через нього загинуло чимало добрих хлопців, він завжди загрожує небезпекою, тому фехтувальники не дуже його люблять.

Ми билися не більше хвилини, і я вже зрозумів, що Фортіні, блискуче і швидко насакаючи на мене, увесь час мав на меті саме цей спосіб. Він викликав мене на удар, але не для того, щоб відбити його, а щоб у останню мить, відхиливши його звичайним легким поворотом руки, направити на мене вістря своєї шпаги і проколоти моє нахилене для удару тіло. Це дуже небезпечний спосіб, небезпечний з усіх боків. Коли він відхилить удар менш як на секунду раніше, я буду попереджений і врятуюсь, на секунду пізніше — його простромить моя шпага.

«Швидко і блискуче? — подумав я, — гаразд, мій італійський приятелю, нехай же буде швидко й блискуче, а особливо швидко».

Ми обидва вжили однакового способу, раптового наскоку, і мені треба було перехитрити мого супротивника і бути більш ніж швидким. Я так і зробив. Ми билися, як я сказав, не більше хвилини, коли це трапилось. Правда, швидко? Мій наскок був одночасно ударом. Це була мить, блискавка. Можу заприсягтися, що ніхто в світі цього не міг зробити скоріше. Я вгадав якусь невеличку частину секунди, але на таку саму частину секунди Фортіні спізнився, щоб відхилити мій удар і простромити мене своєю шпагою. Я відбив її; блиснувши мимо і не зачепивши моїх грудей, вона з усією силою пронизала повітря за мною. А моя шпага простромилася його на рівні серця і пройшла наскрізь з правого боку на лівий.

Дивна це річ, настромити живу людину на сталевий клинок. Я сиджу оце в своїй камері і, переставши на хвилину писати, мимоволі думаю про це. Я часто згадував ту давню місячну ніч у Франції, коли я дав швидкий і блискучий удар італійцеві. Виявилось дуже легко проколоти тіло людини. Можна було сподіватись більшого опору, та він і був би, коли б вістря моєї шпаги зачепило за кістку, але воно зачепило тільки м'ясо, через те так легко й пройшло. Відчуття цієї легкості я й тепер почуваю в руках і в мозкові, коли пишу це. Жіноча

шпилька від капелюха пройшла б крізь плумпудінг не легше, ніж моя рапіра крізь тіло італійця. Тоді в цьому нічого не було дивного для Гільйома де-Сент-Мора, але воно здається дивним мені, Деррелові Стендінгу, коли через кілька століть я згадую й думаю про це. Легко, надзвичайно легко вбити сильну, живу, дишучу людину такою грубою зброєю, як кавалок криці. Люди подібні до крабів з м'якою шкіркою, такі вони ніжні, тендітні й немічні.

Але вернімося до тієї місячної ночі, до двобою. Після мого удару настала помітна пауза, Фортіні не впав. Я не витяг своєї шпаги. Секунду ми простояли не рухаючись, я — широко розставивши ноги, напружено зігнувшись, нахилившись уперед і горизонтально витягнувши руку, Фортіні — захоловши з широко розкритими блискучими очима, з шпагою так далеко простягнутою вперед, що рука з ефесом торкалась моїх грудей з лівого боку.

Цілу секунду стояли ми так, ніби дві статуї, і можу присягнутись, що всі, хто були з нами, не зразу навіть добрали, що скоїлось. Потім Фортіні хопнув ротом повітря і злегка закашлявся. Його напружена постава помітно ослабла, рука з ефесом коло моїх грудей затремтіла й безпорадно опустилась, а шпага вперлася в землю. Пасквіні і Гонкур кинулись до нього, і він упав їм на руки. Але витягти шпагу було далеко важче, ніж устроювати. М'ясо ревниво чіплялося за неї й не хотіло випускати. Повірте мені, що треба було чимало фізичної сили, щоб визволити лезо.

Біль від витягнення шпаги вернув його до життя й ніби нагадав йому про його намір. Він відштовхнув приятелів, вирівнявся, підняв шпагу й став у позу. Я також став, дивуючись, як це можна проткнути його наскрізь і не зачепити жодного важного життєвого органа. Але тут, раніше ніж приятелі встигли підхопити його, ноги у нього підломилися, і він важко впав на траву. Вони перевернули його на спину, але він уже був мертвий. Права рука конвульсивно стискала шпагу, а лице в місячному світлі було дуже страшне.

Так, справді на диво легко вбити людину.

Ми вклонилися його приятелям і зібрались були йти, коли Фелікс Пасквіні затримав мене.

— Вибачте, але відкладімо це на завтра,— сказав я.

— Тільки на ступінь відійти вбік,— наполягав він,— там ще суха трава.

— Дозвольте мені замість вас покропити її, Сент-Мор,— втрутився Лонфранк, палаючи бажанням зіткнутись з італійцем.

Я похитав головою.

— Пасквіні належить мені,— сказав я,— він буде завтра перший.

— А хіба є ще хтось?— спитав Лонфранк.

— Спитайте де-Гонкура,— усміхнувся я.— Певен, що він уже має намір виявити своє бажання стати третім.

Почувши це, де-Гонкур розгублено ствердив. Лонфранк глянув на нього запитливо, і він кивнув головою.

— А за ним, без сумніву, покажеться і півник.

І справді, коли я це говорив, то з'явився рудий Гі де-Вілярдуен. Широко ступаючи по освітленій місяцем траві, він швидко йшов просто до нас.

— Ну, то хоч цей принаймні буде мій,— мало не благаючи, скрикнув Лонфранк, таке велике було в нього бажання.

— Спитайте його,— засміявся я й повернувся до Пасквіні.

— Завтра,— сказав я,— призначте місце й час — і я буду.

— Трава зовсім гарна,— не хотів він погодитись,— місце чудове, і я хочу, щоб ви цього ж вечора пішли вслід за Фортіні.

— Було б краще, коли б за ним пішов його приятель,— глумився я,— а тепер вибачте, мені треба йти.

Він заступив мені дорогу.

— Чи ви, чи я, а це мусить бути сьогодні,— сказав він.

У мені почала клекотіти лють.

— Ви добре служите своєму панові,— глузливо сказав я.

— Я служу тільки своїм розвагам. Папа в мене нема.

— Вибачте мені, коли я дозволю собі сказати вам правду,— промовив я.

— Яку?— спитав він увічливо.

— Що ви — брехун, Пасквіні.

Він зразу обернувся до Лонфранка та Боемонда.

— Ви чули?— сказав він.— Тепер, я сподіваюсь, ви не будете відмовляти мені в моїм праві?

Вони перішуче на мене поглянули, бажаючи знати, чого я хочу, але Пасквіні не хотів чекати.

— Коли ви маєте ще якісь сумніви, — поспішив він договорити, — то дозвольте мені їх знищити... ось як.

Він плюнув на траву коло моїх ніг. Мене охопила лють, і ні про що вже я не міг більше думати. В мені піднялась червона лють, як я називаю її — це непереможне бажання, що панувало над усім — бажання вбивати і нищити. Я забув про Філіпу, про те, що вона чекає мене у великій залі. Я пам'ятав тільки образу, непрохане втручання в мої справи сивого діда, доручення патера, зухвальство Фортіні, пахабство Вілярдуена, а тепер оцього Пасквіні, який став мені поперек дороги і плював на траву. Очі мої палали, у голові був червоний туман. Я дивився на оцих тварин, як на шкідливий бур'ян, який треба скосити, щоб зробити собі дорогу. Як зловлений лев, осканьчивши, плується в сітці, так я ладен був кинутись на цих гадів. Вони мене оточили. Я потрапив до пастки, і єдиний вихід з неї — збити їх з ніг, кинути об землю й розтоптати.

— Чудово, — сказав я, скільки міг спокійно, бо все моє тіло аж здригалося від ледве стримуваної люті, — ви перший, Пасквіні, потім Гонкур, а тоді Вілярдуен.

Вони, кожен по черзі, пахилияли голови на знак згоди, і ми з Пасквіні вже хотіли були відійти вбік, коли Аурі Бомонд спинив нас.

— Ви поспішаєте, — сказав він мені, — їх троє й нас троє, чому б нам не полагодити цієї справи, узявшись до неї всім трьом разом.

— Так, так, — палко втрутився Лонфранк, — ви, Бомонд, беріть де-Гонкура, а Вілярдуен залишається мені. Рухом руки я підізвав своїх приятелів.

— Вони тут з наказу, — пояснив я, — їм потрібен тільки я. І таке в них сильне бажання, що і я пройнявся ним. Вони всі мені потрібні, і я всіх їх лишаю собі.

Я помітив, що Пасквіні був лихий від того, що я затримую його й розмовляю, і вирішив ще трохи його подразнити.

— З вами, Пасквіні, я довго морочитись не буду, — сказав я. — Я не хочу, щоб Фортіні вас довго чекав. Вас, де-Гонкур, я покараю, як ви того заслужили, за те, що влізли в таку паскудну компанію. Ви стали товстіти і важко дихати. То з вами не буду квапитись, аж доки

ваш жир не розтопиться, а легені не засопуть, як дірваний міх. А щодо вас, Вілярдуен, то я ще не вирішив, як мені спровадити вас.

Потім я вклонився Пасквіні, і ми приступили. О, я вирішив бути справжнім чортом цієї ночі. «Швидко і блискуче» — був мій девіз. Не заважало мені й облудне місячне світло. Я доконаю Пасквіні так само, як і Фортіні, якщо він наважиться на раптовий наскок, а коли ні, або не зразу, то я сам застосую цього способу.

Хоч мені пощастило розіслати Пасквіні, але він був дуже обережний. Проте я примусив його прийняти швидкий темп, і в місячному світлі, менш звіряючись на очі і більше на чуття, наші шпаги не переставали схрещуватись.

Уже в першу хвилину я взявся до хитрощів: удав, що посковзнувся на траві, і зараз же поправившись, удав, ніби перестав почувати доторк шпаги Пасквіні. Він намірився наскочити на мене, я знову схитрував, відбивши його удар зовсім непотрібним широким ударом. Виставляючи себе так, я закинув йому принаду, і він піймався на гачок. Блискавкою метнувся, щоб використати моє ніби мимовільне схиблення. Його удар був певний, прямий, він у нього вклав усю свою силу і всю вагу свого тіла. Але ж я тільки все вдавав і був готовий до цього удару. Моя шпага злегка торкнулась його шпаги, і моя рука досить твердо повернула і відхилила її вбік — не більше. Ледь-ледь тільки відхилила, може, на який дюйм, та й годі — але досить, щоб вістря шпаги минуло мене й прошило тільки фалду мого атласного камзола. Під час удару його тіло, природно, нахилилось уперед, і моя шпага проткнула його з правого боку на рівні серця. Моя витягнена рука не здригнулась, вона була така сама тверда й непохитна, як та криця, яку вона тримала, а за нею таке саме напружене було і моє тіло.

Як я вже сказав, моя шпага проткнула тіло Пасквіні з правого боку на рівні серця, але вона не вийшла з лівого боку. Майже простромивши його наскрізь, вона вдарилася у ребро (убивство людини це ж зовсім, як робота різника!) з такою силою, що він перекинувся й упав на землю навznak і трохи вбік. Коли він ще падав, я, смикнувши, витяг з нього зброю.

Де-Гонкур кинувся до нього. Він махнув рукою, показуючи на мене. Пасквіні помер не так швидко, як Фор-

тіні. Він кашляв і плював; підтримуваний Вілярдуеном, підвівся, сперся на лікоть і, поклавши голову на руку, знову кашляв і плював.

— Щасливої дороги, Пасквіні,— сміючись, крикнув я, ще й досі під впливом моєї червоної люті,— не гайтеся, трава під вами змокріє, і коли ви не поквапитеся, то можете простудитись на смерть.

Я вже хотів був битися з Гонкуром, але Боемонд за-протестував, що мені треба спочити.

— Ні, я ще навіть не нагрівся як слід,— відповів я і, звернувшись до Гонкура, додав: — Ну, тепер ви потанцюєте й посопете — салют!

Де-Гонкур бився без захоплення. Видно було, що він робить це з наказу. Його способи були старі, як у кожної вже трохи літньої людини, але він непогано орудував шпагою. Він був спокійний, рішучий і упертий. Але він не був блискучий, а до того його ще гнітила свідомість неминучої поразки. Я гадаю, що я разів з двадцять міг порішити його, вживаючи свій метод — «швидко і блискуче» — але я навмисне зтягав. Я казав, що буду справжнім чортом, і справді був ним. Спочатку я хотів добре його виснажити. Я примусив його повернутися до місця, і йому важко було стежити за мною, бо сам я стояв і бився в своїй власній тіні. Так я мучив його, аж доки він не почав сопіти, як я й обіцяв йому, а Пасквіні, спершись головою на руку, дивився на нас, кашляв і плював.

— Тепер, де-Гонкур, край,— сказав я.— Ви бачите, що ви зовсім безпорадні. Ви в моїх руках, і я вже разів з двадцять міг упоратися з вами. Приготуйтеся і тримайтеся, бо тепер я хочу це зробити.

Кажучи це, я перейшов тільки з кварти на терцію, і поки він, одчайдушно боронившись, відбив удар, я знову перейшов на квартиру і, використавши момент, коли він був незахищений, простромив його наскрізь на рівні серця. Побачивши такий кінець нашого двобою, Пасквіні неначе перестав чіплятися за життя. Він заховав лице в траву, здригнувся кілька разів і застиг.

— Цієї ночі в вашого влалики на четверо наймитів буде менше,— промовив я до Вілярдуена, перед тим як почати з ним битись.

І що це був за двобій! Хлопчина просто був смішний. Важко було уявити собі, в якій сільській школі

його вчили фехтувати. Він був зовсім мужлан. «Коротка й нескладна справа», вирішив я, дивлячись, як з досади йому наїжувалася кожна руда волосинка на голові і як він, наче божевільний, накидався на мене.

Але, лихо мені! Це його мужланство і привело мене до загибелі! Кілька хвилин я грався з ним і кепкував з нього, що він такий незграбний мужлан, а він так осатанів, що забув і ті нікчемні правила, яких колись був навчився. Широко розмахнувся шпагою, немов важкою сокирою, і вона, з свистом розтявши повітря, влучила мене в тім'я. Я оторопів. Такого безглуздя ще зроду зі мною не траплялось. Вілярдуен стояв передо мною безборонний, і я міг би враз прожити його. Але як я вже сказав, просто оторопів і в ту ж мить відчув гострий біль: цей незграбний провінціал простромив мене і, як той бугай, почав натискати, поки лезо увійшло аж по самий держак і я впав навznak.

Падаючи, я ще встиг побачити збентеження на обличчях Лонфранка та Боемонда і повне задоволення лице Вілярдуена, який все ще натискав на мене.

Я падав, але на траву не впав. Щось спалахнуло, у вухах загуло, навколо стемніло, і крізь темряву заблима-ло якесь тьмяне світло. Мене пройняв страшний біль, такий, що й не описати, і я почув, як чийсь голос казав:

— Я нічого не відчуваю.

Я пізнав його. Це був голос наглядача Атертона...

Знову я — Деррел Стендінг і знову вернувся через віки в Сан-Квентін у пекло своєї сорочки. Я знав, що пальці наглядача Атертона торкаються моєї шиї, а потім пальці доктора Джексона; це й голос його каже:

— Ви не вмієте знаходити пульс на шиї. Тут, ось якраз тут... прикладіть свої пальці тут, де мої... відчуваєте тепер? Ну, я так і думав. Серце слабе, але б'ється правильно, як хронометр.

— Минуло тільки двадцять чотири години, — зауважив капітан Джемі, — і він ніколи ще таким не був.

— Прикидається, ось що, можете бути певні, — сказав староста Ел Гетчінз.

— Не знаю, — правив своє капітан Джемі, — коли в людини такий слабкий пульс, що аж треба фахівця, щоб його знайти, то...

— Я сам пройшов усю цю науку у пекельній сорочці, — усміхнувся Гетчінз, — я примушував вас, капітане,

розв'язувати мене. Ви вже гадали, що я вмираю, а я робив усе, щоб не засміятися вам у вічі.

— Як ви гадаєте, докторе?— спитав наглядач Атертон.

— Кажу ж вам, що серце працює чудово,— була відповідь,— звісно, воно ослабло, але цього й треба було сподіватись. Гетчінз, мабуть, має рацію. Він удає.

Своїм великим пальцем він підняв мені повіку. Ми моволі я відкрив очі і глянув на компанію, що стояла, нахилившись, навколо мене.

— Що, не казав я вам? — триумфуюче крикнув доктор Джексон.

Зібравши всю силу волі, з величезним напруженням, що від нього, здається, мало не тріскала шкіра мені на лиці, я всміхнувся.

Вони дали мені води, і я жадібно став пити. Не треба забувати, що коли я лежав отак, безпорадний, на спині, то мої руки, витягнені вповдовж тіла, також були стиснуті в пекельній сорочці. Коли мені запропонували їсти — сухого в'язничного хліба, то я відмовився, похитавши головою, і заплющив очі, показуючи, що вони втомлюють мене. Біль від мого воскресіння був нестерпний. Я болісно відчував, як моє тіло поверталось до життя. На шиї й на грудях у тому місці, де було серце, починало гостро колоти голками. Але в голові живою згадкою було те, що Філіпа чекає на мене у великому залі. Мене охопило бажання якнайшвидше втекти звідсіля в той зал і вернутися до тієї ночі, що я пережив у старій Франції.

Вони ще стояли навколо мене, проте я вже став працювати над собою, щоб вилучити з своєї свідомості ту частину мого тіла, що вже оживала. Я квапився умерти, але голос Атертона стримував мене.

— Може, ти щось хочеш попросити?— спитав він.

Я боявся одного тільки, щоб вони не розв'язали мене, і моя відповідь не була пустою похвалюбою.

— Ви могли б стягти мене тісніше,— прошепотів я,— мені незручно, бо занадто вільно. Я гублюся в ній. Гетчінз — дурень, навіть більше, він зовсім йолоп. Він не розуміє найзвичайнішої штуки, як треба зашнуровувати. Наглядачу, поставте його краще, щоб глядів за ткацькими верстатами. Він кращий спеціаліст на непродуктивну працю, ніж теперішній наглядач; той хоч нікчемний, але не дурень. А тепер ідіть собі геть, усі йдіть,

коли не вигадали ще якоїсь підлоти для мене. А якщо вигадали, то залишайтеся. Залишайтеся, прошу вас, якщо ви уявляєте, що своєю вбогою фантазією ви можете вигадати нове катування для мене.

— Ну, хіба він не з криці, не з щирої синьої криці,— не промовив, а проспівав доктор Джексон, в захваті, як медик, перед надзвичайним явищем.

— Стендінг, ти — справжнє чудо! — сказав наглядач.— У тебе залізна воля — проте я зламаю її, це така щира правда, як і те, що бог створив землю.

— А у вас кроляче серце,— відповів я,— коли б вам десяту частину тих пекельних сорочок, що я мав у Сан-Квентіні, то воно давно вже вискочило б крізь ваші довгі вуха.

Це влучило добре. У наглядача справді були надзвичайно довгі вуха; я гадаю, що вони зацікавили б Лоброзо.

— А щодо мене,— казав я далі,— то я сміюся над вами. Я не бажав би для вашої ткацької майстерні гіршої долі, ніж та, коли б ви самі завідували нею. Ви повалили мене й виявили на мені всю свою лютю,— і що ж? Я досі живий і сміюся вам у вічі. Не пощастило? І вбити мене не можете... не виходить? Хоч... ви, мабуть, не могли б вбити й щура, загнавши його в куток, навіть справжнім динамітом, а не тим, що ви вигадали, що, на вашу думку, я десь заховав.

— Більше нічого?— спитав він, коли я кінчив.

Раптом у голові мені промайнув спогад про те, як я відповів Фортіні, коли він нахабно зачіпав мене.

— Забирайся геть, ти, в'язничний собако,— сказав я,— можеш собі скиглити далі від моїх дверей.

Дістати таку образу від безборонного в'язня такому чоловікові, як наглядач Атертон,— це ж був просто жах.

Його лице зблідло від люті і голос тремтів, коли він грозився.

— Ну, Стендінг, богом клянуся, що я впораюся з тобою.

— Ви можете зробити тільки одне — стягти тісніше цю страшенно вільну сорочку. А коли не хочете, то забирайтесь геть. Про мене, можете не з'являтися цілісний тиждень або днів з десять.

І що більше міг зробити наглядач? Яку кару застосувати до в'язня, що зазнав уже найгіршої? Але він, ма-

буть, хотів мені чимсь погрозити, бо почав щось казати, та я, користуючись з того, що мій голос трохи зміцнів, заспівав: «співай ку-ку, співай ку-ку», і співав, аж доки з гуркотом не зачинились за ними двері і не зарипіли засуви та замки.

XII

Тепер, коли я добре затамив цю штуку, вона стала для мене легкою, і я знав, що далі вона стане ще легшою. Тільки знайти лінію найменшого опору — і з кожною наступною мандрівкою мені буде менше перепон.

Після того, як Атертон із своєю бандою вийшли, мені потрібно було кілька хвилин, щоб знову довести до змертвіння ту частину тіла, що була ожила. То була смерть за життя, тимчасова коротка смерть, подібна до анестезії.

І знов я помандрував у простори, геть від злиденної брудної одиночної камери, від жаху пекельної сорочки, від перестукування з живими мерццями, від знайомих мух, від вогкої темряви.

Спочатку була тільки темрява, а тоді помалу я став відчувати своє інше «я», побачив інші речі навколо себе. Насамперед я відчув порох, сухий, їдкий порох. Його повно набилось мені в ніс, він заліпив мені губи, грубим шаром сів мені на обличчя і вкрив руки. Найбільше було його на пальцях. Потім я відчув, що безперестанно во-рушусь. Навколо мене все гойдалось, хиталось, мене трусило, штовхало, щось деренчало безперестанку. Минув деякий час, і я зрозумів, що це скрипіли колеса й терлися залізні ободи об пісок та каміння. Потім долинули втомлені голоси людей, що лаяли та кляли стомлених тварин, які ледве тяглись.

Я розплющив запалені очі, і зразу повний порох знову понасіпався в них. Я лежав на грубому рядні. Порох вкривав його на півдюйма. Надо мною, як я розгледів крізь хмару куряви, гойдаючись, здіймалася склепінням брезентова халабуда, міради порошинок густим роєм кружляли в променях сонячного світла, що проникало крізь дірки в полотні.

Я був хлопчиком років восьми чи дев'яти. Я втомився так само, як і жінка із змученим, укритим порохом обличчям, що сиділа поруч зі мною і прицитькувала на

колінах маленьку дитину. Це була моя мати. Я знав це так само, як і те, що плечі сидячого на козлах чоловіка, якого я бачив спереду халабуди, були плечі мого батька.

Я підвівся і намірився був пролізти поміж клунками, якими був набитий увесь віз, але мати спинила мене.

— Невже ти не можеш і хвилини спокійно всидіти, Джессі?— забурчала вона втомленим голосом.

Джессі — це було моє ім'я. Прізвища свого я не знав, хоч і чув, що мама звала батька Джоном. Мені неясно пригадувалось, що люди, звертаючись до нього, називали його «капітаном», і я знав, що він був проводирем усього гурту і всі його слухались.

Я, проте, виліз крізь отвір у брезенті й сів поруч із батьком. Повітря було задушливе від пилу, що здіймався з-під коліс та копит. Він звисав густим туманом і млою, низьке сонце світило крізь нього тьмяним червоним світлом. Не лише світло вечірнього сонця, але й усе навколо здавалося зловісним: і краєвид, і батькове обличчя, і несугавний плач дитини в матері на руках, і навіть шестеро наших коней, яких батько непастишно підганяв уперед і які так густо припали порохом, що не можна було навіть вгадати їхню масть.

Навколо було так пустинно, що очам було боляче дивитись. По обидва боки простягалися в далечінь низенькі гори, піщані пагорки, і тільки де-не-де на схилах стриміли нужденні, спалені сонцем сухі кущики. Дорога йшла низиною поміж цих пагорків. Тут так само — пісок, каміння та зрідка сухі кущики й пучки сухої спаленої трави. Води — і сліду не було, хоч глибокі водостоки показували, що колись тут були цілі зливи і що вода текла потоками.

Тільки в мого батька були коні. Ми їхали всі, витягшись в один ряд, валкою, і коли вона завертала, то я бачив, що в усіх інших були воли. Вони були запряжені по троє й по четверо в кожний фургон і помалу, через силу тягли їх, а поруч, грузнучи в глибокому піску, йшли люди, підганяючи гострим колючим бадиллям ледачу худобу, що неохоче посувалася вперед. На одному з поворотів я почав лічити фургони, що їхали спереду й ззаду. Я вже лічив їх не раз і знав, що разом із нашим їх сорок, і коли брався лічити знову, то лише для того, щоб розігнати нудьгу. Усі сорок були тут, усі з брезентовими халабудами, важкими, незграбними, абияк зробленими.

Вони хитались, рипіли, тріщали, важко сунулись по піску й камінню або крізь сухі чагарники. Праворуч і ліворуч, вздовж усєї нашої валки, верхи на конях їхало чоловік з дванадцять-п'ятнадцять дорослих і хлопців. У кожного лежала на сидлі довга одноствольна рушниця. Коли котрий з них випадково наближався до нашого фургона, то я бачив, що їх змарнілі, густо вкриті пилом обличчя такі самі заклопотані й насторожені, як у мого батька. А в батька так само, як і в інших, лежить напихваті довга рушниця.

Трохи віддалік, збоку, йшло двадцяттеро, а то й більше, зморених волів. Вони йшли помалу, кульгаючи і спотикаючись, раз у раз сплячучись поскубти сухої трави. Хлопчаки-підлітки, з такими ж потомленими обличчями, підганяли їх бадиллям. Часом якийсь із волів спинявся і ревів, і цей рев здавався таким зловісним, як і все, що оточувало мене.

У мене збереглись далекі спогади, що колись, ще малим хлопчиком, я жив над порослим деревами берегом річки. І, сидячи поруч з батьком на фургоні, що підстрибував раз у раз від нерівних поштовхів, я не переставав думати про той веселий струмочок між деревами. Мені здавалось, що я вже безмірно довго живу в фургоні, що ми всі отак їдемо вже дуже довго.

Але пайсильніше мене, як і всіх у нашій валці, гнітило невиразне передчуття, що ми їдемо назустріч загибелі. Ми їхали так, неначе когось ховали,— ні сміху, ні веселого голосу. Ми не знали ні спокою, ні відпочинку. Обличчя у чоловіків та й у підлітків, що їхали верхи, були поважні, похмурі і безнадійні. Коли ми отак тяглись уперед при світлі вечірнього сонця, що ледве пробивалось крізь пил, я часто заглядав у батькове обличчя, дарма сподіваючись знайти на ньому хоч іскру бадьорості. Я не можу сказати, щоб його змарніле, закурене обличчя було безнадійне. Ні, воно було похмуре, люте і насторожене, дуже насторожене.

Враз ніби іскра пробігла по всій валці. Батько підвів голову. Я й собі. Наші знесилені коні повитягали шиї і, з хропінням роздуваючи ніздрі, дружно підхопили фургон. Верхові коні також піддали ходу. А щодо зморених волів, то вони побігли вчвал. Було навіть трохи смішно на них дивитись: жалюгідні кістяки, обтягнуті облізлою шкірою, були дуже незграбні, проте бігли швидко і на-

багато випередили хлопців, які їх поганяли. Звісно, їх стало ненадовго. Вони знову, кульгаючи, пішли помалу, правда швидше, ніж досі, не звертаючи вбік і не спокуюшайчись на сухі пучки трави.

— Що таке? Що трапилось?— спитала мати зсередини фургона.

— Вода,— коротко відповів батько.— Напевно, Нефі.

— Хвалити бога! Може, вони продадуть нам харчів,— радісно обізвалась мати.

Огорнуті густою хмарою червоного, як кров, пороху, паші величезні фургони з рипом і тріском, хитаючись і підскакуючи, вкотилися в Нефі. Містечко складалося з дюжини розкиданих будівель і злидених халуп. Місцевість була така сама, яку ми проїхали — пісок, ріденький чагарник і ні однісінького деревця. Але тут були і оброблені поля, навіть де-не-де стирчали загороди. А найголовніше — тут була вода. Правда, річка майже зовсім висохла, але її дно було ще вогке і в ямах ще лишилось доволі води. Випряжені воли і коні кинулись туди і занурили у воду свої морди аж по самі очі. Біля річки де-не-де росли невисокі лози.

— Цей млин, мабуть, належить Білові Блекові; мені про нього казали,— промовив батько, показуючи матері на одну будівлю. Мати, схвильована і збентежена, виглядала з-поза наших плечей.

До нашого фургона під'їхав старий чоловік у сорочці з оленячої шкіри з довгим, спаленим сонцем волоссям, заплетеним в косу. Він заговорив з батьком. Подали знак, і передні фургони стали об'їздити колом. Місце було зручне, а за дорогу в нас було доволі практики, щоб зробити все без перешкоди. Коли всі сорок фургонів спинились, то вони утворювали рівне коло. Усі заметушилились, забігали, але безладдя не було. З фургонів висипали жінки і діти. Дітей було не менше як півсотні, і я давно знав їх усіх. Жінок з потомленими, як у моєї матері, й вкритими порохом обличчями, було щонайменше сорок. Усі заходились варити вечерю.

Одні чоловіки рубали кущі шавлії, а ми, діти, тягали їх на багаття, інші випрягали волів та пускали їх на водопій, а решта спільними силами щільніше зсували фургони. Кожний фургон був обернений дишлом усередину, а боками торкався сусідніх. Колеса в усіх були загальмовані і, крім того, ще всі з'єднані ланцюгом. Нам, дітям,

такі готування не були новиною. Це показувало тільки, що ми отаборились у ворожій країні. Один тільки фургон не ввійшов у коло і стояв збоку, утворюючи ворота. Але ми добре знали, що раніше ніж увесь табір засне, усю худобу заженуть усередину, він, як брама, закриє вхід, і його ланцюгами прив'яжуть до інших фургонів. А до того часу і воли, і коні під охороною дорослих і підлітків будуть пастись на убогій траві.

Поки отаборювались, мій батько з кількома іншими чоловіками, а з ними і старий з довгим спаленим волоссям пішли пішки у напрямку млина. Пам'ятаю, що ми всі, і дорослі, і діти, з тривогою дивились їм услід. Видимо, ця справа мала особливу вагу для всіх.

Під час їх відсутності до табору підійшли незнайомі люди, мабуть, з тих, що жили в пустельній Нефі. Вони були такі ж білі, як і ми, тільки обличчя їхні були згрубілі, понурі й суворі. Здавалось, що вони чогось гнівались на нас, відчувалась неприхована ворожість. Вони говорили з видимим наміром підбурити наших людей, але жінки попередили й перестерегли всіх, щоб їм не відповідали ні слова.

Один з незнайомих підійшов до нашого багаття. Мати була сама, варила вечеряти. Я щойно приніс свіжого хмизу і спинився послухати, що він скаже. Я дивився на нього і почував, що в мені закипає ненависть, така сама, яка почувалася в усьому повітрі. Я знав, що ми всі до останнього ненавиділи цих незнайомих людей; вони були з такою білою шкірою, як і в нас, але через них доводилося ставити наш табір кільцем.

У того чоловіка, що підійшов до нас, були блакитні очі, холодні, непривітні і пронизливі, а волосся таке, як пісок. Лице було чисто виголене, тільки під підборіддям, закриваючи шию аж по самі вуха, росли ясні, схожі на пісок, але трохи шпакуваті баки. Мати не привіталась до нього, він так само деякий час стояв мовчки і тільки сердито на неї дивився.

— Б'юся об заклад, що ви були б раді вернутись назад у Міссурі,— глузливо сказав він нарешті, прочистивши перед тим горло.

Я бачив, як мати стиснула губи, силкуючись стриматись.

— Ми з Арканзасу,— тільки сказала вона.

— Я розумію, ви маєте причини критися, що ви звідти,— казав він далі,— адже ж це ви вигнали з Міссурі обраний богом народ.

Мати нічого не відповіла.

— А тепер дивіться,— сказав він, помовчавши і не дочекавшись від неї відповіді,— ви приходите сюди, бідкається і просите хліба в тих, кого ви переслідували.

Я був тільки дитиною, але після цих слів я зразу відчув, що мною заволоділа моя давня червона лють, непереможна й нестримна.

— Ви брешете! — з свистом вихопилось у мене. Ми не з Міссурі. Ми не жебракуємо, ми не старці! У нас є гроші, ми купуємо.

— Замовчи, Джессі! — крикнула мати, затуляючи мені рота рукою і, звернувшись до незнайомого, сказала:

— Ідіть собі і дайте спокій малому.

— Я випущу в тебе усю обойму, проклятий мормонс,— крикнув я, схлипуючи. Ухилившись від матері, я забігав навколо багаття, тікаючи від її руки.

На незнайомого чоловіка моя поведінка не справила, мабуть, ніякого враження. Я сподівався найлютішої вихватки від страшного мормона і з острахом стежив за ним, а він стояв собі спокійно і дивився на мене з великою серйозністю.

— Які батьки, такі й сини,— заговорив він урочисто, похитуючи головою, ніби виголошуючи проповідь.— Молоде покоління таке саме пікчемне, як і старе. Усе плем'я приречене і не відродиться ніколи. Рятунку немає ні старим, ані молодим. Нікому немає спокутування. Навіть кров Христова не змиє вашого беззаконня.

— Проклятий мормон!— тільки і міг я кричати крізь сльози.— Проклятий мормон! проклятий мормон, проклятий мормон! — Скачучи навколо вогнища і тікаючи від материні руки, я продовжував кричати, аж поки він не пішов.

Коли батько разом з іншими людьми, що ходили з ним, повернулись, то в таборі припинилась всяка робота і всі з тривогою обступили його. Він похитав головою.

— Не хочуть продавати?— спитала одна жінка.

Батько знову похитав головою.

Крізь натовп протиснувся молодий велетень років тридцяти, з блакитними очима і руськими бакенбардами.

— Вони кажуть, що їм борошна і усіх харчів стане

на три роки, капітане,— промовив він,— перше вони завжди продавали всім емігрантам, а тепер не хочуть. І не через те, що ми посварились з ними. Ні! Вони посварилися з урядом, а мстяться на нас. У нас жінки й діти. Поки доберемось до Каліфорнії, мине не один місяць, а зима наближається і пічого нема. Перед нами пустиня, а ми не маємо ніяких припасів.

На хвилину він замовк, а тоді звернувся до юрби:

— Адже ж ви всі не знаєте, що таке пустиня. Те, що навколо нас,— ще не пустиня. Це рай, небесні пасовища, що течуть молоком і медом, проти того, що перед нами! Кажу вам, капітане, нам треба борошна, насамперед треба роздобути борошна. Коли вони не продають, то треба взяти силою.

Багато чоловіків і жінок підтримали його вигуками, але батько підняв руку, і все стихло.

— Я в усьому з вами згоден, Гамільтон,— почав він, але знялись крики і заглушили його голос, і йому знову довелось піднести руку.

— Одного тільки ви не взяли до уваги, Гамільтон, а на це саме доводиться зважати і вам, і всім нам. Браєм Юнг оголосив військовий стап, і в Браема Юнга є армія. Ми, звісно, могли б вичистити Нефі скоріше, ніж ягня махне хвостом, і могли б узяти припасів стільки, скільки довели б, але далеко ми не поїхали б. Святі Браема хутко б нас догнали й так же хутко знищили б. Ви це знаєте, і я знаю, всі ми знаємо.

Його слова переконали слухачів. У тому, що він сказав, нічого не було для них нового. Усе це вони знали, тільки забули, розпалившись, під впливом розпачливої скрути.

— Ніхто охочіше, як я, не піде битись за те, що справедливе,— казав далі батько,— та становище наше таке, що тепер ми не можемо битись. І коли б щось таке почалось, то в нас немає ніяких шансів. До того ще не треба забувати за наших жінок і дітей, отже, за всяку ціну треба зберегти мир і витерпіти все, що б вони нам не робили.

— Але що ж ми будемо робити в цій пустині! — крикнула якась жінка, годуючи немовлятку.

— До справжньої пустині буде ще кілька селіщ,— відповів батько,— за шістдесят миль на південь буде Філмор, тоді Корн-Крік, ще за п'ятдесят — Бівер, далі

Паруан, а звідти двадцять миль до Седар-Сіті. Чим далі ми відійдемо від Солоного озера, тим більше надії, що ми добудемо харчів.

— А коли ні? — крикнула та сама жінка з дитиною.

— Тоді обійдемося без них, — сказав батько. — Седар-Сіті — останнє селище. Ми, не спиняючись, підемо далі, дякуючи долі, що нарешті визволила нас від них. За два дні дороги ми досягнемо місця, де є трава і вода. Вони називають це місце Гірськими лугами. Там ніхто не живе. Там ми дамо нашій худобі спочити і підпасти, а тоді рушимо в дорогу крізь пустиню. Може, нам ще пощастить запасти дичиною. У всякому разі, ми будемо їхати вперед, коли є ще хоч найменша можливість, а тоді покинемо фургони, навантажимо, що можна, на нашу худобу й решту дороги пройдемо пішки. А годуватись будемо своєю худобою, коли вже до цього дійде. Краще в лахмітті добратись до Каліфорнії, ніж покласти тут свої кості, а це безперечно станеться, коли почнемо з ними сваритись.

Він ще востаннє порадив бути обережними у словах і вчинках, і імпровізований мітинг закінчився. Тієї ночі я не скоро заснув. Після випадку з мормоном мій мозок був такий збуджений, що я не спав ще й тоді, коли батько заліз у фургон після свого останнього обходу. Мати думала, що я вже сплю, і спитала батька, чи він певен, що мормони випустять нас мирно з своєї землі. Батько відповів, що немає ніякого сумніву, якщо тільки з нашого боку не буде приводу до сварки. Він скидав чобота і сидів напівобернувшись до матері, але мені добре було видно його лице при світлі лойового недогарка, і я бачив, що в його виразі було далеко менше певності, ніж у голосі. Я заснув з гнітючою думкою про страшну долю, що, здавалось, судилася нам, і в моїй дитячій уяві Браєм Юнг мав вигляд якогось страшного, оскаженілого створіння, справжнього сатани з рогами і хвостом...

Я отямився в своїй самотній камері і вернувся до своїх мук у пекельній сорочці. Як звичайно, коло мене стояли всі четверо — наглядач Атертон, капітан Джем, доктор Джексон і Ел Гетчінз. Я примусив своє лице всміхнутись, напружуючи всю свою волю, щоб не втратити контролю над собою від нестерпного болю, коли понов-

лявся кровообіг. Мені запропонували води й хліба. Води я випив, а від хліба відмахнувся й відмовився говорити. Я заплющив очі й намагався вернутись до своїх зав'язаних ланцюгами фургонів, але мої відвідувачі, голосно розмовляючи коло мене, заважали мені.

Один уривок розмови я мимоволі підслухав.

— Так само, як учора,— сказав доктор Джексон,— ніяких змін.

— Витримає й далі? — спитав наглядач Атертон.

— Немає ніякого сумніву. Другу добу так само легко, як і минулу. Він з криці, кажу вам, з справжньої чистої криці. Коли б я не знав, що це неможливо, то сказав би, що він загіпнотизований.

— Я знаю, в чому його гіпноз,— пробурчав наглядач,— це його проклята сила волі. Б'юся об заклад, що коли б він захотів, то пройшов би босий по розпеченому до білого жару камінні, мов кашакські жреці з південних морів.

На цей раз, мабуть, слово «жреці» я поніс із собою в темряву свого нового блукання в часі. Може, воно й є ключем до того, що трапилось потім, а скоріше це був тільки випадковий збіг. У всякому разі, я опам'ятався на твердій кам'яній підлозі. Я лежав на спині з перехрещеними руками так, що лікоть одної руки упирався в долоню другої руки. Ще не зовсім отямившись і не розплющуючи очей, я потер собі лікті й помітив, що на них грубі мозолі. Вони були давні, і я звик, що вони там.

Коли я, нарешті, розплющив очі, то побачив, що лежу в маленькій печері, не більше як три фути заввишки і дванадцять завдовжки. Усе моє тіло було покрите великими краплями поту, що час від часу збирались разом і творили маленькі струмочки. На мені не було ніякої одежі, крім брудної ганчірки навколо стегон. Обпечена сонцем шкіра була червоно-бурого кольору, а все тіло надзвичайно худе. Ця худорлявість збуджувала в мені щось подібне до гордощів, ніби це була моя заслуга. Особливо я захоплювався своїми сухими ребрами, а самий вигляд глибоких впадин між ними наповнював моє серце урочистим піднесенням, або краще сказати — священним захватом.

На колінах були такі самі мозолі, як і на ліктях, і все тіло було вкрите брудом. Моя борода, видно, колись була русавою, але тепер стала темною і, збившись в один

жмут, закривала груди аж до пояса. Волосся на голові також було брудне, усе в ковтунах, які спадали на плечі. Окремі пасма звисали на очі і заважали дивитись. Часом я прогортав їх руками, а то більше визирав поміж ними, як дикий звір, що виглядає з хашів.

Прохід у печеру був вузький, як тунель, а за ним стояла стіна сліпучого сонячного світла. Я виліз із печери і, щоб завдати болю своєму тілові, простягся на вузькому і гострому виступові, де найбільше пекло сонце. Жахливе сонце мене просто смажило, але чим більше я страждав, тим більше думав, що я пан над своїм тілом і стою понад його потребами і протестами. Гостре каміння підо мною здавалось мені недосить гострим, я терся об нього тілом і роздирав його в своїм екстазі, вважаючи це за відпокуту.

Повітря неспаче застигло від спеки. Упизу, футів на сто підо мною, ліниво протікала широка річка, але звідти не долітало до мене й найменшого подиху. Протилежний далекий берег був рівний і піщаний. Піски тяглись аж до обрію. Біля самої води окремими групами росли пальмові дерева.

З мого боку берег угинався, і над водою здіймались високі зруйновані скелі. Далі вподовж луковини з мого орлячого гнізда добре було видно чотири велетенські постаті, витесані з цілої скелі. Людина доходила їм тільки по кісточки. Чотири велетні сиділи, поклавши на коліна свої майже зовсім уже зруйновані руки і дивились на річку. Власне, дивились тільки троє з них, бо від четвертого лишилась тільки пижня половина тулуба по коліна і величезні руки, що лежали на них. Коло ніг цього останнього велетня притулився до сміху маленький сфінкс, проте він був вищий за мене.

Я із зневагою дивився на витесані з скелі постаті і плював на них. Я не знав, кого вони зображали, чи то забутих богів, чи то яких царів, що стерлися вже з людської пам'яті. Для мене вони були втіленням людської гордості, суєти і марних земних поривань. А над усім цим, над луковиною річки, над її течією і далекими пісками здіймалось сліпучо-блискуче, без єдиної хмаринки небо.

Години минали, а я все смажився на сонці. Часами, доволі надовго я забувався у сні або мріяв, поринав у спогади, і тоді я не почував ні спеки, ні своїх мук. Я знав,

що усе це: і зруйновані велетні, і ріка, і піски й навіть само палюче сонце зникнуть миттю. Загримлять сурми архангелів, зорі попадають з небесного склепіння, небо згорнеться, як сувій, і я побачу господа, що з своєю раттю прийде судити живих і мертвих.

Я знав, що це буде, і був готовий до цієї страшної події. Тому я лежав тут у лахмітті, в бруді, у злиднях. Я був смиренний і принижений, ненавидів свою тлінну плоть з її пристрастями й потребами. З презирством і з деяким задоволенням думав я про міста, розкидані на долині. Вони пересичені славою, живуть у похоті й не почувають, що наближаються останні дні. Нехай, вони незабаром побачать, та вже буде запіздно. А я був готовий. Під їхні крики і зойки я стану відроджений і прославлений славою, сяду на приготовлене мені місце у царстві небесному.

Коли я не спав і не марив про царство небесне, я повторював у пам'яті диспути і проповіді. Справді, ми не повинні залучати до церкви розкаяних відступників, і справді немає сумніву в тому, що Себастьян зачатий від сатани. Так само Костянтин, той еретик, що є правою рукою диявола.

Я часто роздумував над природою єдності бога, а також над диспутами Носта Сірійського. Але найбільше мені подобались проповіді мого вчителя Арія. Справді, якщо людський розум може взагалі про щось судити, то повинен бути час, коли не було сина божого. Адже за законами природи батько повинен бути старшим за сина, між народженням батька і сина повинен пройти певний час. Думати інакше — це богохульство.

Я також згадував своє юнацтво, коли я сидів біля ніг Арія. Раніше він був єпископом міста Александрії, але негідний еретик Олександр позбавив його єпископства.

Я був на Нікейській раді і бачив, як вони відмовлялись утручатись. Я пам'ятаю, як імператор Костянтин покарав Арія за його прямоту. Він, каючись у своїх вчинках, наказав Олександру — іншому Олександру, тричі проклятому, що був єпископом у Константинополі — допустити Арія до причастя другого ранку. І тієї ж ночі Арій помер. Вони говорили, що Олександр своїми молитвами накликав на нього смерть. Але я і всі інші прибічники Арія знаємо, що його отруїв Олександр, слуга диявола.

І ось я лежу на гострих каміннях і, п'яніючи від своїх переконань, голосно бурмочу:

— Нехай сміються іудеї та язичники! Нехай торжествують, у них залишилось небагато часу! А потім у них не буде ніякого часу.

Так я розмовляв сам з собою, лежачи на високій скелі. Мене мучила спрага, і час від часу я пив воду з смердючої козячої шкіри. Цю шкіру я також вивісив на сонці, щоб збільшити її запах і щоб вода не давала мені ніякої прохолоди. Моя їжа лежала на брудній долівці печери — кілька коренів і шматок зацвілого ячмінного хліба. Але я нічого не їв, хоч був дуже голодний.

Увесь цей довгий благословенний день я тільки те й робив, що обливався потом і смалився на сонці, убиваючи свою виснажену плоть; дивився на пустелю і заглиблювався в спогади, бачив сни і бурмотів щось про свої переконання.

Після заходу сонця в короткому присмерку я кинув останній погляд на світ, якому незабаром судилося зникнути. Коло піг велетнів никали тіні диких звірів. Величезний колись витвір людських рук служив їм тепер за лігво. Слухаючи рев цих звірів, я знову заліз у свою печеру. Там я щось бурмотів у нестямі і, будши весь під владою примар, молився в гарячці, щоб якнайшвидше прийшов останній день. Потім я поринув у морок сну.

Я опам'ятався в своїй самотній камері. Усі четверо моїх мучителів стояли надо мною.

— Богохульник і еретик, Сан-Квентінський наглядач одною ногою стоїть уже в пеклі,— невиразно пробурмотів я, жадібно випивши води, яку вони мені піднесли до рота,— нехай тюремники і старости тріумфують. Їхній час уже недовгий, а потім у них уже не буде ніякого часу!

— Він не в своїм розумі! — сказав наглядач Атертон перішуче.

— Він щось про вас говорить,— зауважив доктор Джексон з більшою певністю.

— Але він відмовляється від їжі,— сказав капітан Джемі.

— Може без ніякої шкоди для себе пропустити всі сорок днів,— заспокоїв його лікар.

— Авжеж, я вже постив і сорок днів та ще й сорок ночей до того,— промовив я,— зробіть мені ласку, стягніть тісніше сорочку і йдіть собі всі звідси.

Староста хотів просунути палець під шнурок.

— І на чверть дюйма не послабшали.

— Може, ти маєш сказати якусь скаргу, Стендінг? — спитав наглядач.

— Маю, — відповів я, — цілих дві.

— Які?

— По-перше — сорочка страшенно вільна. Гетчінз — осел. Коли треба, то можна затягти шнурок ще на цілий фут.

— А друга яка? — спитав наглядач Атертон.

— Що ви зачаті від диявола, наглядачу.

Капітан Джем і доктор Джексон стримано всмінулись, а наглядач сердито пирхнув і вийшов геть з камери.

Залишений на самоті, я намагався знову поринути в темряву і повернувся до фургонів, що стояли кільцем у Нефі. Мені хотілось знати, який буде кінець подорожі цих наших нещасних сорока фургонів по пустельній і ворожій землі. А зарослий корою відлюдник з його роздертими об каміння ребрами й смердючим міхом на воду, — я не почував до нього найменшої цікавості. Я вернувся, але не в Нефі, і не на Ніл, а...

Але тут, дорогий читачу, я мушу перервати свою розповідь і зробити деякі пояснення, щоб уся справа стала більш зрозумілою. Це необхідно тому, що в мене залишилось дуже мало часу, щоб завершити свої спогади про пекельну сорочку. Дуже скоро настане час, коли мене виведуть і повісять. Навіть коли б я жив ще тисячі років, я не міг би завершити свої спогади до останньої деталі. Тим більше, зараз я мушу скорочувати свою розповідь.

По-перше, Бергсон має рацію в тому, що за допомогою інтелектуальних термінів не можна пояснити життя. Як колись сказав Конфуцій: «Якщо ми так мало знаємо про життя, то що ж можна сказати про смерть?» І ми справді мало знаємо про життя, коли ми не можемо пояснити його зрозумілими словами! Ми знаємо про життя тільки як про явище (як дикун знає про мотор), але ж не розуміємо його суті.

По-друге, Марінетті помиляється, що матерія — це єдина тайна і єдина реальність. Я кажу — і ти розумієш, читачу, що мої слова авторитетні, — я кажу, що матерія — це тільки ілюзія. Конт називав світ, цебто матерію, великим фетишем, і я цілком згоден з Контом.

Життя — це реальність і тайна. Життя в великій мірі відрізняється від хімічної матерії, що міняється в високих модусах поняття. Життя існує. Життя, наче вогняна стріла, проходить крізь усі модуси матерії. Я знаю. Я — життя. Я прожив десять тисяч поколінь, Я прожив мільйони років. Я жив у багатьох тілах. Я, переходячи з тіла в тіло, не зник. Я — життя. Я — це незгасима іскра, що вічно паленіє, дивуючи час, що вічно творить свою волю і дає вихід своїм пристрастям через скупчення матерії, що називається тілами, в яких я тимчасово поселявся.

Подивіться! Ось мій палець, дуже чутливий, дуже тошкний на дотик, дуже сильний і твердий, щоб зламатись або гнутись в усі сторони. Палець — це не я. Відріжте його — і я залишусь живим. Знівечіть моє тіло, я лишусь цілий. Дух, що мене складає, останеться цілий.

Дуже добре. Відріжте всі мої пальці, а я залишусь цілий. Дух цілий. Відріжте мої руки! Відріжте мої ноги! А я залишусь живий. Хіба мене стало менше від цього? Звичайно, ні! Пострижіть мені волосся, відріжте гострою бритвою губи, ніс, вуха — навіть вирвіть очі, щоб від них і сліду не залишилось, — і все ж таки, у черепі, що прикріплений до знівеченого порубаного тіла, тут у клітці з м'яса й костей, я залишусь цілий, не знівечений й не покалічений.

А серце ще б'ється! Дуже добре! Виріжте його, або краще викиньте його в машину з тисячею ножів, щоб перекроїла його на кусочки, а я — зрозумійте всі — я — дух і тайна, живий вогонь, не помру, а полину в простори. Загине тільки тіло, а я залишусь.

Я думаю, що полковник де-Рочас мав рацію, коли говорив, що напруженням своєї волі він загіпнотизував дівчину Жозефіну і заставив її пережити свої вісімнадцять років у зворотному напрямку, аж до темряви й тиші того часу, коли вона ще не народилась, і далі до світла іншого життя, в особі прикованого до ліжка діду-гана, колишнього артилериста Жап-Клода Бордона.

Я вже показав тобі, дорогий читачу, що раніше я жив у різних скупченнях матерії. Я був графом Гільйомом де-Сент-Мором, потім зарослим корою відлюдником у Єгипті, що не мав імені, потім хлопчиком Джессі, батько якого був начальником валки, що емігрувала на захід. А тепер, коли я пишу ці рядки, чи я не Деррел Стендінг, засуджений на страту у Фольсомській тюрмі, що колись був

професором агрономії сільськогосподарського коледжу Каліфорнійського університету?

Матерія — це велика ілюзія. Це значить, що матерія проявляється у формі, а форма — це те, що ми бачимо. Де тепер зруйновані скелі Єгипту, на яких я лежав, мов дикий звір, мріючи про царство небесне? Де тепер тіло графа Гільйома де-Сент-Мора, якого проткнув у місячну ніч де-Вілярдуен? Де тепер сорок фургонів, що стояли колом у Нефі, і всі чоловіки, жінки, діти та худоба, що знаходились усередині цього кола? Усього цього зараз немає, тому що це були тільки форми виявлення мінливості матерії. Вони пройшли — і їх більше немає.

Моя аргументація дуже проста. Дух — це єдина реальність, яка існує. Я, Деррел Стендінг, жив у багатьох тілах, напишу ще декілька рядків своїх спогадів і також зникну, коли прийде моя черга. Моя форма, тобто моє тіло, упаде, коли його досить довго подержать підвішеним на мотузці, і від нього нічого не залишиться в царстві матерії. У царстві духа залишаються спогади. Матерія не має спогадів, бо її форми зникають і те, що вони відображують, зникає разом з ними.

Ще одне слово, і я вернусь до своєї розповіді. У всіх своїх мандрівках крізь темряву до життя інших людей, що колись були мною, мені ніколи не щастило довести до кінця свою мандрівку. Багато інших переживань мені довелося перетерпіти, перш ніж я знов повернувся до хлопчика Джессі у Нефі. Можливо, що кінець кінцем я переживав долю Джессі десятки років, часом починаючи з часу, коли він був маленьким хлопчиком в Арканзасі, до того часу, коли він був у Нефі. Розповідати про все докладно у мене нема часу, тому я не буду розповідати те, що згадувалось мені туманно або повторювалось. Я розповім про всі події так, як вони склалися в моїй уяві.

ХІІІ

Ще далеко було до світанку, а вже увесь табір у Нефі був на ногах. Худобу погнали до водопою і на пасовисько. Чоловіки скидали з коліс ланцюги і розсували фургони, щоб легше запрягати, а жінки на сорока вогнищах варили сорок сніданків. Діти тремтіли від передранкового холоду. Тут і там, разом з останньою зміною нічної варті, вони напівсонно тулились до вогню, чекаючи на кофе.

Треба було чимало часу, щоб приготувати у дорогу таку велику валку, як наша. Хоч як квапились, проте виходило помалу, і коли ми з Нефі нарешті знов вирушили у піщану пустелю, то сонце вже цілу годину стояло високо в небі, починалася спека. Ніхто з селища не проводжав нас. Усі вважали за краще не виходити з хат, і це надало нашому від'їздові якогось зловісного характеру, так само як і їх зустріч учора ввечері, коли ми прибули сюди.

Знову потяглися довгі години задушливої спеки і уїдливого пілу, кущів шавлії і піску, земля була наче заклята. Ні житла, ні худоби, ні загорожі. Жодного людського сліду не бачили ми того дня. На ніч ми знову поставили колом наші фургони біля висохлого струмка. Пісок на дні ще був вогкий. Ми повигрібали в ньому ями, і в них поволі набиралась вода.

Нашу дальшу подорож я переживав уривками. Ми стільки разів отаборювались і ставили колом фургони, що в моїй дитячій уяві час, після зупинки в Нефі, здається нудно довгим. Нас ніколи не покидала гнітюча свідомість, що ми посуваємось до немилючої загибелі.

Ми робили пересічно по п'ятнадцять миль на день. Я знав це, бо батько говорив, що до Філмора, найближчого мормонського селища, було шістдесят миль, і дорогою туди ми отаборювались тричі. Це значить чотири дні дороги. А до останньої нашої зупинки, про яку у мене лишився спогад, ми їхали від Нефі щось зо два тижні.

У Філморі до нас поставились так само вороже, як і в інших місцях Солоного озера. Вони сміялись, коли ми хотіли в них купити припасів, і докоряли нам, що ми з Міссурі.

Коли наші фургони в'їхали в селище, ми побачили, що біля найбільшого з дванадцяти будинків, які утворювали селище, стояло двоє верхових коней. Вони були запорошені і спітнілі. Старий чоловік з довгим спаленим на сонці волоссям, у сорочці з оленячої шкіри, той, про якого я вже казав (він був помічником, чи заступником мого батька), під'їхав до нашого фургона і показав рухом голови на зморених коней.

— Не пожаліли коней, капітане,— тихенько пробурмотів він.— І чого б то їм так гнатись, коли не через нас?

Та батько мій і сам бачив, у якому стані були обое коней, і від мого пильного погляду не сховалось те, що його очі спалахнули, губи щільно стиснулись і на запо-

рошеному обличчі з'явився гнівний вираз. Більш нічого. Але я склав два і два і зрозумів, що зморені коні були ще одною зловісною рисою, що підкреслювала наше становище.

— Гадаю, що вони стежать за нами, Лабан,— це було все, що сказав мій батько.

У Філморі я зустрівся з чоловіком, якого потім мені ще раз довелось побачити. Це був високий, плечистий, уже літній чоловік, з усіма ознаками здоров'я і великої сили не тільки фізичної, але й духовної. Він відрізнявся від більшості людей, яких мені доводилось бачити, тим, що був поголений. Коли за кілька днів від заріс бородою, то стало видно, що вона сива. Рот у нього був надзвичайно всликий, із стиснутими губами, так, ніби йому бракувало передніх зубів. Ніс великий, грубий. Таке саме й лице — з широкими вилицями, масивними щелепами і високим, розумним чолом. Невеличкі очі, трохи менші, ніж відстань між ними, були такі сині, що синіших мені не доводилось бачити.

Я побачив його вперше на млині, куди мій батько ще з кількома нашими людьми ходили пробувати роздобути трохи борошна. Я палав цікавістю побачити наших ворогів і, не послуховавшись матері, непомітно пішов за ними. Цей чоловік і з ним ще четверо чи п'ятеро були при тому, як батько розмовляв з мельником.

— Бачили ви цю стару поголену мавпу? — спитав Лабан, коли ми вийшли з млина й повертались до табору.

Батько кивнув головою.

— Це Лі,— сказав далі Лабан,— я бачив його на Солоному озері. Непоганий чоловік!.. Веслий!.. Кажуть, що в нього дев'ятнадцять жінок і з п'ятдесят дітей, а ще до того він помішався на релігії. Цікаво знати, чого йому треба, що він їде за нами цією забутою богом країною?

Приречені на загибель, ми їхали далі своїм стомлюючим шляхом. Маленькі селища, там де була вода і придатний ґрунт, лежали одно від одного на далекій відстані — на двадцять, на п'ятдесят миль. Між ними тяглися голі піски, солончаки і безводні простори. У кожному селищі мирними спробами не щастило купити хліба. Нам грубо відмовляли, питаючи, чи з нас хто продав їм припасів, коли ми виганяли їх з Міссурі? Дарма було повторювати, що ми з Арканзасу. Ми справді були звідти, але вони вперто обстоювали своє, що ми таки з Міссурі.

Проїхавши днів п'ять на південь, ми прибули в Бівер і там знову побачили Лі, і знову заморені коні стояли прив'язані коло будинків. У Паровані Лі не було. Сідер-Сіті був останнім селищем. Лабан, що їхав далеко попереду, повернув назад і під'їхав до батька: він привіз важливі вісті.

— Коли я в'їхав у селище, то бачив, як Лі кудись поскакав звідти,—казав він,—і в цьому Сідер-Сіті чоловіків і коней більше, ніж звичайно тут буває.

Проте нічого неприємного з нами не трапилось, лише відмовлено в харчах. Діти і жінки не виходили з будинків, а чоловіки, коли їй показувались, то не заходили до нас у табір і не глузували з нас, як у інших селищах. Нам дали повний спокій.

Тут, у Сідер-Сіті, у Венрайтів померла дитина. Я добре пам'ятаю, як місіс Венрайт плакала, благаючи Лабана піти й роздобути десь хоч краплю молока.

— Воно може врятувати дитині життя,—казала вона,—у них є молоко. Я сама на свої очі бачила дійні корови. Підіть, будь ласка, Лабан. Нічого лихого не станеться, коли ви спробуєте. Щонайгірше — вони можуть відмовити, але вони цього не зроблять. Ви їм скажіть, що це для дитини, для немовлятка. У мормонських жінок є також серце, і вони також матері. Вони не можуть відмовити кухля молока для маленької дитини.

Лабан спробував. Але, як він потім розповідав батькові, йому не пощастило побачити ні одної жінки. Він бачив тільки чоловіків, а ті прогнали його.

Сідер-Сіті був останнім аванпостом мормонів. Далі за ним лежала величезна пустеля, а по той бік пустелі була країна мрій — міфічна Каліфорнія. Рано-вранці наші фургони виїхали з селища. Я сидів поруч батька на козлах і бачив, як Лабан дав волю своїм почуттям. Ми проїхали, може, з півмилі і були на верху невеличкого горба. Звідси востаннє можна було бачити Сідер-Сіті. Лабан повернув свого коня, притримав його і підвівся на стременах. Він спинився саме коло свіжої могилки, де поховали дитину Венрайтів. Це була не перша могила з того часу, як ми перехопилися через кряж Везечських гір.

Старий, худорлявий, з довгим лицем і запалими щоками, з обпаленим волоссям, що спадало сплутаними пасмами на плечі, на його шкіряну сорочку, Лабан здавався чаклуном. Його лице було скривлене від ненависті і без-

силої люті. Тримавши в одній руці повід і свою рушницю, він стиснув другу в кулак і погрозив Сідер-Сіті.

— Прокляття боже на вас! — кричав він. — Будьте прокляті ви й діти ваші, і ті, що ще не народилися від вас! Щоб вам посох увесь ваш хліб! Щоб вам довелося їсти пісок, напоений отрутою гримучої змії! Щоб ваші джерела солодкої води обернулися в гіркі, солонцюваті! Щоб ви...

Його слова ставали невиразні, бо фургони з рипом і галасом посувалися далі, але його плечі здіймалися в такт з рухом кулака, і це свідчило, що він тільки почав посилати свої прокльони. І він виявляв почуття, що були у всіх, хто їхав. Жінки висувалися з фургонів і, простягнувши схудлі руки, загрожували останньому селищу мормонів своїми кістлявими, понівеченими роботою кулаками. Чоловік, що, підганяючи волів, йшов поруч з фургоном за нашим, махнув своїм ціпком і засміявся. Це було якось чудно. Вже багато днів не чути було сміху в нашій валці.

— Пошли їх у пекло, Лабан! — крикнув він, підходяючи старого. — Бажаю їм туди завалитись!

Фургони, не спиняючись, посувалися вперед, а я, обернувшись назад, дивився на Лабана. Він все ще стояв коло могилки, підвівшись на стременах. Його постать з довгим волоссям, що розвівалось по вітру, в мокасінах і в гетрах з торочками, була справді незвичайна, неначе викликана якимись чарами. Шкіряна сорочка була така стара і стільки витерпіла негоди, що тільки постирані питки де-не-де показували, що там колись були прикраси з китиць. Здавалось, що тільки саме лахміття розвівається на вітрі. Я пам'ятаю, що в нього за поясом тліпались пасма сухого волосся. Ще давно, на початку нашої подорожі, після зливи, вони стали чорні і лисніли. Я знав, що це були скальпи індіців, і завжди, дивлячись на них, почував, що тремчу.

— Оце добре для нього, — зауважив батько, більше сам до себе, ніж до мене, — я вже кілька днів чекав, щоб його прорвало.

— Добре було б, коли б він повернувся і здер кілька скальпів, — висловив я своє бажання.

Батько з усмішкою подивився на мене.

— Не любиш мормонів, синку?

Я похитав головою, почувавши, що мене охоплює невимовна ненависть.

— Коли я виросту,— сказав я через хвилину,— то я буду стріляти їх.

— Ти... Джессі? — долинув зсередини фургона голос матері.

— Зараз же мені закрий рот! Як тобі не соромно,— звернулась вона до батька,— дозволяти хлопцеві таке верзти?

За два дні дороги ми дістались до Гірських лугов. Тут, далеко від останнього мормонського селища, ми вперше не поставили наших фургонів щільним колом, а лишили між ними переміжки і не пов'язали ланцюгами коліс. Ми вирішили лишитися в цьому місці на цілий тиждень. Худобі треба було добре перепочинути, бо далі перед нами був перехід через справжню пустелю. Довкола нас були такі самі піщані горби, вкриті дрібним чагарником. Рівнина була піщана, але вже чимало днів ми не бачили стільки трави, як тут. Не далі як за сто футів від табору протікав невеличкий струмок; води з нього вистачало тільки для людей, а в долині, між горбами, було ще кілька таких самих маленьких струмочків, у них ми поїли худобу.

Того дня ми отаборились дуже рано, а тому що ми намірились пробути тут цілий тиждень, то жінки повитягали брудну білизну, щоб ранком узятись до прання. До пізньої ночі в таборі кипіла праця. Деякі чоловіки поправляли зброю, а інші лагодили фургони. Стукали молотками, кували залізо, скріплювали обручі і гайки. Ненароком я натрапив на Лабана. Він, сидячи, підігнувши ноги, в холодку під фургоном, до пізньої ночі не розгинаючи спину, шив нові мокасини. Він один тільки з-поміж нас усіх носив мокасини і шкіряну куртку, і в мене було таке враження, що, коли ми виїздили з Арканзасу, він не палежав до нашого гурту. У нього не було ні дружини, ні родини, ні свого фургона. Усе його майно складалося з коня, рушниці, одежі, що була на ньому, і пари укшивал, які він засунув у фургон до Мейзна.

Другого ранку нас спіткала, нарешті, недоля. Як я казав, ми не позсували і не позчіплювали ланцюгами фургонів і не зробили з них щільного, надійного кола. Від останнього мормонського селища нас віддаляли два дні дороги, індіців близько не було, та й взагалі ми не

боялись, через те худобу лишили на ніч без ніякого догляду і в таборі також не поставили нічної варти.

Я прокинувся неначе в кошмарі від раптового оглушливого звуку. Декілька хвилин я тільки нерухомо дивився, силкуючись визначити і зрозуміти невгаваючий вихор звуків. Я чув стрілянину, близьку й далеку, чув крики і прокляття чоловіків, зойки жінок, плач дітей і серед цього всього — свист куль, їх глухий стукіт, коли вони влучали в дерево і залізо на колесах. Той, хто стріляв, цілювся низько.

Я ворухнувся, щоб устати, але мати, яка вже вдягалася, притиснула мене рукою до постелі. У цю мить у фургоні з'явився батько, що вже встав і знаходився недалеко від фургона.

— Геть звідси! — крикнув він. — Мсрщій! На землю!..

Він не гаяв часу. Схопивши мене своїми руками, він шпурнув мене з заднього кінця фургона. Ледве я встиг трохи відповзти, як він, мати й дитина також упали коло мене.

— Сюди, Джессі! — гукнув батько, і ми, хапаючись, узялися вигрібати в піску яму під захистом колеса. Ми, як божевільні, працювали голими руками. Мати нам допомагала.

— Ще, Джессі! Глибше копай! — наказав батько і, звівшись на ноги, зник у передранкових сутінках. Чути було, як він біг і давав накази на всі сторони (тоді я дізнався про своє прізвище. Я був Джессі Фенчер, а мій батько — капітан Фенчер).

— Лягайте! — кричав він. — Ховайтесь за колеса і закопуйтеся в пісок! Сімейні, забирайте жінок і дітей з фургонів! Спиніть вогонь! Стримайте вогонь і готуйтеся до їхнього нападу! Нежонаті — праворуч, до Лабана, ліворуч — до Кочрейна і сюди до мене, в центр! Не підводьтесь на ноги! Пролізайте плазом!

Проте нападу не було. Ще з чверть години тяглась безладна і часта стрілянина. Першими хвилинами ми мали втрати з несподіванки. Дехто з чоловіків повставали рано. Вони розклали вогнище і, освітлені вогнем, потрапили під постріли. Індійці, — Лабан запевняв, що це були вони, — папали на нас з незахищеного місця. Вони залягли і стріляли. Коли добре розвиднілось, батько вже приготував їм відсіч. Він був недалеко від того місця,

де ми з матір'ю загреблися в пісок, і я чув кожне його слово.

— Тепер усі враз!

Всі наші, з правого і з лівого боку, з центра, вистрілили разом. Я висунув голову і побачив, що декілька індіців поранені. Зразу ж стрілянина припинилась, і вони пустилися бігти, забираючи з собою своїх убитих і поранених.

У таборі раптом закипіла робота. Щільно зсували фургони, зчіплювали їх ланцюгами; допомагали і жінки, і діти, щосили напіраючи на колеса. Чоловіки заходилися оглядати наші втрати. Найгірше було те, що наша худоба уся порозбігалась. А коло вогнища лежало семеро наших чоловіків. З них четверо були вже мертві, а троє вмирили. Були ще поранені, коло них заходились жінки. Маленькому Рішу Гардекру велика куля потрапила у руку. Йому було не більше як шість років. Я пам'ятаю, як я дивився на нього, роззявивши рота, коли мати тримала його на колінах, а батько перев'язував рану. Маленький Ріш перестав плакати, але на щоках ще не висохли сльози, і він здивовано дивився на кавалок розбитої кістки, що стриміла з руки.

Гренні Вайт знайшли мертву в фургоні Фоксуела. Це була товста, безпорадна бабуся, вона ніколи нічого не робила, тільки сиділа і курила люльку. Вона була матір'ю Еббі Фоксуела. Місіс Грент була також убита. Чоловік сидів коло її тіла. Він був спокійний, навіть сліз не було. Поклав рушницю на коліна і сидів, ніхто його не займав.

Під батьковим проводом у таборі кипіла робота. Усі працювали, паче бобри. Всередині кола чоловіки викопали яму з рушницю завглибшки, а з викопаного піску зробили бруствер. Жінки поносили в цю яму з фургонів постелі, харчі та всякі потрібні речі. Діти також помагали. Не чути було ніякого нарікання і зовсім не помітно було ні хвилювання, ні збудження. Треба було робити діло, а ми всі народились, щоб працювати.

Яма була призначена для жінок і дітей. Для чоловіків викопали вповдовж усього кола під фургонами неглибокі шанці і зробили також насип.

Лабан вернувся з розвідки. Він сповістив, що індіці відступили на півмилі і що в них тепер відбувається галаслива нарада. Він бачив, як вони понесли з поля шестеро своїх, троє з них були убиті.

На протязі цілого ранку ми помічали час від часу в різних місцях хмарки куряви. Мабуть, підступала численна кіннота, але людей не було видно. Хмарки сунулись на нас з усіх сторін. Одна тільки чимала хмарка віддалялась від нашого табору. Ми знали, що це погнала нашу худобу. Тепер наші сорок фургонів, які переїхали через Скелясті гори,— півконтиненту,— стали не потрібні. Далі не було чим їхати.

Опівдні Лабан повернувся з другої розвідки. Він бачив нові загони індіців, що надійшли з півдня. Це показувало, що нас оточили з усіх боків. В той час ми також побачили, як дванадцять білих виїхало на невисокий горбок на схід від нас. Вони дивились на наш табір.

— Тепер усе зрозуміло, капітане,— сказав Лабан до батька.

— Індіців на нас нацькували.

— Вони такі самі білі, як і ми,— я чув, як Еббі Фоксвел говорив до матері,— чому ж вони не йдуть до нас?

— Вони не білі,— запищав я, пильнуючи очима руку матері,— вони мормони.

Увечері, коли смеркло, троє наших молодих хлопців вислизнули з табору. Я бачив, як вони подались геть. Це були Віл Ейден, Ейбел Мілікен та Тімоті Грент.

— Вони йдуть у Сідер-Сіті по допомогу,— пояснив батько, звертаючись до матері і похапцем ковтаючи свою вечерю.

Мати похитала головою.

— Мормонів скільки завгодно є і тут, поблизу табору,— сказала вона,— варто тільки гукнути,— але вони не хочуть допомогти. Вони нічим не показали своєї приязні. У Сідер-Сіті так само не захочуть.

— Ну... є підлі мормони, але є і порядні,— почав був батько.

— Поки що порядних ми не бачили,— спинила його мати.

Тільки вранці я дізнався, що Ейбел Мілікен та Тімоті Грент повернулись. У таборі всіх пригнітили ті звістки, що вони принесли. Виявилось, що вони втрюх пройшли кілька миль, коли їх гукнули білі. Коли Віл Ейден заговорив, пояснюючи, що вони з табору Фенчера і йдуть по допомогу в Сідер-Сіті, то білі застрелили його, Мілікен і Грент урятувались і повернулись із цією звісткою, що вбила останню надію в наших серцях.

Білі ховались за індіями, а загибель, яку ми давно вже передчували, була перед нами.

Другого ранку, коли чоловіки пішли по воду, то їх обстріляли. Струмок був не більше як за сто кроків від наших фургонів, але шлях туди був під обстрілом індіців, що зайняли тепер схил горба, на схід від нас. Та з них були погані стрільці. Дарма, що відстань була зовсім невеличка, яких, може, п'ятнадцять футів, проте наші люди щасливо повернулися з водою.

Ранок минув спокійно, коли не рахувати одного випадкового пострілу в наш табір.

Ми розмістилися в ямі і, при звичаєні до суворого життя, почували себе навіть досить зручно, але родинам забитих було, звісно, тяжко. Та ще треба було ходити коло поранених. Мені не сиділось на місці з цікавості й бажання про все дізнатися. Мені пощастило втекти від матері, і я справді багато побачив. У середині кола, на південь від тієї ями, куди ми перейшли з фургонів, наші люди викопали другу яму й поховали в ній убитих: семеро чоловіків і двох жінок. Місіс Гестінгз, що втратила зразу чоловіка й батька, завдала нам чимало клопоту. Вона так голосила й лементувала, що жінки довго не могли заспокоїти її.

Тимчасом індіїці, що засіли на пагорку на схід від нашого табору, не переставали страшенно галасувати, але крім випадкового пострілу, що нам не заподіяв ніякої шкоди, нічого більше не зробили.

— Що з ними таке трапилося, з цими розмальованими пугалами?— нетерпляче допитувався Лабап.— Ще не можуть додуматись, що їм робити, не наважуються?

Того дня між фургонами було страшенно душно. На небі не було ні хмаринки, і сонце пекло немилосердно. Вітру також не було. Чоловіки лежали з рушницями в шапцях під фургонами й хоч трохи були в холодку, а та яма, де було більше як сотня жінок і дітей, геть уся була під пекучим сонячним промінням. Там лежали й поранені. Над ними ми зробили з укритвал щось подібне до наметів. У нашій ямі було тісно й душно, і я увесь час переходив у шанці до чоловіків і навіть не без користі, бо переказував деякі батькові доручення.

Ми зробили велику помилку, що не порозставляли своїх фургонів навколо струмка. Тоді ми про це не подумали, бо були схвильовані від першого наскоку й не зна-

ли, коли після нього почнеться другий. А тепер було вже пізно. За двісті п'ятдесят футів від індійської позиції на пагорку ми не могли відважитись порозчіплювати фурго-ни. За наказом батька кілька чоловіків почали копати криницю всередині кола, на північний захід від великої ями, а на південь від могили влаштували відхідок.

Опівдні того самого дня ми знову побачили Лі. Він ішов поза межею пострілів, перерізаючи по діагоналі луг у північно-західному напрямку. Батько зв'язав дві бади-лини, якими поганяли волів, і прив'язав до них простиню. Це був наш білий прапор. Лі не звернув на нього уваги і їхав собі далі.

Лабан наполягав на тому, щоб спробувати підстрели-ти його, але батько не дозволив. Він гадав, що білі ще остаточно не вирішили, що з нами робити, а постріл в Лі міг принести нам тільки шкоду.

— Ходи сюди, Джессі,— покликав він мене і, відірвав-ши шматок простині, прив'язав його до однієї бади-лини.— Вийди з цим прапорцем і спробуй поговорити з тим чоловіком. Ти не кажи йому про те, що в нас трапи-лось, намагайся тільки привести його сюди поговорити з нами.

Мої груди роздувались з гордоців, коли я збирався виконувати доручення. Я намірявся вже йти, коли мене гукнув Джек Дангам. Він також хотів йти зі мною. Він був такого самого віку, як і я.

— Дангам, можна вашому хлопцеві піти з Джессі? — спитав мій батько Джедового батька.— Двоє краще, ніж один. Коли що трапиться, то допоможуть один одному.

Отже, Джек і я, двоє дев'ятилітніх хлопчаків, вийшли з білим прапором, щоб поговорити з проводирем наших ворогів. Та Лі не захотів говорити. Побачивши нас, він почав ухилятися. Ми ні разу не підійшли до нього так, щоб він почув нас, і незабаром він зовсім заховався в кущах. Ми його більше не бачили, хоч добре знали, що йому нікуди було втекти.

Ми з Джедом обійшли кущі на сотню футів навколо. Нас не попередили, скільки часу ми можемо ходити, а що індійці не стріляли, то ми й не квапились. Минуло вже дві години, як ми вийшли з табору. Коли б хтось один з нас пішов, то, напевне, повернувся б за чверть години,

а тепер Джедові хотілось переважити мене хоробрістю, а мені — його.

Наша необачність мала, проте, деяку користь. Сміливо виступаючи під білим прапором, ми довідалися, як тісно обложено наш табір. На південь, за якихось, може, півмилі, ми побачили великий табір індійців. Трохи далі, на лузі, ми бачили, як індійські хлопці їздили на своїх конях.

Крім того, на схід від нас індійці також зайняли пагорок. Щоб подивитись на них ближче, ми вилізли на горб і згаяли півгодини, памагаючись полічити, скільки їх. На нашу думку, індійців було не менше як дві сотні. Серед них було кілька білих, і вони увесь час про щось говорили.

На північний схід від наших фургонів, не далі як за чотириста ярдів від них, ми викрили всликий табір білих, захований за невеличким підвищенням ґрунту. На траві позад нього паслось п'ятдесят-шістдесят осідланих коней. Ми ще дивились на них, коли на півночі з'явилась невеличка хмарка і швидко стала наближатись. Ми почекали і незабаром розгляділи вершника, що мчав до табору білих.

Коли ми вернулися, то найперше мені добре дісталось від матері за довгі мандри. Але батько похвалив і мене, і Джеда, коли ми розповіли про те, що бачили.

— Тепер, чого доброго, треба сподіватись нападу, капітане,— сказав Арон Кочрен,— білі чекають наказу і поки що стримують індійців. Вершник, мабуть, привіз якийсь наказ. А що коней вони не жаліють, то в цьому немає сумніву.

За півгодини після нашого повернення Лабан, заховавшись за білим прапором, спробував піти на розвідку, але не зробив і двадцяти кроків, бо індійці почали його обстрілювати і примусили повернутись назад.

Перед заходом сонця я сидів у ямі, тримаючи на руках немовлятко. Мати стелила постіль. Нас було багато, і в ямі було так тісно, паче в бочці. Дехто з жінок спали сидячи, звисивши голову на коліна. Поруч мене вмирав Сілас Денлап. Він лежав так близько коло мене, що, розмахуючи руками, зачіпав мене за плечі. У першій нападі його поранили в голову, і він увесь час був непритомний, говорив з гарячки й співав якісь пісні. Я пам'ятаю, одну

з них він повторював без кінця, і вона дуже драгувала мою матір:

Сказало перше чортеня другому чортеняті:
«Дай мені трошки тютюну з твоєї старої
табакерки».

Сказало друге чортеня першому чортеняті:
«Тримайся своїх грошей, тримайся своїх
скель».

І завжди матимеш тютюн у своїй старій
табакерці».

І от, коли я сидів поруч із ним і тримав на руках немовлятко, раптом почався напад. Сонце ховалось, і я не спускав очей з Сіласа, що починав уже конати. Його дружина, Сара, поклала йому на чоло руку і разом із своєю тіткою Мартою тихенько плакали. І враз — жахливий вибух, і з усіх сторін на нас посипались кулі з сотні рушниць. Ворог вишикувався півколом зі сходу на захід і засипав нас кулями. У ямі всі полягали на землю. Діти зняли лемент, а жінки намагалися їх угамувати. Деякі жінки також закричали, але таких було мало.

У перші хвилини тисячі куль сипались на нас дощем. Як мені хотілось полізти в шанці під фургони, де наші чоловіки увесь час уривчасто стріляли: кожний стріляв сам за себе. Але моя мати, мабуть, вгадала мої думки, бо примусила мене пригнутись і тримати дитину.

Тільки я повернувся, щоб глянути на Сіласа Денлапа, — він ще дихав, — коли убили дитину Касльтонів. Її тримала на руках десятирічна Доротей Касльтон. Дитину убили на її руках, а її куля навіть не зачепила. Гадали, що куля вдарила в фургон, а звідти рикошетом влучила в дитину. Це був просто випадок, казали всі, і коли не брати до уваги таких випадків, то пам не загрожувала небезпека.

Я знову глянув на Сіласа Денлапа. Він уже помер, і я відчув глибоке розчарування, неначе обманом мене позбавили цікавого видовища. Досі мені ні разу не пощастило бачити своїми очима, як людина вмирає.

Доротей Касльтон билася в істериці. Вона кричала й лементувала перед моїми очима так довго, що заразила й місіс Гестінгз. Удвох вони зняли такий галас, що батько послав Вота Кемінгза довідатись, що трапилось, і він плазом дістався до нас.

Стрільниша вщухла, як тільки смеркло, а вночі були тільки окремі безладні постріли. На цей раз двох наших

поранено. Їх перенесли в яму. Біл Тайлер був убитий, і, скориставшись з темряви, ми поховали його. Сіласа Денлапа і дитину Касльтонів поховали поруч із першими убитими.

Цілісіньку ніч люди копали криницю, змінюючи один одного, але єдиною ознакою води, як і перше, був тільки вогкий пісок. Деякі чоловіки ходили по воду до струмка і їм пощастило принести кілька відер, але в них почали стріляти, і коли Джеремі Гопкінзові відірвало ліву руку, то довелося відмовитись.

Настав ранок третього дня, ще гарячіший і сухіший. Ми прокнінулися з сильною спрагою. Ніхто нічого не варив. У роті так попересихало, що ми не могли їсти. Мати дала мені шматок черствого хліба, я спробував був жувати, але не міг. Стрілянина то розгоралась, то вщухала. Часами до нашого табору летіли сотні пострілів, а то враз усе стихало і не чути було ні одного. Батько увесь час застерігав наших чоловіків, щоб не марнували набоїв, які вже кінчались.

Криницю копали весь час. Яма була така глибока, що пісок доводилось виймати відрами. Люди, які витягали їх, були незахищені, і одного з них, Пітера Бромлеса, поранили. Він був погоничем волів у Блодгудовому фургоні і був заручений з Джен Блодгуд. Побачивши, що його поранили, вона під пострілами кинулась до нього і завела його під захист. Десь опівдні криниця завалилась і засипала піском двох людей. Заходились їх відкопувати. До Амоса Вентвора докопались тільки за годину. Після цього криницю закріпили дишлями й дошками, які взяли з дна фургонів, і знову взялися копати. Вода не показувалась, усе тільки вогкий пісок, хоч викопали вже на двадцять футів завглибшки.

А у нас в ямі становище робилось жахливе. Діти плакали і просили води, немовлята похрипли, але не переставали кричати. За десять кроків від нас із матір'ю лежав поранений Роберт Карр. Він був непритомний, бив руками навколо себе і благав води. Серед жінок чимало було не в кращому стані; вони говорили з гарячки й проклинали мормонів та індіців. Інші здебільшого молились. Три сестри Дімдайк разом із матір'ю співали гімни. Ті жінки, що мали малих дітей, брали пісок, що викидали з криниці, й обкладали ним своїх голих немовлят, щоб хоч трохи прохолодити і заспокоїти їх.

Двоє братів Ферфаксів не витримали. Вони взяли відра, вивозили з-поза фургонів і прожогом кинулись до струмка, Джайлз не пробіг і половини дороги, як упав. Роджер щасливо добіг до струмка і повернувся назад. Він приніс двоє неповних відер, бо вода розхлюпалась дорогою, коли він біг. Коли Джайлз приповз назад, йому допомогли влізти в яму. Від швидкого бігу він закашлявся, і у нього полилася з горла кров.

Двох неповних відер, звісно, не могло вистачити на всіх, більше як на сто душ, не рахуючи чоловіків. Води дістали тільки немовлята, трохи старші діти й поранені. Мені не припало ні краплі. Мати намочила шматок полотна в кількох ложках води, яку вона дістала для немовляти, й витерла мені рота,— собі вона й цього не зробила,— і дала мені жувати цю мокру полотнину.

Опівдні становище ще більше погіршало. Сонце спокійно собі палило у ясного безвітряному повітрі, і наша піщана яма обернулась у розпечену піч. А навколо — стрілянина і завивання індіців. Батько дозволяв тільки один постріл на хвилину, та й то тільки найкращим стрільцям, таким, як Лабан або Тімоті Грейт, а на нас сипався безперервний потік олова. Рикошетів, на наше щастя, не було, чоловіки не відповідали на стрілянину, лежачи в шанцях, і не виглядали, щоб не наражатись на небезпску. Поранених було тільки четверо, а з них тільки один — важко.

Коли стрілянина на мить вщухла, до нас із шанців прийшов батько. Він хвилин п'ять посидів коло нас з матір'ю, не кажучи ні слова. Здавалось, він прислухався до безпастанного стогону тих, що страждали від спраги. Потім він виліз і пішов до криниці. Звідти він вернувся з мокрим піском і обклав ним груди і плечі Робертові Каррові. Потім він пішов туди, де сидів Джек Денгам з матір'ю, й послав за Джедовим батьком до шанців. В ямі було так мало місця, що коли кому-небудь треба було вийти, то доводилось переступати через тих, що лежали.

Через деякий час батько повернувся до нас.

— Джессі,— спитав він,— ти боїшся індіців?

Я енергійно похитав головою, догадуючись, що мені хочуть дати нове важливе доручення.

— А проклятих мормонів також не боїшся?

— Ніяких проклятих мормонів не боюсь! — відповів я, користуючися з нагоди, щоб вилаяти наших ворогів, не боячись від матері кари.

Я зауважив, що на мою відповідь по втомленому батьковому обличчі пробігла ніби легенька усмішка.

— Коли так, Джессі,— сказав він,— то, може, ти підеш до струмка по воду разом із Джедом?

Я весь загорівся.

— Ми одягнемо вас обох як дівчат,— казав далі батько,— може, вони тоді не стануть у вас стріляти.

Я наполягав на тому, щоб іти так, як є, тобто хлопцем, у штанях, але поступився при першому батьковому натязкові на те, що можна передягти іншого хлопця і послати його з Джедом замість мене.

З фургона Четтоксів принесли скриню. У них було двоє дівчат-близнят, що були такі самі на зріст, як ми з Джедом. Декотрі жінки стали нам допомагати. У скрині знайшлася святкова одежа дівчаток. Вони проїхали в ній усю дорогу з Арканзасу.

Мати страшенно хвилювалась. Покинувши дитину на руках у Сари Денлап, вона провела мене до шанців. Під фургонами, коло земляного бруствера ми з Джедом дістали останні інструкції і виповзли з табору на відкрите місце. Ми були одягнені однаково: білі панчохи, білі сукні з широкими синіми поясами і білі капелюхи, що захищали від сонця. Ми трималися за руки, Джед правою рукою, а я лівою, а в вільних руках мали по відерцю.

— Тримайтесь спокійно,— застерігав батько, коли ми рушили,— не кваптесь! Ідіть так, як ходять дівчатка.

Коли ми з'явились, то ні один постріл не пролунав. Ми щасливо дійшли до струмка, понабирали відра і, припавши до води, понапивались самі. З повними відрами в руках ми так само щасливо вернулися назад. Ні одного пострілу.

Я не пам'ятаю добре, скільки разів ми так ходили по воду, мабуть, разів з п'ятнадцять, а то й двадцять. Ми йшли помалу, тримаючись за руки, і так само помалу верталися назад з чотирма повними відрами. І дивно, яка в нас самих була надзвичайна спрага! Ми кілька разів припадали до струмка і жадібно пили воду.

Нарешті ворогові терпець увірвався. Я взагалі не розумію, як могли індієць стільки часу стримуватись і не стріляти. Мабуть, вони мовчали з наказу білих, що були

з ними. Чи так, чи не так, а коли ми знову подалікся по воду, то з пагорка, де стояли індіїці, гримнула рушниця, за нею друга.

— Назад!— гукнула мати.

Я глянув на Джеда. Він дивився на мене. Він був упертий, і я розумів, що він перший не поверне додому. Я пішов до струмка. Він услід за мною.

— Джессі! Ти!..— крикнула мати, і в голосі її чути було щось більше, ніж загрозу побити мене.

Джед запропонував узятися за руки, але я похитав головою.

— Побіжім,— сказав я.

Ми погналися піском під дощем куль. Здавалося, що всі рушниці на пагорку, де були індіїці, почали стріляти. Я перший добіг до струмка, і Джедові довелось пождати, поки я набирав собі воду.

— Тепер біжи назад,— сказав він. Я бачив, що він, не поспішаючи, набирав воду, і догадався, що він знову хоче бути останній.

Я сів, і, чекаючи його, спостерігав хмарки куряви, яку здіймали кулі. Назад ми побігли поруч.

— Не так швидко,— спиняв я його,— розіллеш половину води.

Це йому дошкулило, і він побіг далеко повільніше. Напівдорозі я спіткнувся і простягнувсь вперед головою. Куля, що вдарила в землю просто передо мною, засипала мені очі піском. У першу мить я подумав навіть, що вона влучила мене.

— Навмисне так зробив,— ехидно промовив Джед, коли я звівся на ноги. Він стояв і чекав.

Я вгадав його думку. Йому здалося, що я впав навмисне, щоб розілляти воду і вернутись до струмка.

Це змагання між нами було серйозною справою, такою серйозною, що я скористався з його думки й справді повернув назад до струмка. Джед Денгам чекав на мене. Він стояв, вирівнявшись, без ніякого захисту і дивився зневажливо на пісок, що здіймався навколо нього від куль. Ми вернулись, ідучи поруч, повиті славою навіть за нашу хлоп'ячу нерозсудливість. Проте Джед доніс одне тільки відро,— друге йому пробила куля біля самого дна.

Мати зустріла мене сваркою за непослух, але вона, мабуть, почувала, що батько не дозволив би дати мені прочухана після того, що я зробив. Поки вона мене сва-

рила, він з-поза її плеча підморгнув мені вперше за все моє життя.

До себе в яму повернулись ми справжніми героями. Жінки плакали, благословляли нас, цілували, гладили. Я був дуже гордий з такого вияву їхньої вдячності, проте так само, як і Джед, удавав, що мені це все дуже не по душі. Найбільшу гордість я почував, коли Джерел Гопкінз із величезним завоем на своїй покаліченій лівій руці сказав, що ми з того самого тіста, з якого справжні білі чоловіки, як от Даніель Бун, Кит Карсон та Дейві Крокет.

Решту дня я, пам'ятаю, промучився з правим оком, яке куля засипала піском. Мати казала, що воно геть наляглося кров'ю. Я заплющував його, розплющував знову, але біль не проходив.

У нашій ямі всі заспокоїлись. Води вистачило на всіх, але треба було подумати, як роздобути її другого дня? До того ще в нас кінчались патрони, і це було відомо всім. Батько старанно обшукав усі фургони, але знайшов тільки п'ять фунтів пороху. Трохи більше лишалось у порохівницях — і це було все.

Пам'ятаючи вчорашню передвечірню атаку і передчуваючи, що вона повториться й сьогодні, я проліз у шанці й заліз туди, де лежав Лабан. Він, жуючи свій тютюн, не помічав мене. Деякий час я мовчки стежив за ним, боячись заговорити, щоб він не прогнав мене назад. Він пильно дивився з-поза фургона й старанно жував свою жуйку, щоразу випльовуючи її в ямку в піску.

— Ну, як справи?— спитав я нарешті. З таким питанням він завжди звертався до мене.

— Чудово,— відказав він,— тепер, коли я можу знову жувати, Джессі, надзвичайно добре! У мене так було пересохло в роті, що я не міг жувати з самого сходу сонця, аж доки ти не приніс води.

На північно-східному горбі, де були білі, висунулась голова і плечі чоловіка. Лабан узяв рушницю. Він довго цілився, але потім похитав головою.

— Чотириста ярдів! Нічого не буде!.. Не варто пробувати! Може, влучу, а може, й ні. А батько твій дуже заощаджує порох.

— Як на вашу думку, чи в нас є які шанси? — спитав я тоном дорослого. Після свого подвигу з водою я почував

себе до певної міри вже дорослою людиною. Лабан відповів не зразу, видимо обмірковуючи свої слова.

— Джессі, я не буду запевняти тебе, що ми не опинились у препоганому становищі. Але ми з нього виберемось, безперечно, виберемось, можеш битися об заклад на свій найкращий долар.

— Виберемось, тільки не всі,— заперечив я.

— А хто, наприклад?

— Як хто? Біл Тайлер, місіс Грент, Сілас Денлап та інші.

— Дурниці, Джессі! Вони вже в землі. Хіба ти не знаєш, що всім у житті доводиться ховати своїх покійників. Цілі тисячі років, як люди це роблять, а живих, проте, не меншає. Бачиш, Джессі, смерть і народження йдуть поруч. Народжуються так само скоро, як і вмирають, навіть скоріше, бо число людей щораз більшає і множитья. Узяти хоч тебе, Джессі; сьогодні вдень, коли ти ходив по воду, тебе могли убити, а зараз ти сидиш тут і розмовляєш зі мною, і дуже скидається на те, що ти виростеш і станеш батьком доброї великої родини. У Каліфорнії, кажуть, усе буйно росте.

Такий підбадьорюючий погляд додав мені сміливості, і я раптом висловив те, що давно таїв у душі.

— Слухайте, Лабан, уявімо, що вас уб'ють...

— Кого? Мене?— скрикнув він.

— Я кажу «уявімо»,— пояснив я.

— Так! Гаразд! Що далі? Уявімо, що мене вбили...

— А ви не віддасте тоді мені своїх скальпів?

— Та твоя мати відлупить тебе, коли побачить їх на тобі.

— Коли вона близько, то я не буду їх носити. Якщо вас уб'ють, Лабан, то хтось же мусить їх узяти, і чому б не я?

— Чому б не ти? — сказав він і собі.— Авжеж, чому б, справді, не ти? Цілком правильно, Джессі. Я люблю тебе і твого батька також. Гаразд, як тільки мене уб'ють, то скальпи — твої, та вже й ніж, що їх різав, також твій. Тімоті Грент тут. Нехай він буде свідком. Ви чули, Тімоті?

Тімоті відповів, що чув. Від щастя я не міг вимовити ні слова подяки і мовчки лежав у задушливих шанцях.

За свою добачливість, що погнала мене в шанці, я мав повну винагороду. Коли сонце заходило, то знову розпочалась друга загальна атака. Хоч тисячі пострілів поси-

лались на нас, але нікого з нас і не дряпонуло. З другого боку, хоч ми відповіли тільки тридцятьма пострілами, проте я бачив, що Лабан і Тімоті Грент убили кожний по одному індієцеві. Лабан казав мені, що стріляли самі тільки індієць і що білі не брали участі в нападі, але вони не пропонували нам і допомоги і увесь час мали стосунки з індієцями і приходили до них. Лабан не знав, що й думати.

Ранок знову приніс нам пекучу спрагу. Я виповз, ледве на світ зайнялося. За ніч упала рясна роса. Чоловіки, жінки й діти злизували її з фургонів, з обіддя на колесах, з гальм.

Говорили про те, що Лабан повернувся перед світанком з розвідки. Він підкрався аж до самого табору білих. Вони не спали і, ставши в коло, молилися при світлі вогнищ. З деяких слів, що долинули до нього, Лабан зрозумів, що вони молилися за нас: що їм з нами робити.

— Нехай їх бог просвітить! — почув я, як сказала одна з сестер Демдаєк до Еббі Фоксвела.

— І то якнайшвидше! — відповів він. — Я не знаю, що ми вдень будемо робити без води. Порох також виходить.

Уранці нічого не трапилось. Не чути було ні одного пострілу. Сонце палало в тихому непорушному повітрі, а спрага мучила чимраз більше. Знову кричали немовлята, а малі діти хлипали і просили води. Опівдні Віл Гамільтон узяв два великі відра, щоб іти до струмка. Він уже намірився був лізти під фургон, коли до нього кинулась Ен Демдаєк, обняла його, силкуючись утримати. Він щось сказав, поцілував її і пішов. На превелике диво не пролунало жодного пострілу: за всю дорогу до струмка і назад з водою ніхто ні разу не вистрілив.

— Хвалити бога! — скрикнула стара місіс Демдаєк. — Вони зглянулись на нас!

Так само думали й інші жінки.

О другій годині, коли ми поїли і почували себе легше, перед табором з'явився білий чоловік. Він ішов з білим прапором. Віл Гамільтон вийшов проти нього, поговорив з ним, вернувся назад і, поговоривши з батьком та іншими чоловіками, знову вийшов до нього. Остеронь з'явився ще один білий. Він спинився, дивлячись на нас. Ми пізнали Лі.

У нас усі дуже захвилювались. Жінки відчули враз таке полегшення, що стали плакати і цілувати одна одну.

Пропозиція, на яку пристали наші чоловіки, полягала в тому, що ми вийдемо під охороною білого прапора — він нас буде охороняти від індіців.

— Доведеться зробити це,— почув я, як батько сказав до матері. Він сидів на дишлі фургона, понурий і пригнічений.

— А коли вони зрадять нас? — спитала мати.

Батько низав плечима.

— Будемо надіятись, що ні,— сказав він,— у нас нема пабоїв.

Тимчасом чоловіки відчепили один фургон і відкотили його вбік. Я побіг подивитись, що там робиться. У табір до нас увійшов Лі, а за ним в'їхали два порожні фурғони, на кожному сидів чоловік. Усі стовпились навколо Лі. Він пояснив, що їм дуже було важко стримувати індіців і що майор Гікбу з п'ятдесятьма чоловіками мормонської міліції бере на себе боронити нас.

— Але,— сказав він,— ми повинні скласти всю зброю в один з фургонів, щоб не розізлити індіців.— Це здалось підозрілим батькові і Лабанові, та й іншим також. Склавши зброю, ми ставали ніби полоненими мормонської міліції.

Батько випрямився і хотів був уже відмовити, коли глянув на Лабана. Той півголосом сказав йому.

— Від рушниць не буде більше користі в наших руках, піж коли ми поскладаємо їх у фурғони. Порох увесь вийшов.

Двох наших пораних, що не могли самі йти, поклали в фургон, туди поклали також і малих дітей. Лі розподіляв, кому з них було менше як вісім років, а кому більше. Нам з Джедом було по дев'ять, і ми були здорові на свій вік. Лі покинув нас із старшим гуртом і сказав, що ми можемо йти пішки разом із жінками.

Коли він брав у матері немовлятко, щоб покласти разом з іншими на фургон, вона запротестувала, та потім стиснула щільно губи і погодилась. Вона була жінка середнього віку з сірими очима, енергійним лицем, висока й огрядна. Та довгий шлях і нестатки позначились на ній. Тепер вона була худа, з запалими щоками, і, як у всіх жінок, з її обличчя не сходив вираз тривоги.

Коли Лі став пояснювати, в якому порядку ми повинні йти, то Лабан підійшов до мене. Лі сказав, що жінки з дітьми підуть перші, зараз за двома фурғонами, услід

за ними підуть чоловіки, вишикувавшись у ряд, один по одному. Почувши це, Лабан підійшов до мене, скинув свої скальпи і прив'язав мені до пояса.

— Адже ж вас ще не вбили! — запротестував я.

— Можеш закласти своє життя, що не вбили. — весело відповів він, — я просто став інший, от і все. Носитися з скальпами — непотрібний поганський звичай! — Він спинився, неначе забув щось, і, раптом повернувшись на каблуках, щоб приєднатися до гурту чоловіків, гукнув до мене через плече:

— Ну, прощай, Джессі!

Я ще обмірковував, що значить це його «прощай», — коли до нас під'їхав конем ще один білий чоловік. Його послав майор Гігбі сказати нам, щоб ми поспішили, бо індіюці шохвилини могли на нас напасти.

Ми рушили вслід за двома фургонами. Лі йшов з жінками і дітьми. За нами, пропустивши нас футів за двісті вперед, ішли чоловіки. Вийшовши з табору, ми зараз же побачили і міліцію. Вони стояли, поспиравшись на рушниці і витягшись довгою лінією, футів на шість один від одного. Проходячи повз них, я мимоволі звернув увагу на їхні засмучені й урочисті обличчя, неначе вони були на похороні. Жінки також це зауважили й декотрі навіть заплакали.

Я йшов услід за матір'ю. Я навмисне пішов позади неї, щоб вона не побачила моїх скальпів. За мною йшли три сестри Демдаjk; дві з них підтримували стару матір. Лі весь час кричав на фурманів у фургонах, щоб їхали повільніше. Чоловік, що сидів на коні й дивився на нас, коли ми проходили повз нього, був, як казали сестри Демдаjk, мабуть, сам майор Гігбі. Не було видно ні одного індіюця.

Коли лінія наших чоловіків порівнялася з лінією міліціонерів, — я саме обернувся, щоб подивитись, де Джд Денгам, — тоді це й трапилося. Я почув, як майор Гігбі крикнув гучним голосом: «Виконуйте свій обов'язок!» Усі міліціонери враз підняли рушниці, і наші люди стали падати і валитися на землю. Жінки Демдаjk упали всі разом. Я повернувся до матері — вона також повалилась. З-поза придорожніх кушів показалися сотні індіюців — вони також стріляли в нас. І вони, і білі вбивали нас. Дві сестри Денлап метнулися бігти через пісок, я за ними. На бігу я бачив, як мормон на одному фургоні дострілю-

вав поранених. У другому фургоні коні полякались і ставали дибки, і мормон ледве їх стримував.

У цю мить маленького хлопчика, що біг за дівчатами Денлап, оповила темрява. Спогади враз урвались. Джессі Фенчер перестав існувати як Джессі Фенчер.

Форма, що становила Джессі Фенчера, його тіло, була видимою матерією і зникла. Але вічний дух не зник. Він продовжує жити в іншому тілі, в тілі, що належить Деррелу Стендінгу, якого скоро виведуть звідси й повісять, і він також піде в небуття, як усе видиме

У Фольсомській тюрмі є один чоловік, що належить до перших ув'язнених цієї тюрми. Його звать Метью Девісом. Він уже дуже старий, і колись його люди переходили через пустелю. Я говорив з ним, і він підтвердив, що справді була різанина, в якій Джессі Фенчер був убитий. Коли він був ще хлопчиком, він чув, що часто говорили про різанину на Гірських лугах. Він казав, що дітей на фургоні залишили живими, бо вони були ще дуже малі, щоб з ними розправлятися.

Саме так, як я бачив. За ціле життя Деррел Стендінг ніколи не чув і не читав про валку Фенчера, яку знищили на Гірських лугах. Проте, коли я лежав у пекельній сорочці, все це мені стало відомо. Я не міг з нічого створити цю подію, як не міг з нічого створити динаміту. Усе це можливо тільки тому, що всі ці події й факти належать моему духу, що не зникає так, як матерія.

Закінчуючи цей розділ, я хочу ще додати, що Метью Девіс сказав також, що через кілька років урядові люди Сполучених Штатів привели Лі на Гірські луги і там, на місці нашого табору, стратили його.

XIV

Минув мій перший десятиденний термін у пекельній сорочці. Коли доктор Джексон привів мене до пам'яті, піднявши мені великим пальцем повіку, я розплющив очі й усміхнувся в лице наглядачеві Атертонові.

— Занадто нужденний, щоб жити, й занадто поганий, щоб умерти,— сказав він.

— Десять днів минуло, наглядачу,— прошепотів я.

— Знаю, ми зараз тебе розв'яжемо,— пробурчав він.

— Справа не в тому,— сказав я,— ви бачили мою посмішку і, сподіваюсь, не забули, що ми з вами билися об заклад. Не кваптесь мене розв'язувати. Дайте спочатку тютюну й цигаркового паперу Моррелові й Оппенгаймєрові. А щоб ви не мали сумніву, то ось вам ще одна посмішка...

— О, я добре знаю, що ти за один, Стендінг,— сказав з докором наглядач,— але ти нічого цим не доб'єшся. Або я таки тебе зламаю, або ти поб'єш усі рекорди...

— Та він уже побив їх,— зауважив доктор Джексон,— чи хто чув коли, щоб людина всміхалась після десяти днів цього?..

— Удає,— відповів наглядач,— розв'яжіть його, Гетчінз.

— Куди так поспішати? — спитав я пошепки. Життя в мені ледве тліло, і я мусив навіть для шепоту збирати всі рештки своєї сили і напружувати всю свою волю.— Куди поспішати? На поїзд мені не треба, і мені так зараз вигідно лежати, що я волів би, щоб мене не турбували.

Проте вони розв'язали мене й витрясли з смердючого мішка просто на підлогу. Я був безпорадний і не міг рухатись.

— Не диво, що йому здалось вигідно,— зауважив капітан Джемі,— він нічого не чуває. Він увесь паралізований.

— Бабуня ваша паралізована, а не він,— зневажливо всміхнувся наглядач.— Поставте його на ноги й побачите, що він буде стояти.

Гетчінз і доктор підвели мене.

— Тепер пустіть,— скомандував наглядач.

Але до тіла, яке було мертвим цілих десять днів, життя не могло повернутись так швидко, і я, не маючи ще влади над своєю плоттю, спустився на коліна, скорчився, упав на бік і об стіну розбив собі чоло.

— Бачите,— сказав капітан Джемі.

— Удає чудово,— відповів наглядач,— цій людині вистачить нервів на що хочете.

— Ви маєте рацію, наглядачу,— прошепотів я з підлоги.— Я зробив це навмисне, упав, як на сцені. Підведіть мене, і я знову так само впаду. Обіцяю зробити вам велику втіху.

Я не стану зупинятись на тому, як мені було боляче,

коли поновлювався кровообіг. Це було для мене звичне й знайоме явище, воно списало моє обличчя глибокими борознами, які я понесу з собою на ешафот.

Коли всі пішли з моєї камери, я пролежав усю решту дня в тупому, напівсонному стані. Є така анестезія, яка спричиняє біль, западто жакхливий, щоб його можна було витерпіти. З цією анестезією я добре обізнаний.

Увечері я міг посуватись тільки плазом, а стояти ще не міг. Я напився води і почистився, скільки стало сили. Примусити себе їсти міг тільки другого дня, та й то великим напруженням волі.

Програма, яку накреслив для мене наглядач Атертон, полягала в тому, щоб мені дати кілька днів спочинути і поновити сили, а тоді, якщо я не признаюсь і не скажу, де динаміт,— знову десять днів у сорочці.

— Мені дуже прикро завдавати вам стільки клопоту, наглядачу,— сказав я у відповідь,— шкода, я не вмер у сорочці і не позбавив вас неприємностей.

В той час я важив, може, трошки більше як дев'яносто фунтів. Однак два роки тому, коли двері Сан-Квентінської в'язниці вперше зачинились за мною, я мав сто шістдесят фунтів ваги. Теспер мені здавалось, що коли я втрачу ще два лоти, то не залишусь живий, але наступними місяцями я ще втрачав вагу й дійшов мало не до вісімдесяти фунтів.

Я знаю, коли мені пощастило видертися з моєї одиночної камери й ударити вартового Терстона в ніс, тобто перед тим, як мене взяли на суд у Сан-Рафаель, я, поголений і почищений, важив вісімдесят дев'ять фунтів. Багато хто намагається зрозуміти, чому люди стають жорстокі? Наглядач Атертон був жорстокою людиною. Він зробив і мене жорстоким і від цього сам ще гірше озвірів. Проте вбити мене йому ніяк не пощастило. На це потрібен був закон. Щоб послати мене на шибеницю за те, що я вдарив кулаком вартового, треба було, щоб суд засудив мене на страту і губернатор не помилував. Але я завжди буду казати, що у вартового був надто кровоточивий ніс. Адже ж я тоді був тільки кістяк, сліпий, як кажан, і хитався на ногах. Та чи й справді пішла йому кров з носа?.. Я часом не дуже певен цього. Він, звісно, під присягою запевняв, що пішла, і посилався на свідка, але хіба я не знаю, що вартові у в'язниці присягають ще на більшу, ніж ця, брехню.

Едові Моррелові не терпілось довідатись, чи мені пощастило з моїм експериментом, але коли він спробував заговорити до мене, то сторож Сміт, що саме вартував того дня у відділенні одиночних, примусив його замовкнути.

— Усе гаразд, Ед! — простував я до нього. — Ви з Джеком мовчіть. Я все вам розповім. Сміт не може перешкодити вам слухати, а мені заборонити говорити. Вони вже не можуть зробити гіршого, ніж зробили, а проте я ще й досі живий.

— Замовкни, Стендінг! — заревів на мене Сміт з коридора, куди виходили всі камери.

Сміт був надто понурий чоловік і своєю жорстокістю й лютістю переважав усіх сторожів. Ми не раз думали, чого він такий. Чи його жінка до цього довела, чи він страждав хронічною шлунковою хворобою?

Я вистукував собі далі. Він підійшов до віконця і, блимнувши на мене очима, гримнув:

— Сказано перестати!

— Мені дуже шкода, — відповів я лагідним голосом, — але я, так би мовити, попереджую вас, що все одно буду стукати. І, — вибачте за питання чисто особистого характеру, — що ви тоді зробите?

— Я... — почав був він з запалом, але не закінчив фразу, не знаючи, що сказати далі.

— Ну, що ж саме? — силкувався я допомогти йому.

— Я викличу сюди наглядача, — сказав він непаче трохи ніяково.

— О, прошу! Нічого не скажеш, справжній джентльмен! Блискучий приклад шляхетного впливу на в'язнів. Приведіть його до мене зараз же. Я хочу пожалуватись йому на вас.

— На мене?

— Авжеж, саме на вас, — казав далі я, — ви настирливо, брутално заважаєте мені розмовляти з іншими гостями в цьому готелі.

Наглядач Атертон прийшов. Двері не були замкнені, і він з гуркотом удерся до мене. Але я вже не наражався ні на яку небезпеку. Усе, що він міг зробити, він уже зробив. Я був поза його владою.

— Я позбавлю тебе їжі, — загрожував він.

— Як собі знаєте, — відповів я, — я при звичаївся до цього. Я не їв цілих десять днів, і знаєте що? Дуже нудна справа знову починати їсти.

— Ого! Ти, здається, загрожуєш мені? Голодуванням?
— Вибачте,— сказав я, і голос мій був аж шовковий — такий ввічливий.— Пропозиція належить вам, а не мені. Спробуйте хоч раз бути логічним. Я сподіваюсь, що ви повірите мені, коли я скажу вам, що вашу нелогічність мені далеко важче терпіти, ніж усі мої тортури.

— Ти перестанеш стукати? — спитав він.

— Ні, вибачте, що роблю вам прикрість, але я почуваю таке непереможне бажання поговорити, що...

— Я зараз же знову зашнурую тебе у пекельну сорочку!

— О, будь ласка! Я до божевілля люблю пекельну сорочку. Вона мені як справжня мати, і я навіть гладшаю в ній. Подивіться тільки на цю руку,— я закачав рукав й показав йому свого біцепса. Він став такий тоненький, що коли я зігнув руку, то він здавався мотузочком.— Як у доброго коваля, хіба ні? А груди які широкі!.. Сендові доведеться подумати ще про свої лаври. А живіт! — Ну, я так товстію, що для вас це може закінчитись скандалом. Чи видано, щоб у в'язниці так товстіли люди! Стережіться, наглядачу! Платникам податків, мабуть, доведеться взятись за вас.

— Чи ти перестанеш стукати? — заревів він.

— Ні. Я вам дуже вдячний за ваші турботи, проте, розміркувавши як слід, я вирішив, що буду стукати далі.

Він з хвилину дивився на мене, неспроможний і слова вимовити, а тоді, усвідомивши своє безсилля, повернувся йти.

— Дозвольте ще одне питання.

— Що там ще? — спитав він через плече.

— Що ви збираєтесь зробити?

Я досі ще не перестаю дивуватись, як він із своїми нападами люті не вмер давно вже від удару.

Після того, як переможений наглядач вийшов, я цілі години вистукував, оповідаючи історію своїх пригод. Ед Моррел і Оппенгаймер могли заговорити не раніше як уночі, коли Джонз Сороча Морда змінив Сміта і, своїм звичаєм, нишком задрімав.

— Спи! — простукав Оппенгаймер свій висновок.

— Так, звісно,— подумав я,— те, що ми переживаємо, і становить суть наших снів.

— Коли я був нічним посланцем,— казав далі Оппенгаймер,— то якимось занадто хильнув. Ну, треба вам ска-

зати, що ви ніде не знайдете такого, на що я надивився тоді. Я гадаю, що всі оті, що пишуть романи, роблять так само: п'ють, щоб якнайвище накрутити свою уяву.

Але Ед Моррел, який мандрував так само, як і я, повірив мені. Він також сказав, що коли його тіло завмерло в пекельній сорочці й дух визволився з нього, він усе ж таки був Едом Моррелом. Він не переживав життя інших поколінь, коли його дух визволився з тіла, а переживав своє власне життя. Ед Моррел розповідав, що коли йому пощастило визволитись із тіла і побачити збоку, як воно лежало в пекельній сорочці посередині камери, він відправився в Сан-Франціско побачити, що там нового.

Він двічі провідував свою матір; обидва рази заставав її сплячою. Не маючи сили над матеріальними речами, він не міг відкрити або закрити дверей, не міг зрушити з місця ні одного предмета, чим-небудь стукнути і виявити свою присутність. З другого боку, матеріальні предмети не мали влади над ним. Він без перешкод проникав крізь стіни, крізь зачинені двері. Але його дух, він думає, був реальною суттю.

— У бакалійній крамниці, недалеко від дому моєї матері, змінився власник,— розповідав він.— Я пізнав це по вивісці. Мені довелось чекати цілих шість місяців, доки мені дозволили написати додому листа. Я запитав матір про це, і вона відповіла, що вивіска справді змінилась.

— Ти що, читав вивіску? — спитав Оппенгаймер.

— Звичайно, читав,— відповів Моррел,— як же інакше я міг би зробити?

— Гаразд,— недовіжливо відповів Оппенгаймер.— Ти можеш нам довести. Коли-небудь, як у нас буде порядний вартувий, що буде давати нам газети, ми перевіримо тебе. Ти зробиш так, щоб тебе зашнурували у пекельну сорочку. Тоді вийди з тіла і відправляйся просто в старий Фріско. Прoberись на ріг Третьої Базарної вулиці о другій або о третій годині ранку, коли випускають ранкові газети. Прочитай останні вісті і вертайся назад у Сан-Квентін і розкажи нам, про що ти читав, раніше ніж пароход з газетами перепливе затоку. Потім ми попросимо в сторожа газету. І якщо в газеті буде те, про що ти розкажеш, я тобі повірю.

Це була справжня перевірка. Я не міг не погодитись з Оппенгаймером, що це справді доведе нашу правоту.

Моррел сказав, що колись він доведе, хоч він не любить залишати своє тіло і робить це тільки тоді, як муки стають нестерпні.

— Так усі відмовляються, коли справа доходить до серйозного,— саркастично відказав Оппенгаймер,— моя мати вірила в духів. Коли я був хлопчиком, вона постійно бачила їх, розмовляла з ними й питала в них поради. Але справжньої ясності вона ніколи не досягала. Духи не могли сказати їй, коли батько одержить роботу, де знайти золотий пісок або вказати на виграшний білет у Китайській лотереї. Духи говорили їм, що у мого дяді був зоб, що мій дід помер від туберкульозу, що ми поміняємо квартиру через чотири місяці, що справді було дуже легко, бо ми міняли квартири разів шість на рік.

Я думаю, що коли б Оппенгаймер дістав освіту, з нього вийшов би другий Марінетті або Геккель. Він міцно держався за факти, а логіка його була непереможна, хоч і трохи холодна.

— Ти покажи мені це,— було його головним правилом, за яким він розглядав усі речі. Віри в нього не було ні на копійку! На це й указував Моррел. Він не міг зробити сам експеримент у пекельній сорочці, тому що він не вірив в це.

Як бачите, читачу, у наших одиночних камерах не все було безнадійно погане. Таких три голови, як наші, знаходили багато способів гаяти час. Можливо, що ми рятували один одного від божевілля, але я мушу сказати, що Оппенгаймер гнів в одиночній камері зовсім сам цілих п'ять років, перше ніж з'явився Моррел, а проте зберіг здоровий розум.

Але було б, звісно, великою помилкою думати, що наше життя в одиночних камерах минало в приємних розмовах і було оргією захоплюючих психологічних дослідів.

Ми терпіли багато всяких мук, страшених мук. Сто-рожа,— ці наші кати, громадяни,— були брутальними звірами. Усе оточення було підле. Харчі гнилі, однома-пітні, нетривні. Тільки люди з великою силою могли жити на такому пайку. Я не маю сумніву, що наша премійо-вана худоба, наші свині й вівці на показовій університет-ській фермі в Дейвісі похиріли й загинули б, коли б мали такий малий, у науковому розумінні, пайок, як ми.

Книжок не було. Наші розмови за допомогою висту-кування порушували правила в'язниці. Зовнішній світ для

нас перестав існувати. Для нас він був наче марев: Оппенгаймер, наприклад, зроду не бачив ні автомобіля, ні мотоцикла. Коли до нас і проникали із зовнішнього світу якісь відомості, то вони були невиразні, нереальні і запізнювались на багато часу після самої події. Оппенгаймер казав мені, що він дізнався про російсько-японську війну через два роки після того, як вона закінчилась. Ми були поховані за життя, живі мерці. Наші одиночні камери були нашими могилами, і з них ми могли перемовлятися тільки стуками.

Новини!.. Усякі дрібниці були нам уже новинами. Зміна пекаря, про яку ми довідувались по якості хліба. Чому на цілий тиждень забрали від нас Джонза Сорочу Морду, чи не відпустка, чи він заслаб? Чого Вільсона, що приходив десять днів на нічну зміну, перевели у друге місце? Хто Смітові підбив око? Ми цілий тиждень могли міркувати над такою дурницею. А коли з'являвся хтось, засуджений на місяць одиночного ув'язнення, то це вже була ціла подія. Проте ми могли дуже мало довідатись від такого тимчасового і дуже часто тупоголового Данте. Його перебування в нашому псклі було занадто коротке: Він не встигав навчитися вистукувати, як уже повертався назад у широкий, ясний світ живих людей.

Проте знову скажу, у нашому царстві тіней не все було підле й гидке. Узяти хоч би те, що я навчив Оппенгаймера грати в шахи. Ви собі тільки уявіть, що значить навчити грати в шахи способом вистукування людини, що сидить від вас за тридцять камер, домогтися, щоб вона ясно бачила перед своїми очима шахову дошку, всякі фігури, пішаки, усякі комбінації, навчилась робити ходи, пояснити їй усе так докладно, що потім, маючи шахівницю перед очима тільки в своїй уяві, ми могли грати з ним цілі партії. Оппенгаймер мав такий напручуд сильний розум, що, кінець кінцем, став мене обігрувати, не бачивши зроду ні одної шахової фігури.

Яке, наприклад, могло в нього утворитись уявлення про слона, коли я вперше простукав йому це слово? Я потім не раз питав його, але він ніяк не міг пояснити мені словами того образу, що постав йому в голові, і проте це не стало йому на заваді так майстерно потім грати, що не раз він збивав мене з пантелику.

Я можу тільки констатувати факт вияву такого розуму і такої волі і прийти до висновку, як я робив це не раз, що

в цьому й криється реальне. Реальний тільки дух. Тіло — це фантазмагорія, видимість. Я питаю вас: як матерія чи тіло могли б грати в шахи на уявній дошці й уявними фігурами на відстані тридцяти порожніх камер?

XV

Колись я був Адам Стренг, англієць. Жив я, як я гадаю, за часів між 1550—1650 роками, і дійшов, як ви побачите, зрілого віку. Відтоді, коли Моррел навчив мене заподіювати собі неповну смерть, я завжди шкодував, що не знаю ґрунтовніше історії. Я міг би тоді краще встановити і визначити багато такого, що лишається тепер для мене невиразним. А то мені доводиться йти павпомацки, вгадуючи час і місце моїх попередніх існувань.

Особливість мого існування як Адама Стренга та, що я дуже мало пам'ятаю про його перші тридцять років. Адам Стренг багато разів воскресав у мені, коли я лежав зв'язаний, у пекельній сорочці, але завжди він був у дозрілому віці, з дужими м'язами тридцятилітньої людини.

Коли я стаю Адамом Стренгом, я завжди бачу себе на групі низьких піщаних островів, десь під екватором, мабуть, у західній частині Тихого океану. Я почуваю себе тут, як удома, і, мабуть, вже давно тут живу. Острови заселені тисячами людей, але серед них усіх тільки один я — біла людина. Тубільці являють собою чудову расу: високі, мускулясті, плечисті. Звичайний зріст — шість футів. Їхній король, Роо-Кук, на зріст щонайменше — шість футів і шість дюймів, і хоч важить, мабуть, триста фунтів, проте ніхто не назвав би його товстим, так пропорціонально він збудований. Багато з його воїнів — теж високі, а жінки теж ненабагато менші за чоловіків.

Тут багато більших і менших островів. Усі вони під владою короля Роо-Кука, окрім невеличкої групки островів на півдні, де раз у раз вибухає повстання. Ці тубільці, з якими я живу, — полінезійці. Це видно по їхньому чорному рівному волоссі. Шкіра їхня має теплий від сонця золотавобурий колір. Їхня мова, якою я також балакаю надзвичайно легко, повільна, багата і музикальна; вона має мало приголосних звуків і складається переважно з голосних. Вони люблять квіти, музику, танці,

ігри; вони простодушні, радіють, як діти, з усяких забавок, але на війні і в гніві доходять до дикої жорстокості.

Я, Адам Стренг, знаю своє минуле, але мало про нього думаю. Я живу теперішнім, не задумуючись ні про майбутнє, ні про те, що минуло. У мене не було ніяких турбот. Я був необачний, необережний і почував себе щасливим через те, що здоровий і маю надмір енергії. Риба, фрукти, овочі, водорості — чого ж мені ще? Шлунок повний, і я задоволений. Я зайняв найвище становище при дворі Роо-Кука, вищого за моє становище ніхто не мав, навіть Аба-Тоон, найвищий жрець. Ніхто не смів зняти руку на мене, не те, що зброю. Я — табу, такий самий священний, як і приміщення з човнами, де під помостом спочивають кості незчисленних поколінь королів з династії Роо-Кук.

Я пам'ятаю, як розбився корабель і з усіх, що були на ньому, тільки я один врятувався. Вітер був страшенний, і всі потопились, але я не люблю говорити про цю катастрофу. Коли я думав про минуле, то найчастіше линув думками в маленьке сільце, що мало дванадцять хатин із солом'яними стріхами, до свого дитинства, коли я чіплявся за материну спідницю; мати моя була здорова англійка з молочно-білим лицем і білявим волоссям. Іноді мені здається, що я знов чую, як співає чорний шпак серед зеленої гущавини коло плоту і бачу сині дзвіпочки, що з дубового лісу розілллялись синьою річкою по оксамитній травці. А найкраще згадується мені жеребець з кудлатими щітками коло копит. Коли його вели вулицею, то він, звичайно, метався вбік, скакав і іржав. Я з переляку кидався до матері і, де б вона не була, хався їй за спідницю і загортався в поділ.

Але годі про це, я не збираюсь писати про дитинство Адама Стренга.

На цих островах (я не знаю їх назви) я прожив кілька років, і я певен, що там я був першою білою людиною. Я був одружений з Лі-Лі, сестрою короля. Вона була трохи вища за мене, маючи трошечки більше як шість футів. Я мав тоді чудовий вигляд. Я був здоровий, дужий чоловік, плечистий, з широкими грудьми, гарно складений. Жінки всіх рас, як ви самі побачите, дивились на мене прихильним поглядом. Руки мої, там де не діставало сонце, були білі, як молоко, зовсім як у матері. Очі були блакитні, вуса, борода і волосся — золотаво-

жовті, такого відтінку, який можна бачити на картинах у стародавніх морських королів. Та я, мабуть, і походив з якогось стародавнього роду, що здавна оселився в Англії. Я народився в сільській хатині, але море в моїй крові було таке солоне, що я рано знайшов шлях на корабель і став матросом. От чому я був не офіцером, не джентльменом, а простим матросом, що важко працював, багато терпів і зазнав неволі.

Роо-Кук цинив мене, і через те я мав у ньому підпору. Я вмів робити речі з заліза, що вперше з'явилося у країні Роо-Кука з нашого розбитого судна. Судно було розбите за десять миль на північний схід від островів. Мипливли туди на наших пірогах. Корпус корабля сповз з підводного рифа і лежав на глибині п'ятнадцяти сажнів. Доводилось діставати залізо з цієї глибини. Тубільці уміли чудово ниряти й працювати під водою. Я теж навчився ниряти на п'ятнадцять сажнів, проте ніколи не міг зрівнятися з ними в їхніх подвигах, дарма що на суходолі, завдяки силі та вправності, я міг перебороти кожного з них. Я пам'ятаю, як я навчив їх гратися в дрючки, і ця гра поширилась, мов пошесть, так що розбиті голови стали звичайним явищем.

Серед уламків судна я потрапив на корабельний журнал. Він був увесь подертий і від води перетворився на кашу, а чорнило так порозпливалось, що важко було щось розібрати. Я наводжу тут уривок з нього, сподіваючись, що якийсь учений антикварій зуміє визначити дату подій, про які я пишу. Особливість орфографії може дати йому якогось ключа. Буква «s» хоч і вживається, проте часто замість неї стоїть буква «f».

...«Вітер сприятливий, і це дає нам можливість переглянути і пересушити частину наших припасів, а надто китайську шинку і суху рибу, що становлять частину наших харчів. По обіді повіяв свіжий вітер з півдня, але сухий, і ми могли другого ранку почистити між палубами й обкурити порохом...»

Так, але треба поспішати. Я розповідаю не про Адама Стренга, якого після корабельної катастрофи море викинуло на кораловий острів, а про Адама Стренга, який потім носив ім'я І Йонг Ік—Могутній, що деякий час був улюбленцем могутнього Юнсена, був коханцем і чоловіком принцеси Ом з королівського роду Мін, а потім багато років блукав знедоленим жебраком по селах і по

шляхах країни Чо Сен (так, так, якраз Чо Сен, що значить країна вранішнього спокою, а сучасною мовою.— Корея).

Не забувайте, минуло три чи чотири століття з того часу, як я жив там і був першою білою людиною на кораловому острові Роо-Кука. За тих часів мало кораблів з'являлось коло їхніх берегів. Я міг би спокійно і в достатках прожити все своє життя під сонцем, де не буває морозів, коли б не «Спарвер». Це було голландське торговельне судно. Воно зайшло в це недосліджене море, шукаючи Індії, але далі за Індією не знайшло нічого, тільки мене.

Я вже, здається, казав, що, будши веселим велетнем з золотистою бородою, я лишався хлопчаком і ніколи не вийшов з цього віку. «Спарвер» набрав у свої бочки води, і я майже без жалю покинув Роо-Кука і його чудовий край, розпрощався з Лі-Лі та з її сестрами, прикрашеними вінками з квітів. З усмішкою на устах, вдихаючи солодкий для мене корабельний дух, я поплив знову матросом під командою капітана Йоганна Мартенса.

Дивне було плавання на цьому старому «Спарвері». Ми пливли, шукаючи нових країв з шовком і з прянощами, але знаходили тільки пропасницю, несподівану смерть, зачумлені райські місця, де смерть химерно перемішувалась з красою. Цей старий Йоганн Мартенс, тупувате лице і сива квадратна голова якого не виявляли ніякого романтизму, шукав Соломонових островів, Голкондських копалень, старої, забутої Атлантиди, сподіваючись, що вона плаває ще й досі. Але замість цього він знаходив тільки людожерів, що жили на деревах і полювали на людські голови.

Ми приставали до дивовижних островів. Береги цих островів були порізані морськими хвилями, а вершини гір курилися димом. У густих хащах джунглів завивали маленькі кудлаті, подібні до мавп, люди-звірі. Вони обтикали колючками лісові стежки й рили вовчі ями з кілками на дні. Смерком, коли джунглі втихали, звідти легіли в нас отруєні стріли, і доволі було такої стріли злегка поранити людину, як вона вмирала в тяжких муках. Бачили ми й інших людей, більших на зріст і ще лютіших. На березі вони зустрічали нас відкритим боем, обсипаючи дощем стріл і списів, тоді як по зарослих деревами долинах били величезні дерев'яні барабани й тріскотіли

маленькі там-тами, а на горбах здіймались сигнальні стовпи диму з вартових вогнищ.

Гендрік Гамель був судовим прикажчиком і мав свою частину в підприємстві «Спарвер». Що не належало йому, то було власністю капітана Йоганна Мартенса. Капітан говорив по-англійськи дуже погано, Гендрік Гамель трохи краще, а матроси, з якими я жив, говорили тільки голландською мовою. Але матрос може вивчитися голландської мови і, як ви потім побачите, ще й корейської.

Нарешті ми добрались до такої країни, що є на карті,— до Японії. Але японці не захотіли з нами мати ніяких торговельних справ. До нас на корабель з'явилось двоє урядовців з шаблями, в широких шовкових вбраннях, від яких Йоганнові Мартенсові аж слина потекла з рота, і чемно сказали нам, що ми мусимо відпливати собі геть. Під їхнім чемним поводженням почувалась залізна воля войовничої раси. Ми це зрозуміли і відпливли.

Перепливши Японську протоку, ми увійшли в Жовте море і тут, по дорозі в Китай, натрапили на підводні скали. Старий «Спарвер» був ветхою посудиною, незграбною; його дно так поросло морськими черепашками, що сам він ніяк не міг вийти з каміння. Він тільки тихо кружляв на одному місці і хитався вгору і вниз, не тримаючись курсу, непаче викинена непотрібна ріпа. Нічого було думати знятись з каміння. Щоб повернути його через фордевінд, потрібні були всі вільні руки й частина вахти. Судно було в дуже важкому становищі, і хоч землю було видно, проте нас захопив ураган страшної сили, який нещадно рвав нас цілих сорок вісім годин.

На світанку холодного сірого дня вітер зірвав наше судно і поніс до берега. Море хвилювалось, і хвилі здіймались, як гори. Була середина зими. Перед нами крутилися снігові шквали, і крізь них невиразно маячило те, що ледве можна було назвати берегом. Це були незчисленні страшні скелясті острови і острівці, а за ними снігові простори; скрізь виднілись голі скелі, занадто круті, щоб на них міг залежатися сніг, навколо з клекотливого моря стриміли гострі кам'яні шпилі і уламки скель.

Земля, куди нас несло, не мала назви, і ніде не було зазначено, щоб сюди заходили колись мореплавці. На нашій карті берегова лінія була злегка тільки позначена. З усього, що ми бачили, ми прийшли до висновку, що ті, хто живе на цьому острові, такі самі непривітні, як

непривітна була та невеличка частина їхньої країни, що виринала перед нами.

«Спарвер» наскочив на скелю носовою частиною. У цьому місці було глибоко. Бушприт високо піднявся й зразу відломився. Фок-щогла, порвавши всі мотузяні ванти і штаги, повалилась на скелю.

Я завжди був у захваті від старого Йоганна Мартенса. На судно ринула вода, зміла і понесла геть корму. Мене і Мартенса відкинуло хвилею в шкафут. Звідси ми силкувались видертись на високо піднятий бік. До нас прилучились і інші. Ми прив'язали себе один до одного й полічили, скільки нас. Виявилось, вісімнадцять чоловік. Решта загинули.

Йоганн Мартенс штовхнув мене й показав на скелю, з якої лилися потоки солоної води. Я глянув і зрозумів, чого він хотів. Кінець фок-щогли футів на двадцять нижче клотів тріщав і колотився об виступ скелі. Трошки вище над цим виступом було видно розколину, і Мартенс хотів знати, чи наважусь я скочити туди з щогли? Відстань до виступу то скорочувалась до шести футів, то збільшувалась до двадцяти, бо корпус судна так гойдався, що розколотий кінець щогли хитався, мов п'яний.

Я став підніматись на щоглу. Інші не захотіли чекати, поки я вилізу. Вони відв'язували себе і один по одному лізли услід за мною по небезпечній щоглі. І була рація поспішати — щохвилини «Спарвер» міг сповзти в глибину. Розрахувавши час, я стрибнув і, чіпляючись руками й ногами, вліз у розколину й простяг руку, щоб допомогти тим, хто повинен був стрибати за мною. Справа посувалась дуже повільно. Ми були мокрі й обмерзали на вітрі. А ще до того ж стрибок треба було пристосувати до гойдання судна і хитання щогли.

Кухар поліз першим за мною. Він був уже коло кінця щогли, коли враз злетів вниз і, падаючи, перевернувся в повітрі. Хвиля знялась, підхопила його, вдарила ним об скелю й зробила з нього кашу. Другий за ним був юнга, бородатий чоловік, років двадцяти з чимось. Він не втримався, посковзнувся, перекрутився навколо щогли, і його притиснуло до виступу скелі. Притиснуло!.. В одну мить з нього видавило життя. Ще двоє пішли шляхом кухаря. Капітан Мартенс був останній з решти чотирнадцяти чоловік, що перебрались на скелю. Через годину «Спарвер» сповз і зник у глибині.

Два дні й дві ночі просиділи ми на цій скелі й мало не загинули. Не було ніякої змоги ні видертися вгору, ні спуститись вниз. Третього ранку на нас натрапив рибальський човен. У ньому сиділи люди, вдягнені у все біле, але брудне. Їхнє довге волосся було кумедно зав'язане на голові; як я потім довідався, це був шлюбний вузол; згодом я ще й дізнався, що дуже зручно схопити за такий вузол одною рукою, а другою бити тубільця, коли не можна переконати його словами.

Човен подався в село по допомогу. Щоб спустити нас з кручі, потрібна була більша частина всієї людності, усі їхні приладдя, і довелося провозитись мало не цілий день. Вони були бідні, нещасні люди. Їхню їжу важко було перетравити навіть матроському шлунку. Рис, темний, як шоколад, був тільки наполовину очищений: з дрібненькою соломою, з половиною, з трісочками і з брудом,— навіть не можна було розібрати, що воно таке. Доводилось переставати жувати і, засунувши в рот два пальці, витягати звідти те, що непотрібне. Їли вони ще просо та всякі маринади, завжди немилосердно пекучі.

Їхні будинки були з глиняними стінами, криті соломою. Під підлогою вони звичайно прокладали труби, і дим з печі, проходячи цими трубами, нагрівав хату. Тут ми валялись і спочивали цілими днями, втішаючи себе їхнім легким і несмачним тютюном. Ми курили люльки на цілий аршин завдовжки з маленькою мисочкою на кінці або пили тепле кисле питво, яке своїм виглядом подібне до молока. Коли його багато випити, то починало туманіти в голові. Одного разу я випив кілька галонів, можу запрягтись, що не менше, і тоді тільки сп'янів і став співати, як звичайно трапляється з усіма матросами на світі. Побачивши, що мені пощастило, інші і собі взялися пити, і незабаром усі ми галасували, не думаючи про те, що за стінами знову лютувала хуртовина і що ми покинені на забутій незнайомій землі, не позначеній ні на одній карті. Старий Йоганн Мартенс реготав, ревів, як з труби, і штовхав нас у боки. Гендрік Гамель, спокійний, урівноважений і поміркований чорнявий голландець, був не кращий за нас і, як звичайний п'яний матрос, розкидав сріблом, щоб роздобути молочного питва. Ми поводились ганебно, і мало не все село збіглося до нашої хати, щоб подивитись на наше кривляння, а жінки безперестану приносили нам питва.

Біла людина може обійти весь світ, покоряючи його тільки своїм дивовижним недбальством, так я принаймні гадаю, хоч, звісно, її штовхає вперед упертість і пена-ситна пожадливість до здобичі. Отже, капітан Йоганн Мартенс, Гендрік Гамель і нас дванадцяттеро матросів — галасували і репетували в рибальському селі, а тимчасом над Жовтим морем лютували зимові урагани.

Дивлячись на невеличкий клаптик землі, де ми спинились, та на тих людей, що були навколо нас, ми, звісно, не могли як слід уявити собі всю країну Чо Сен. Коли вся людність така, як ці нужденні рибалки, то зрозуміло, чому мореплавці сюди не заходять,— думали ми. Але незабаром нам довелося змінити свою гадку. Село було на одному з внутрішніх островів. Старшини, видимо, дали знати про нас на суходіл, бо одного ранку три великі джонки, з двома щоглами кожна, з косими вітрилами з рисової рогожі, закинули кітву в бухті.

Коли ті, що прибули джонками, вийшли на берег, капітан Йоганн Мартенс пожвавішав: він угледів шовк. Ставний кореєць, одягнений у різноколірний шовк блідих відтінків, ішов, оточений півдюжиною улесливих прибічників, так само вдягнених у шовк. Кван Юнг Джін, як я потім довідався, був янг-бан, або дворянин. Він був, коли можна так назвати, суддею чи губернатором округи, або провінції — це значить, що його на цю посаду призначили і що він здирав десяту частину або був відкупником податків.

Зараз за ним на берег вийшла сотня воїнів і, вишикувавшись, подалась до села. Вони були озброєні тризубими острогами, списами і сокирами. Подекуди траплялись кременівки такого величезного розміру, що коло кожної було по двоє воїнів: один ніс і становив, коли треба, триніжник, на який клали дуло кременівки, а другий ніс саму кременівку і стріляв. Як я потім дізнався, рушниця часом стріляла, а часом і ні, залежно від того, як клали трут і який був порох на натравці.

Ось як подорожував Кван Юнг Джін. Старші люди в селі почували до нього рабський страх і мали на те повну підставу, як нам довелось незабаром пересвідчитись. Я вийшов уперед за перекладача, бо мав уже в запасі кілька десятків корейських слів. Він нахмурився і зробив знак рукою, щоб я відійшов, але яке мені було діло? Я був такий самий на зріст, як і він, важив на кіль-

канадцять фунтів більше його і до того мав білу шкіру і біляве волосся. Він повернувся до мене спиною і заговорив до старшини нашого села, а його шовкові охоронники стали стіною між нами. Тимчасом з джонок висадилися нові воїни, несучи на плечах дошки. Дошки були на дюйм завтовшки, на шість завдовжки і на два завширшки. Вони були якось чудно розрізані вповодж до половини, і ближче до одного кінця, в кожній була кругла дірка, трохи ширша за людську шию.

Кван Юнг Джін дав якийсь наказ. Кілька воїнів підійшли до Тромпа, що сидів на землі і грався з котеням. Це був тупий хлопець, що помалу рухався і помалу міркував. Перше ніж він зрозумів, у чому справа, дошка з отвором, розкрившись і зачепившись, як ножиці, опинилась йому на шиї, замкнена. Він заревів, як бугай, схопився на ноги і забігав. Усі розступилися, щоб дати місце кінцям дошки, що хиталась йому на шиї.

Знялась метушня. Було зрозуміло, що Кван Юнг Джін мав намір начепити дошки на всіх нас. Ми стали відбиватись голими кулаками від сотні воїнів і другої сотні тубільців-селян, що насідали на нас. Кван Юнг Джін стояв осторонь і дивився на це все згорда й зневажливо. Тоді-то мене й прозвали І Йонг Ік — Могутній. Мої товариші були вже приборкані й з дошками на шиї, а я все ще відбивався. М'язи в мене були непогані, і я працював кулаками, як молотами.

На превелику мою радість, виявилось, що корейці зовсім не розуміють навіть, ні як треба бити кулаком, ні боронитись від ударів. Вони відлітали від мене, як кеглі, купою падаючи один на одного. Але я мав на меті самого Кван Юнг Джіна, і коли я на нього кинувся, то його врятувала тільки пильність його охоронників. Вони були кволі люди, і я зробив з них добру кашу, а з їхнього шовку — брудне лахміття, перше ніж на мене накинулись усі люди. Нападало на мене дуже багато. Задні тиснули на мене передніх, і всі своєю масою заважали мені працювати кулаками. Але ж як я шпурляв! Під ногами в мене вони копалися мало не трьома шарами. Але нарешті екіпажі всіх трьох джонок і більша частина тубільців селян насіли на мене, і я мало не задушився. Тоді вже на мене легко було накласти дошку.

— Боже мій, що ж буде далі? — вихопилось у Ван-дербута, коли нас купою посадили на джонку.

Ми сиділи на відкритій палубі, як позв'язувані кури, коли він поставив це питання, а за хвилину джонка під натиском вітру нахилилась, і ми всі з своїми дошками, обдираючи собі шиї, покотились по палубі в жолоб для води. Кван Юнг Джін дивився вниз з високої корми і не наче не бачив нас. Потім багато років Вандервута прозивали: «Що ж буде далі, Вандервут?» Бідолашний! Одної холодної ночі він замерз на вулицях у Кейго, тому що перед ним закривали усі двері.

Нас перевезли на суходіл і кинули в смердючу в'язницю, що кишіла всякою мерзотою. Таке було наше перше знайомство з владою Чо Сену. Але потім, як ви побачите, в дні прихильності до мене леді Ом і в дні моєї влади, я помстився на Кван Юнг Джінові і за себе, і за товаришів.

У в'язниці ми провалялись чимало днів і тільки потім дізнались про причини нашого ув'язнення. Виявилось, що Кван Юнг Джін послав донесення в Кейго, столицю країни, і чкав королівського наказу, що з нами робити. А ми тимчасом являли собою щось подібне до звірища. З раннього ранку аж до вечора на наші вікна з ґратами пасідали тубільці, що зроду не бачили ні одного представника нашої раси. Серед цієї публіки була не сама тільки чернь. Знатні дами прибували в паланкінах на плечах кулі подивитись на дивовижних чортів, яких викинуло море. Звичайно, їхні охоронники розганяли капчуками чернь, і вони могли довго з ляком розглядати нас. А їх самих ми бачили дуже мало. За звичаєм країни вони завжди закривали свої обличчя. Тільки танцюристки, жінки з простого народу та старі жінки могли самі показуватися за межами свого дому, не закриваючи лица.

Я не раз думав, що у Кван Юнг Джіна погано травив шлунок, і коли в нього починались гострі напади болю, то він мстився на нас. Чи так, чи ні, але без ніякого приводу, коли на нього нападала примха, нас виводили на вулицю і били перед в'язницею палками під захоплені вигуки юрби.

Як би там не було, але нам стало легше, коли ці побої припинились. Їм поклато край прибуття Кіма. Кім? Усе, що я можу сказати про нього, і краще не вигадую, це те, що він — найбільша людина, яку я знав коли в Кореї. Він був начальником загону в п'ятдесят воїнів,

коли ми зустрілись з ним. А перед тим, як він допоміг мені стати тим, чим я став,—начальником палацової сторожі. І він помер заради леді Ом і заради мене. Кім... так. Кім був — Кім.

Зараз після того, як він приїхав, з нас познімали дошки, помістили в найкращому готелі, який міг знайти-ся в місті. Ми, звісно, були ще невільниками, але почесними, під охороною п'ятдесяти вершників. Другого дня ми рушили великим імператорським шляхом до Кейго. Ми, моряки, усі чотирнадцятеро, їхали верхи малесенькими кіньми, які можна було роздобути в Чо Сені. Імператор, як пояснив мені Кім, висловив бажання поглянути на дивовижних морських чортів.

Подорож тривала багато днів. Ми проїхали з півночі на південь мало не половину країни. На першій зупинці, блукаючи навколо без ніякої мсти, я випадково став свідком, як годували наших карликових коней. Я мимоволі скрикнув: «Що ж буде далі, Вандервут?» — На цей вигук збіглись усі товариші. Коней годували юшкою з бобів. Клянусь своїм життям, що це правда — гарячою юшкою з бобів і нічогісінько більше їм не давали за цілу дорогу. Такий був звичай у цій країні.

Конята були справжніми карликами. Побившись об заклад з Кімом, я підняв одного з них собі на плечі, хоч як він борсався й пищав. Кімові люди, що були при цьому і що знали вже, як мене прозивали, повторювали: «І Йонг Ік» — Могутній. Кім був високий і здоровий чоловік,—корейці загалом здорова, мускуляста раса,—і трохи зазнавався. Притиснувши лікоть до ліктя й долоню до долоні, я завжди примушував його спускати руку. Вояки й жителі, дивлячись на це з роззявленими ротами, повторювали пошепки: «І Йонг Ік».

Ми подорожували, наче переїзний звіринець. Слава про нас бігла далеко перед нами, і люди збігались з усіх сторін, щоб тільки глянути на нас. Це було щось подібне до мандрівного цирку. У містах ті готелі, де ми спинялись на ніч, обступали юрби народу, і ми не мали спокою, доки воїни не розганяли всіх штовханами й спинами. Але перед цим Кім робив собі потіху — скликав силачів і борців, щоб подивитись, як я їх зігну і шпурну в болото.

Хліба не було ніякого. Ми їли білий рис (від нього

не довго лишається сила в м'язах) і м'ясо, як ми потім довідалися, собаче (цих тварин раз у раз б'ють у Чо Сені на їжу); швидко до вподоби нам припали і пекучі маринади. Було в нас і питво — не молочні помії, а справжнє, міцне, яке робили з рису. Одної пінти його було доволі, щоб повалити кволого чоловіка, а дужчого зробити одчайдушним і нестримно веселим. В оточеному стінами місті Чонг Хо я поклав Кіма і міську знать під стіл, напоївши їх цим папитком, або краще сказати, на стіл, бо стіл був накритий на підлозі; ми там сиділи навпочіпки, і від такого сидіння мені тисячі раз терпли ноги. Знову всі бурмотіли — і Йонг Ік. Слава про мою силу поперед нас дійшла до Кейго і проникла в палац до імператора.

Я скоріше був почесним гостем, ніж невільником, і увесь час їхав поруч з Кімом, мало не торкаючись землі своїми довгими ногами, а де було грузько, то волік їх по болоті. Кім був молодий. Кім був гуманною й універсальною людиною. Він почував би себе як дома в кожній країні. Цілий день, а іноді і до пізньої ночі ми балакали з ним, жартували, сміялись. Я що не день, то краще вивчав мову, бо мав до цього якийсь особливий хист. Навіть Кім дивувався, як я швидко опановував особливості мови, своєрідні вислови, властиві тільки цій мові. Але я також засвоював і погляди корейців, їх гумор, примічав їхні чутливі місця. Кім учив мене пісень, де співалось про кохання, про квіти, про вино. Одна з останніх була його власним твором. Я спробую хоч абияк перекласти її кінець. Кім і якийсь Пак ще за юнацьких років склали угоду, що не будуть пити, але часто порушували цю угоду. Уже в зрілому віці Кім і Пак співають:

Ні, Ні! Нехай веселий келих
Запалить серце нам вогнем.
Гей, подорожній, стій, скажи нам,
Де продають хмільне вино?
За тим високим дубом? Добре.
Ну, прощавай, туди ми йдем.

Хитрий Гендрік Гамель, що усе розмірковував наперед, заохочував і під'юджував мене на всякі витівки, бо через них Кім ставився прихильно не тільки до мене, але й до всієї нашої компанії. Я згадую тут про Гендріка Гамеля,

бо він був моїм порадником і причетним до всіх подій Кейго; він своїми порадами допоміг мені здобути ласку Юсана, здобути серце леді Ом і приязнь імператора. У мене було бажання і сміливість вести ту гру, яку я грав, і була спритність, але вся сила розуму, потрібна для такої гри, належала Гендрікові Гамелеві, і я відверто це визнаю.

Від стін одного міста до стін другого ми їхали все далі, країною снігових гір, помережаною незчисленними плодючими й обробленими долинами. Щовечора, коли смеркало, у горах засвічували сигнальні вогні. Неначе перелітаючи з верха на верх, вони летіли по всій країні. Кім завжди уважно стежив за нічною ілюмінацією. «Ці вогневі пасма летять у Кейго з усіх берегів Чо Сену, — пояснив він мені, — вони несуть звідти звістку імператорові. Один сигнальний вогонь показує, що в країні все спокійно; два — повстання або наскок ворога». Але ми бачили завжди тільки один сигнальний вогонь. Цілу дорогу Вандервут, що їхав ззаду, з усього дивувався, і ми чули його звичайне: «Боже мій, що ж буде далі?»

Кейго, як виявилось, дуже велике місто. За винятком знаті, або янг-банів, усі мешканці міста носили білу одягу. Як казав Кім, це була піби сама собою встановлена відзнака касты. Одного погляду було досить, щоб пізнати стан людини, дивлячись, наскільки чиста чи брудна одяга. Зрозуміло, що кулі, маючи тільки те, що на ньому вдягнуто, змушений бути дуже брудним. І також зрозуміло, що людина в бездоганно білій одягу мусить мати кілька змін її й користується працею інших людей, щоб тримати одягу бездоганно чистою. А щодо янг-банів, які одягались в різноколірний шовковий одяг блідих відтінків, то до них, звісно, не стосувався цей метод визначення стану.

Після того, як ми пробули кілька днів у готелі, спочили, попрали свій одяг і полагодили все, що потерпіло в дорозі та під час аварії, нас покликали до імператора. На великій площі перед стінами палацу стіною лежали дві колосальні кам'яні собаки, щоправда, вони більше скидались на черепах. Вони лежали на двох масивних кам'яних постаментах, щонайменше вдвоє більших від найвищої людини. Величезні стіни палацу були з тесаного каменю і такі товсті, що їх не могли б пробити найбільші гармати за рік облоги. Одна тільки брама була така завбільшки, як палац, і своїми численними поверхами нага-

дували пагоду, причому кожен поверх відступав назад, і всі вони були вкриті черепичними дахами й піддашками. Коло брами стояла численна сторожа. Це були, як сказав мені Кім, ловці тигрів Паенг Янга — найлютіші й найстрашніші воїни, якими тільки могла похвалитись країна.

Але годі. Щоб тільки як слід описати палати, довелось б написати не менше як тисячу сторінок у моєму оповіданні. Доволі сказати, що ми побачили перед собою могутню силу в її матеріальному вияві. Тільки глибока і широка цивілізація, стародавня й могутня, могла створити цю величну королівську будівлю з шпильастою покрівлею і такими широкими та довгими стінами.

Нас, морських заблуд, привели не в той зал, де відбувалися аудієнції, а, як нам здалось, в бенкетний зал. Бенкет уже кінчився, і всі присутні були у веселому настрої. І що це було за товариство! Вищі сановники, принци крові, дворянство з шаблями, бліді жерці, смагляві офіцери вищого рангу, придворні дами з відкритими обличчями, розмальовані кі-санги, або танцюристки, що спочивали після танців, дуєньї, камеристки, євнухи, челядь і сила-силенна палацових рабів.

Увесь натовп розступився перед нами, коли імператор із своїм почтом підійшов, щоб ближче на нас подивитись. Як для азіата, він був веселим монархом, років за сорок, з чистою, блідою шкірою, що не бачила сонця, з чималим животом і кволими ногами. Колись він був, безперечно, вродливим. Про це свідчило його високе благородне чоло. Але тепер його очі з тонкими повіками гноїлись, губи тремтіли й сіпались: наслідки всяких надмірностей. Як мені довелось потім дізнатись, до цього довів його Юнсан — найвищий буддійський жрець, що навіть сам для нього багато дечого вигадував, але про нього мова буде далі.

Серед цього пишного натовпу ми в своїх морських убраннях мали вигляд якихось блазнів, і так нас і вітали. Здивовані вигуки спочатку перейшли в вибухи реготу, з усіх боків на нас налетіли кі-санги, по дві й по три на кожного, й заволоділи нами. Вони повертали нас на всі боки, тягали, як ведмедів, що танцюють, примушували втворювати всякі штуки. Звісно, це було образливо, та що було робити бідолашним матросам? Що міг, наприклад, зробити старий Йоганн Мартенс із зграєю жартівливих

дівчат, що тягали його за ніс, щипали йому руки, лоскотали, аж доки він не починав підскакувати на місці. Ганс Амден, щоб уникнути таких тортур, звільнив собі місце і, незграбно тупаючи ногами, протанцював голландський танець. Уся знать качалась від реготу.

Мені було образливо дивитись на це все. Я почував себе рівнею, я стільки днів був веселим товаришем Кіма. Мені не могли дошкуляти сміхотливі кі-санги. Твердо впершись ногами, я стояв, схрестивши руки. Ніякий лоскіт, щипання не могли примусити мене навіть здригнутись, і потроху кі-санги дали мені спокій, узявшись до легкої здобичі.

— Бога ради, зробіть їм щось, ви ж смілива людина, — пробурмотів Гендрік Гамель, відбиваючись від трьох кі-сангів, що волокли його назад.

Він міг тільки бурмотіти, і не дивно, бо щоразу, як він відкривав рота, дівчата напихали йому туди ласощів.

— Урятуйте нас від цих йолопських жартів, — уперто провадив він далі, відвертаючи голову від жмень, повних ласощів, — ми мусимо зберегти гідність, розумієте, нашу гідність. А ні — то ми загинули. Вони роблять з нас приручених звірів, забавку, а коли ми надокучимо, нас викинуть геть. Ви робите те, що треба. Тримайтесь! Відхиляйте їх! Вимагайте поваги до себе й до нас усіх.

Останні слова ледве можна було розібрати: кі-санги так напихали йому рота, що він уже майже зовсім не міг говорити.

Я вже згадував про те, що сили волі й сміливості мені не бракувало, і тепер я сушив собі свою матроську голову, щоб вигадати якусь хитру штуку.

Палацовий євнух, нечутно підкравшись до мене ззаду, став пером лоскотати мені шию. Я мимоволі здригнувся. Я вже звернув на себе увагу тим, що тримався осторонь і не піддавався на всі напади танцюристок, а тепер немало з присутніх дивились на мене й чекали, до чого приведе євнухова спроба роздратувати мене. Я вдавав, що нічого не відчуваю й не поворухнувся, доки точно не визначив місця, де він стояв, і відстані до нього. Тоді, не повертаючи ні голови, ні тулуба, я розмахнувся рукою назад і вдарив його. Удар був швидкий, як постріл, і прийшовся йому просто в щоку і щелепи. Чути було тріск, ніби буря розколола брусок. Євнух перекрутився, як

опука, і, відлетівши футів на дванадцять, повалився на підлогу.

Сміх ущух. Чути було тільки здивовані вигуки та шепіт: «І Йонг Ік». Я знову схрестив руки й стояв у зневажливій позі. Немає сумніву, що в мені, Адамові Стренгові, була також і душа актора. Особливо це видно, коли взяти до уваги те, що трапилось далі. З усієї нашої компанії я став раптом найвидатнішою людиною. Погордливим і зневажливим поглядом зустрічав я скеровані на мене очі. Вони опускались додолу, відвертались усі, крім однієї пари. Це були очі одної молодої жінки. Видно було по її розкішній одежі й почту з шістьох жінок, що вона була дуже значною придворною дамою. І справді, це була принцеса Ом, з царського дому Мін. Я, здається, сказав «молодої» жінки... Вона була одного зі мною віку, років близько тридцяти, і, незважаючи на свою вроду й зрілий вік, не була заміжня, як я згодом дізнався.

Тільки вона одна сміливо дивилась мені в очі, і я мимохіть відвів свої вбік. Вона не дивилась на мене згорда, в її погляді не було ні виклику ні ворожості, у ньому був самий тільки захват,— проте мені неприємно було визнати, що я зазнав поразки від кволої жінки. Глянувши на своїх принижених товаришів і на танцюристок, що потішались і знущались з них, я несподівано для себе враз знайшов те, що було мені потрібно, і плеснув у долоні, як роблять азіати, коли хочуть дати якийсь наказ.

— Годі! — гримнув я їхньою мовою, тоном старшого до підлеглих.

Груди в мене були здорові, так само й горло, і від мого бичачого реву могли полопатись у людей слухові перетинки. Я певний, що ніколи такий голосний наказ не лунав у священному повітрі імператорського палацу.

Величезна зала застигла. Перелякані жінки тулились одна до одної, пеначе шукаючи захисту. Кі-санги покинули свої жарти і відступили, полохливо посміхаючись. Тільки леді Ом не поворухнулась і все дивилась своїми широко розкритими очима просто мені в очі.

Запала глибока тиша, всі наче сподівались якогось вироку. Очі юрби несміливо перебігали від імператора до мене. Маючи доволі розуму, щоб не порушити мовчанки, я, погордливий і далекий від усього, спокійно стояв, схрестивши руки.

— Та він говорить нашою мовою,— пролунав імператорів голос, і зала раптом глибоко зітхнула. Усі полегшено звели дух.

— Я народився з цією мовою,— відповів я, ніби з якогось навіяння, хапаючись за першу дурницю, що спала мені на думку,— ще в материному лоні я говорив нею. Я був дивом у моїй країні. Мудрі люди приїздили здалеку, щоб глянути на мене й послухати мене. Та ніхто не розумів моїх слів. Потім минули роки, і я багато позабував. Але тут, у Чо Сені, слова повертаються до мене, як давно загублені друзі.

Безперечно, я справив велике враження. Імператор повірив. Його губи сіпались, коли він спитав:

— Чим же ви можете пояснити це?

— Випадкове явище! — відповів я, ідучи далі за першим кроком, який зробив з навіяння.— Боги народження були необачні, і я випадком потрапив у далеку країну й мене вигодував чужий народ. Але я кореєць, і нарешті я повернувся додому, на свою батьківщину.

Усі присутні були дуже збуджені. Уся зала схвилювано перешіптувалась. Імператор сам допитував Кіма.

— Авжеж, він завжди був такий. Наша мова в нього на устах з того часу, як він вийшов з моря,— збрехав Кім (він був для мене добрим приятелем).

— Принесіть мені шати янг-бана, що подобають мені,— втрутився я,— і ви побачите.

І коли мене вели вдягатись, я обернувся до групи кі-сангів.

— Дайте спокій моїм рабам,— сказав я,— вони пройшли довгу путь і втомились. Вони вірні раби.

У суміжній кімнаті Кім, відіславши прислужників, сам допоміг мені вдягтись. Він проворно й докладно вчив мене, що, куди і як одягати. Він так само, як і я, не знав, до чого це все приведе, але він був добрим товаришем.

Коли я повернувся назад у залу, трапилась кумедна річ. Я сміливо заговорив знову по-корейському, попередивши, що моя корейська мова трохи заржавіла, бо стільки часу була без ужитку, а Гендрік Гамель і решта, занадто тупі, щоб вивчитися нової мови, не розуміли ні одного мого слова.

— Я з царського роду Коріу,— казав я імператорові,— з того роду, що царював у Сонгдо багато довгих років перед тим, коли мій рід звівся на руїнах Сілла.

Цю стародавню історію оповідав мені Кім, коли ми подорожували, і тепер він силкувався зберегти спокій на лиці, слухаючи, як я, неначе той папуга, повторював його слова.

— А вони,— пояснив я, коли імператор спитав про моїх товаришів,— мої раби, oprіч отого старого чоловіка,—показав я на Йоганна Мартенса,—він син вільного чоловіка. А цей,— брехав я, підкликавши Гендріка Гамеля,— народився в домі мого батька, від раба, що народився також у нас. Він дуже близький мені. Ми одного віку й народились у один день. Того ж дня батько подавав мені його.

Гендрік Гамель конче хотів знати, що я про нього говорив, і коли я йому пізніше сказав про це, то він став лютувати й докоряти мені.

— Сало вже на вогні, Гендрік,— міг тільки я відповісти,— я зробив це все з дурного розуму і ще через те, що треба ж було щось сказати. Але що зроблено, того не вернеш. Ні ви, ні я не витягнемо з вогню сала назад. Тепер доведеться кожному грати свою роль якнайкраще.

Настав вечір. Брат імператора Тайвун, над усіма дурнями дурень, запропонував мені взяти участь у випивці, щоб побачити, хто з нас кого переper'є. Імператор був у захваті і відрядив до нас дванадцятьо дурнів з найвищої знаті. Жінок відіслали, і ми взялися пити. Я увесь час пильнував, щоб Кім був біля мене, а товаришів та Гендріка Гамеля, незважаючи на його грізно насуплене лице, відіслав задовго перед кінцем пияцтва, вимагаючи, щоб нас помістили в палаці, а не в готелі.

Другого дня на весь палац розійшлася слава про мій тріумф. Я поклав Тайвуна та його чемпіонів під стіл на рогожі, де вони захропли, а сам самостійно, без сторонньої допомоги пішов спати до себе. Потім Тайвун ніколи, навіть коли нам зраджувала доля, не мав сумніву в тому, що я маю право претендувати на корейське походження. Тільки кореєць,— запевняв він,— може мати таку міцну голову.

Палац являв собою ціле місто. Нас помістили в літньому будинку, що стояв окремо. Княжі покої відвели мені, а Мартенс та Гамель разом із іншими товаришами мусили задовольнитись,— хоч й бурчали,— тими кімнатами, що залишилися.

Мене покликали до Юнсана, найвищого буддійського

жерця, про якого я вже згадував. Це була моя перша з ним зустріч. Кімові не дозволили бути при цьому. Ми самі сиділи на грубих рогожах у напівосвітленій кімнаті. Боже, боже, що це була за людина і що за розум! Він обмацував до самого дна всю мою душу. Він знав про інші краї й про інші землі те, що нікому в Чо Сені і не снилось. Не знаю, чи вірив він у байку про моє походження, я не міг угадати. Його лице, нерухоме й непронишне, було неначе з бронзи.

Що думав Юнсан,— це знав тільки він один. Але в ньому, в цьому бідно одягненому сухорлявому жерцеві, почувалась така сила, що рівної їй не було ні в палаці, ані в цілому Чо Сені. Під час нашої розмови я почував також, що він хоче використати мене. Чи не підказала цього йому принцеса Ом? Я дав розкусити цього горіха Гендрікові Гамелеві. Мені це навіть нітрошки не цікавило, я завжди жив хвилиною, перекладаючи на інших турботу відвертати небезпеку, попереджати й хвилюватись.

Після Юнсана мене покликала до себе принцеса Ом, і я пішов у її покої тихими переходами в палаці, слідом за євнухом, що мав гладеньке лице і котячу ходу. Покої принцеси Ом були такі, як і личить принцесі крові. У неї був окремий палац між ставами, порослими лотосами, серед густого лісу карликових дерев, що мали не менше як по триста років, але були мені тільки по пояс. Бронзові містки, такі витончені й художні, що здавалось, ніби їх зробив ювелір, були перекинуті через зарослі ліліями ставки. Самий палац ховався за бамбуковим гаєм.

У мене аж у голові паморочилось. Хоч я був тільки простий матрос, проте з жінками я ніколи не був дурнем, і в бажанні принцеси Ом бачити мене я вгадував не саму тільки цікавість. Мені доводилось чувати про любовні пригоди королів з простими смертними людьми, і я тепер розмірковував собі, чи не судилось мені довести, що такі пригоди справді бувають у житті.

Принцеса Ом не гаяла часу марно. Вона була оточена своїми жінками, але звертала стільки на них уваги, скільки погонич на своїх коней. Вона посадила мене поруч себе на товстих матах, від яких кімната скидалась на ліжко. На маленьких столиках, не більше як на фут заввишки, оздоблених інкрустаціями з перлів, стояло вино й ласощі.

О небо! Варто мені було тільки заглянути їй у вічі... Але ні! Не треба поспішати. Не треба помилок! Принцеса Ом — розумна жінка. Я вже згадував про те, що вона була одного зі мною віку. Їй було добрих тридцять років, а одночасно було в ній і все те, що ці роки давали. Вона добре знала, чого вона хотіла, а також і те, чого не хотіла. Тому вона досі не була заміжня, незважаючи на те, що весь цей азіатський двір примушував її вийти заміж за Чонг Монг Ю. Він був далекою ріднею величному родові Мін і був людиною розумною. Він так жадібно прагнув до влади (це бентежило навіть Юнсана), що намагався скупчити її всю під своєю рукою і тримати лад і рівновагу і в палаці, і в цілій країні. Цей Юсан був у таємній згоді з принцесою Ом, рятував її від родича і використовував її, щоб підтягти йому крила. Але не буду спинятись на інтригах. Усе це було давно перед тим, як я вгадав десяту частину їх, і згодом уже, через багато часу, я довідався про дещо із щирих слів принцеси Ом, та з тих висновків, що зробив Гендрік Гамель.

Принцеса Ом була подібна до квітки. Такі жінки, як вона, народжуються на світ не більше як двічі на сто років. Її не зв'язували ніякі встановлені правила та умовності. Релігія простого люду, що була способом примусити мільйони трудящих людей надриватись над працею, не мала для неї ніякого значення. Вона тільки зовнішньо дотримувалась її. У неї була своя власна релігія — ряд абстрактних понять, частково засвоєних від Юнсана, частково вироблених нею самою. У неї була сила волі і щире жіноче серце. І вона була красуня — так, красуня, згідно з усіма законами у світі. Її великі чорні очі не були прорізані навскіс, як у азіатів. Вони були довгасті, правильно посажені, ледь-ледь тільки скошені, що надавало їм особливої пікантності.

Я вже казав, що вона була кмітлива. Як я тремтів, потрапивши в таке становище! Принцеса й морський прибула, кохання, що мало розростися в велике почуття! Я сушив собі голову, як вийти із скрути, не принизивши своєї чоловічої гідності. Випадково в цю першу нашу зустріч я згадав про те, що говорив при дворі про своє походження з стародавнього роду Коріу.

— Покиньте це,— сказала вона, ударивши мене по губах своїм віялом з павиного пір'я,— тут не потрібні ці дитячі байки. Знайте, що зі мною ви виграте й будете

далеко величнішим, ніж коли б ви були з якогось там роду Коріу. Ви...

Вона замовкла, і я чекав, побачивши сміливий вогонь в її очах.

— Ви — чоловік, — кінчила вона, — навіть уві сні мені ніколи не снилось, щоб у житті міг існувати такий чоловік, як ви.

О небо! Що тут міг вдіяти простий матрос? Признаюсь, що він густо зашарівся, і це видно було навіть на його засмаглому в морях обличчі. В очах принцеси Ом спалахнув чарівний і задирливий вираз. Мої руки простяглись до неї, але вона звабливо засміялась і ляснула в долоні. Увійшли жінки, і я зрозумів, що аудієнція закінчена, але я знав також, що вона не остання, що будуть ще аудієнції, що вони мусять бути.

Коли я прийшов до Гамеля, у мене в голові паморочилось.

— Жінка! — сказав він після довгого роздумування і, глянувши на мене, глибоко зітхнув. Я зрозумів, що це була заздрість. — Це твої м'язи, Адам Стренг, — сказав він, — твій воловий карк і твоє жовте волосся! Ну, що ж! Як гра, то гра. Забавляйся з нею, то їй нам усім добре буде. Бався, а я тебе ще й навчу, як.

Я враз наїжився. Хоч я був тільки матрос, проте я був мужчина, і нікому, ніякому іншому мужчипі не хотів бути чимсь зобов'язаним у своїх стосунках до жінки. Гендрік Гамель міг бути партнером Йоганнові Мартенсові в старому «Спарвері», як моряк, розумівся на зорях, багато перечитав книжок, але з жінками — зась! Тут уже я йому не піддамся.

На його тонких губах з'явилась посмішка, якою він завжди посміхався.

— А тобі до вподоби принцеса Ом? — спитав він.

— У таких справах матроси не дуже перебирають, — ухильно відповів я.

— Подобається вона тобі? — повторив він, і його великі очі ніби свердлили мої.

— Надзвичайно, і коли хочеш знати, навіть більше, ніж надзвичайно.

— Тоді візьми її до рук, — сказав він рішучим тоном, — і настане день, коли ми здобудем собі судно і виїдемо з цієї клятої країни. Щодо мене, то я віддам половину всіх шовків з цілої Індії за добрий обід.

Він уважно на мене подивився.

— Як ти гадаєш, спроможешся завоювати її? — спитав він.

Не відповідаючи, я мимоволі набрав самовпевненого вигляду. Він усміхнувся.

— Тільки не поспішай,— порадив він,— що скоро робиться, те дешево ціниться. А ти знай собі ціну. Не дуже розкидайся своєю прихильністю. Пешай цінує твій воловий карк і жовте волосся. Ще хвалити бога, що вони в тебе є, бо в жіночих очах вони варті більше, ніж розум дванадцятьох філософів.

Ці дні згадуються мені, як дивовижний безперервний вир: то аудієнція в імператора, то пиятика з Тайвунгом, то паради з Юнсаном, то зустрічі з принцесою Ом. А крім того, я щодня просиджував до пізньої ночі, вивчаючи, з наказу Гамеля, під керівництвом Кіма всі дрібниці придворного етикету й поведження, історію Кореї та її нових і старих богів, форми ввічливої мови, мову вищих класів, а також мову кулі. Одним словом, ні одному матросові не доводилось стільки працювати, як мені. Однак я був тільки маріонеткою в руках Юнсана, якому я був потрібний, і в руках Гамеля, якому належав увесь план, такий глибокий і складний, що сам я, звісно, втпився б у ньому. Тільки з принцесою Ом я почував себе людиною, а не маріонеткою. Зрештою, оглядаючись тепер назад і спинаючись на цьому періоді часу, я і в цьому іноді маю сумнів. Гадаю, що і принцеса Ом робила зі мною все, що хотіла, хоч серце її і прагнуло до мене. Для неї це було не важко зробити, бо минуло небагато часу, і вона стала прагненням мого серця, і нічий вплив, ні її самої, ні Гендріка Гамеля, ні Юнсана не міг відірвати мене від неї.

Тимчасом мене захопила палацова інтрига, глибини якої я не міг навіть виміряти. Я збагнув тільки одне, що вона була скерована проти принца Чонг Монг Ю, кузена принцеси Ом, але мені й на думку не спадало, що існує так багато клік і всяких заплутаних, наче лабіринт, підгруп, які поширили свій вплив на всю країну, на всі її Сім Берегів. Але я не турбувався цим, я склав це на Гендріка Гамеля. Я доповідав йому про всяку дрібницю, що траплялась, коли його не було. Він сидів, похмуро насупивши брови, і цілими годинами розплутував клубки й снував нове павутиння. Він, як мій охоронець, наполягав на тому, щоб бути при мені скрізь і завжди. Іноді

Юнсан був проти цього, а я сам, звісно, також не брав його з собою, коли бував з принцесою Ом. Але я розповідав йому про все, за винятком, звісно, ніжних сцен, які зовсім його не торкалися.

Гадаю, що Гендрік Гамель повинен був тільки радіти, що він стоїть осторонь і непомітно грає свою роль. Він був спокійним чоловіком і не міг не розуміти, що вся небезпека була на мені — якщо мені пощастить, то пощастить і йому, а коли б я загинув, то він міг би викрутитись, як той тхір. Я певен, що він міркував саме так, проте, як потім виявилось, його не врятувало ніщо.

— Ви тільки допомагайте мені,— казав я Кімові,— а тоді, що тільки захочете,— все буде ваше. Чого ви хочете?

— Я хотів би командувати Тигровими Ловцями з Паенг Янга і бути начальником палацової сторожі,— сказав він.

— Почкайте! Буде вам, що ви хочете... Я обіцяю.

Я не думав про те, яким способом я здійснию свою обіцянку. Той, хто нічого не має, може щедро обдарувати увесь світ. У мене, звісно, нічого не було, однак я обіцяв Кімові посаду начальника палацової сторожі. І найкраще те, що я виконав свою обіцянку. Його призначили командиром Тигрових Ловців, хоч це привело його до сумного кінця.

Як я вже казав, інтриги та всякі плани я склав на Гамеля та Юнсана. Обое вони були політиками, а я був проста людина, ще й до того закохана, і, мабуть, я проводив свій час веселіше, ніж вони свій. Уявіть собі тільки: простий матрос, що бував у бувальцях, але бадьорий, безжурний, не задумуючись ні над минулим, ні над майбутнім, бавиться й обідає з королями, і його вважають за коханця принцеси, а такі голови, як Гамелева та Юсанова, складають для нього широкі плани і здійснюють їх.

Не один раз Юнсанові спадало на думку, що хтось стоїть за моїми плечима. Він вивідував у Гамеля, але той незмінно вдавав з себе тупого раба, якого державні справи й політика зовсім не обходять і цікавлять у тисячу разів менше, ніж мое здоров'я й комфорт, а випивки з Тайвуном найбільше його бентежать. Я гадаю, що принцеса Ом угадувала істину, але вона тримала її при собі. Йй не треба було мого розуму. Гамель мав слухність, запевняючи, що йй потрібні тільки воловий карк та я, жовтоволосий чоловік.

Минули вже століття, як прищеса Ом перетворилась в порох, але я й тепер не можу говорити про деякі речі, що були між нами. Я не міг відректись від неї, так само, як і вона від мене, і коли серця в якогось чоловіка і в якоїсь жінки стануть однаково битись, то нехай злітають голови, гинуть держави,— все одно вони залишаться вкупі.

Прийшов час, коли постало питання про наш шлюб. Почалось з поговорів між євлухами та прислужницями у темних кутках, а в палаці поговори доходять з кухонь аж до трону. Незабаром збили цілу бучу. У палаці бився пульс країни, і коли він починав битись нерівно, то ціла Чо Сен тремтіла. Цього разу була чимала підстава для нерівного пульсу. Наш шлюб був ударом просто в голову Чонг Монг Ю, і він став боротись проти цього з усієї сили, але Юнсан мав для нього готову відсіч. Чонг Монг Ю намовив половину всіх жерців в провінціях, і вони довгим, па цілі милі, походом підійшли до палацової брами й навели на імператора справжню паніку. Проте Юнсан стояв непохитний, як скеля. За ним була друга половина жерців в провінціях, разом із жерцями великих центрів, як Кейо, Фузан, Сонгдо, Паенг Янг, Чепампо й Чемульпо. А щодо імператора, то принцеса Ом та Юнсан зуміли привернути його на свій бік. Як він потім признався мені, вона пустила в діло і сльози, й істерику, загрожувала скандалом, що міг похитнути навіть самий трон. І в цей важливий психологічний момент Юнсан приготував для імператора нові розваги, які він придумав задалегідь.

— Ви мусите відростити собі волосся для шлюбного вузла,— попередив якимось мене Юнсан, і в суворих очах його щось спалахнуло таке, від чого він здався мені враз далеко привітнішим і лагіднішим, ніж завжди.

Але принцесі не личило віддаватися за матроса, навіть за людину, що вважає себе приналежним до стародавнього роду Коріу, коли він не має влади, ні будь-яких ознак свого високого походження. Отже, оголосили імператорський декрет про те, що я маю звання принца Коріу. Незабаром після цього одному губернаторові п'ятох провінцій, прихильникові Чонг Монг Ю, хтось перебив кості й відрубав голову, а мене призначили губернатором сімох провінцій давнього Коріу. У Чо Сені число сім — магічне число, через те для мене до п'ятох

провінцій додали ще дві, забравши їх від інших прибічників Чонг Монг Ю.

Боже мій! Якогось матроса... вирядили на північ Мандаринською дорогою у супроводі п'ятисот людей пошту й солдат. Він став губернатором семи провінцій. Його чекала п'ятдесятитисячна армія. Життя, смерть, тортури — усе було в його руках. У нього була скарбниця й скарбник, не кажучи вже про цілий полк писарів і тисячі збирачів податків, що вичавлювали останні копійки з трудового народу.

Мої сім провінцій становили північну частину країни. Вона лежала на кордоні з теперішньою Маньчжурією, яка тоді була відома під назвою країни Хонг Ду, або «Країни Червоних голів». Вони були дикими хижаками. Траплялось, що вони великими масами переходили Ялу і, як та сарана, вкривали всю північну частину Чо Сену. Ходили чутки, що серед них було дуже поширене людоджерство. Щодо мене, то я з досвіду знав одно, що вони були страшні в бою і їх дуже важко було перемогти.

Увесь цей рік пронісся, як справжній вихор. У Кейго принцеса Ом та Юнсан старались остаточно знищити Чонг Монг Ю, а я тут завойовував собі репутацію. Звісно, що за плечима в мене стояв Гендрік Гамель, але для сторонніх я був головною дійовою особою. Через мене він вимуштрував солдатів, познайомив їх із стратегією Червоних голів. Війна була жорстокою і тривала майже цілий рік, але внаслідок її на північному кордоні настав мир і на нашому боці Ялу не лишилось ні одної Червоної голови, крім мертвих.

Не знаю, чи записаний на сторінках західної історії цей напад. Якщо записаний, то можна визначити дату тих подій, про які я пишу. Хоч є й інший спосіб визначити дату. Треба знати, коли Гідіюші був японським шпигуном. Я чув відголоски двох нападів Гідіюші ще за попереднього покоління. Він добрався тоді до самого серця країни, пройшовши від Фузана на півдні до Поен Янга на півночі; це він відсилав у Японію силу-силенну відер з посоленими вухами й носами корейців, які загинули в бою. Я сам чув оповідання про це від старих людей, що були наочними свідками цих боїв і випадком тільки врятували свої вуха й носи.

Але вернімося в Кейго, до принцеси Ом. О, що це була за жінка!.. Я знаю... Вона була мені дружиною сорок

років. Ні одного голосу не було проти нашого шлюбу. Чонг Монг Ю, позбавлений влади, впавши в неласку, подався десь на північ, де міг лютувати, скільки йому захочеться. Юнсан мав необмежену владу. Ночами летіли одиначні сигнальні вогні, що свідчило про мир і спокій по всій країні. Завдяки бенкетам і іншим розвагам, які організовував хитромудрий Юнсан, ноги імператора ще більше слабшали, а очі ще більше запухали. Принцеса Ом і я дістали те, чого так прагнули наші серця. Кім був начальником палацової сторожі. Губернатора цієї провінції, куди нас викинуло море, Кванг Юнг Джіна, що надів на наші голови дошки і катував нас, назавжди вигнали із стін Кейго.

А що ж Йоганн Мартенс? Дисципліну міцно загнано в матроські голови, і, незважаючи на всю мою теперішню величність, я ніколи не міг забути, що він був моїм капітаном тоді, коли ми плавали на «Спарвері», шукаючи нових Індій. Згідно з першою казкою, яку я оповів при дворі, він був єдиною вільною людиною серед моїх супутників. Решта людей, яких вважали за моїх рабів, не могли і мріяти про яку-небудь державну посаду. А Йоганн міг, і він дістав її. Хитрий старий лис! Я й на думці не мав, чого йому треба було, коли він просив мене зробити його губернатором невеличкої вбогої провінції Қайонгджу. Не було в ній ні заможних господарств, ані рибальських промислів. Податків ледве вистачало, щоб сплатити видатки на збирання їх, і ця посада губернатора давала не більше ніж почесне звання. Цей край був дійсно кладовищем, священним кладовищем, бо на горі Табонг стояли вівтарі, зведені на костях давніх королів з династії Сіллі. Про себе я подумав, що він волів бути губернатором хоч би й Қайонгджу, ніж слугою Адама Стренга. Так само не могло мені спастись на думку, що не самий тільки страх залишитись самому спонукав його взяти з собою четверо наших моряків.

Наступні два роки були блискучими. Я правив своїми сімома провінціями за допомогою декількох збіднілих йонг-бангів, яких вибрав для мене Юнсан. А я сам, щоб ревізувати їх, час від часу робив об'їзди своїх провінцій і їхав завжди з великою пишнотою в супроводі принцеси Ом. Це було все, що від мене вимагали. На південному березі принцеси Ом мала літній палац. Ми частенько бували в ньому. Там для мене було багато розваг. Я

став займатись спортом, боротьбою і відновив стріляння з лука. У північних горах можна було полювати на тигрів.

Цікавим явищем у Чо Сені були морські припливи. На нашому північному березі вода підіймалась і падала на який може один фут, тоді як на південному березі найвищий приплив був заввишки не менше як шістдесят футів. Чо Сен не вела торгівлі, і чужоземні купці не приїздили в країну. У морі, що обтікало береги, не було ні своїх суден, ні суден інших народів. Це були наслідки давньої політики ізоляції. Тільки китайські посли проїздили один раз на десять, а то й на двадцять років, і їхали вони не морем, а суходолом, обгинаючи Жовте море, і через країну Червоних голів виїздили на Мандаринський шлях, а ним уже в Кейго. Така подорож звичайно забирала цілий рік. Вони приїздили для того, щоб зажадати від імператора виконання пустого церемоніалу визнання давніх сюзеренних прав Китаю.

Тимчасом Гамель довго і детально складав новий план. Чо Сен могла йому бути непоганою Індією, коли добре взятися до справи. Мені він мало довіряв, але, коли став добиватись, щоб зробити мене адміралом Чо-сенської флотилії джонок, і частіше, ніж можна було б пояснити випадком, став розпитувати про схови державної скарбниці, я зробив для себе певний висновок.

Але я зовсім не мав наміру виїздити з Чо Сену, хіба тільки тоді, коли б принцеса Ом згодилась їхати зі мною. Коли я, наче ненароком, спитав її про те, вона припала до мене, відповівши, що я її володар і що вона піде за мною, куди б я не повів її! Майбутнє показало, що вона сказала правду, щиро правду.

Юнсан зробив велику помилку, залишивши Чонг Монг Ю живим, хоч, може, це й не було помилкою з його боку. Він не насмілювався зробити інакше. Чонг Монг Ю, підпавши під неласку при дворі, не втрачав популярності серед жерців в провінціях. Тому Юнсанові довелось утриматись від удару, і Чонг Монг Ю, живучи у вигнанні на північно-східному березі, звісно, не сидів, склавши руки. Його емісари, здебільшого буддійські жерці, були скрізь, пролазили всюди і вербували йому прибічників навіть серед найдрібніших міських службовців. Потрібна була цілковита холодна азіатська витриманість, щоб задумати і здійснити величезну й складну змову. Юнсанові

в найфантастичніших його снах не снилось, до якої міри набрала сили при дворі партія Чонг Монг Ю: він підкупив навіть палацову сторожу, Тигрових Ловців з Паєнг Янга, що були під командою Кіма. Юнсан вагався, я віддавав свій час спортові та принцесі Ом. Гамель обмірковував плани, як пограбувати державну скарбницю. Йоганн Мартенс розробляв свій власний план серед гробниць на горі Табог — і нівідкіля ніякої перестороги, що під нами вулкан, утворений Чонг Монг Ю.

А яка вдарила буря! Це було повстання з низів, і довелось рятувати свої голови! Проте не всі голови врятувались. Змова вибухла передчасно. Власне, Йоганн Мартенс прискорив катастрофу. Те, що він зробив, було найкращим приводом для Чонг Монг Ю, і він використав цю нагоду.

Уявіть собі: населення Чо Сену — фанатичні прихильники культу предків; а цей старий пірат, цей голландець, що тільки мріяв про якусь здобич, нічого кращого не вигадав, як разом із своїми чотирма моряками зробити наскок на гробниці, де в золотих трунах спочивали давно поховані імператори з стародавньої династії Сілла. Усе це скоїлося вночі, і тієї ж ночі вони дістались до морського берега. На їхнє нещастя другого дня з'явся густий туман, вони заблудились і не знайшли тієї джонки, що чекала на них. Їх оточили і схопили з наказу І Сун Сіна, місцевого урядовця і прибічника Чонг Монг Ю. Один тільки Герман Тромп встиг врятуватись, використавши туман. Це він і розказав мені про все, коли вже минуло чимало часу.

Цієї ночі, коли Кейго і увесь двір спокійно спали, нічогісінько не знаючи про те, що сталося, звістка про святотатство швидко розходилась по Чо Сену, і половина північних провінцій повстала проти своєї влади. З наказу Чонг Монг Ю сигнальні вогні щопочі приносили свою звістку про те, що в країні все спокійно, а в цей час його гінці день і ніч мчали, заганяючи коней по всіх шляхах Чо Сену. Я випадково бачив одного такого гінця, коли він в'їздив у Кейго; я саме смерком виїздив з міста через Велику Брану. Загнаний кінь упав, а змучений верхівець хитався на ногах. Мені, звісно, і на думку не спадало, що це він привіз із собою мою долю.

У палаці спалахнула революція. Я вернувся десь близько півночі, і в той час усе вже було закінчено. Змов-

ники захопили імператора в його власному приміщенні і примусили викликати всіх начальників окремих частин, яким тут же, перед його очима, повідрубували голови. В цей час повстали Тигрові Ловці. Вони немилосердно побили Юнсана і Гендріка Гамеля своїми мечами і заарештували їх. Ті семеро моряків, що були в палаці, втекли разом з принцесою Ом. Вони не могли захопити з собою Кіма, який з мечем у руках стримував своїх Тигрових Ловців. Вони порубали його, кинули на землю, потоптали ногами, та, на жаль, він не помер від рап.

Як вихор літньої ночі, налетіла революція,— звісно, палацова революція,— і промчала. Влада була в руках Чонг Монг Ю. Імператор погодився на все, що він хотів. Країна жакнулася, почувши про святотатство і збечечення царських гробниць. Вона в захваті вітала Чонг Монг Ю, але далі цього не пішла. Скрізь летіли голови чиновників, проте повстання проти династії не було.

А ось що сталося з нами. Йоганна Мартенса та трьох матросів після того, як над ними познушалась чернь багатьох сіл і міст, закопали по самі шиї в землю на відкритій площі перед брамою палацу. Їм давали води, щоб їм хотілось більше їсти: перед ними клали смачні гарячі страви, які міняли кожну годину. Кажуть, що найдовше жив Йоганн Мартенс — цілих п'ятнадцять днів.

Кіма довго й немилосердно катували, Гамеля, в якому Чонг Монг Ю вгадував мого духозбудника, колесували і негайно вирядили на той світ під захоплені вигуки юрби. Юнсан помер прекрасною смертю. Він грав у шахи з своїм тюремником, коли посланець від імператора, або вірніше від Чонг Монг Ю, приніс йому чашу з отрутою.

— Почекайте,— сказав Юнсан,— треба вам бути ввічливим і не турбувати людини, коли вона грає в шахи.— Посланець залишився чекати біля дверей. Юнсан кінчав партію, виграв її і випив келих з отрутою.

Тільки азіат може придумати таку помсту, яку придумав Чонг Монг Ю мені і принцесі Ом. Він не повбивав нас, навіть не посадив у в'язницю. Принцесу Ом позбавили стану і всіх титулів та ще й відібрали все її майно. Щодо мене, то видали імператорський декрет, який розповсюдили скрізь, навіть по найменших селах. У ньому оголошувалось, що я був з дому Коріу, і ніхто не має права вбити мене. Так само нікому не дозволили вбивати вісім моряків, що залишилися живими. Але ніхто не мав права

допомагати чим-небудь нам. Ми повинні були стати жебраками на битому шляху. Так я і принцеса Ом стали жебраками.

Ненависть до мене Чонг Монг Ю не вмирала довгі сорок років; за цей час нас жорстоко переслідували. На наше нещастя, доля нагородила його довгим життям, а нас — також. Я вже казав, що принцеса Ом була чудо серед усіх жінок, і я можу без кінця повторювати це; інших слів, щоб описати її, в мене нема. Не пам'ятаю, де я випадково чув, як одна поважна леді сказала своєму коханцеві: «З тобою я можу жити й у шатрі і їсти тільки черствий хліб». Те саме сказала мені і принцеса Ом і не тільки сказала, а й зробила саме так, як сказала. А скільки разів у нас не було навіть черствого хліба, а пад головою замість шатра було тільки небо!

Усі мої спроби врятуватись від жебрацтва знищувались Чонг Монг Ю. У Сонгдо я став носієм дров і оселився з принцесою Ом у халупі. Після лютого зимового холоду, після битого шляху ми почували себе в цій хатині безмежно щасливими. Але Чонг Монг Ю розшукав мене. З його наказу мене побили, наклали мені дошку на шию, а тоді викинули знову на битий шлях. А зима тоді була надзвичайно люта. Бідолашний «що буде далі?» Вандервут замерз тоді на вулицях Кейго.

У Паєнг Янгу я взявся був посити воду, бо це стародавнє місто з стародавніми мурами ще за часів Давида було, як глибоко вірив народ, човном і копати в ньому криницю означало затопити його. Отже, цілі тисячі кулі з глечиками на плечах виходили і входили через річкову браму. Я працював серед їхнього натовпу, доки Чонг Монг Ю знову не знайшов мене. Знову мене побили, наклали на мене дошку, а тоді знову викинули на битий шлях.

І скрізь усе те саме. У далекому Віджу я став різником. Перед своєю крамничкою я прилюдно забивав собак, білував їх, розтинав туші і вшав на продаж. На цьому самому місці вичиняв шкури, розстеляючи їх на дорозі в болоті обдертою стороною догори, працюючи серед пороку під ногами перехожих. Проте Чонг Монг Ю знайшов мене. У Пайонгані я був помічником маляра, у Канг Вуні — працював на золотих копальнях, у Чіксані — плів мотузки, у Падоку — в'язав капелюхи, у Ванг Гаї — збирав трави, у Мазанпо — найнявся на рисуванню планта-

цію і за меншу платню, ніж кулі, працював, зігнувшись удвоє на затоплених водою полях. Але де б я не був, до чого б не брався,— скрізь мене неодмінно досягала довга рука Чонг Монг Ю, карала і кидала знову на шлях жебрацтва.

Пам'ятаю, цілі два сезони ми з принцесою Ом шукали і нарешті знайшли одного коріпчика — дусісенг. Ця рослина так рідко трапляється і так високо цінується в медицині, що, продавши її, ми на ті гроші могли б непогано прожити цілий рік. Але, коли я хотів продати корінь, мене схопили й відібрали в мене мій скарб. Мене побили так, як ніколи, і дошка на шиї висіла довше, ніж звичайно.

Члени великого цеху рознощиків, мандруючи по всіх усюдах, доповідали Чонг Монг Ю про те, де я живу, що роблю і куди простую. З того дня, як я впав у пеласку, я тільки двічі здивався з Чонг Монг Ю віч-на-віч. Уперше це трапилось в горах Конг Вупа, одної бурхливої зимової ночі. За кілька заощаджених мідяків я купив собі і принцесі Ом пічліг у найхолоднішому, найбруднішому кутку великої кімнати в заїзді. Розташувавшись там, ми саме заходилися були коло своєї убогої вечері, що складалася з конячого бобу і дикого часнику, стушених разом з куском старезної жилявої яловичини,— коли почувся тупіт копит і дзвіп бронзових дзвоників. Двері розчипилися, і Чонг Монг Ю увійшов у кімнату, струшуючи сніг зі свого коштовного хутра. Він був справжнім втіленням достатків, задоволення, сили. Для нього та десятка його слуг зараз же прибрали місце. Кімната була велика, і всі непомітно розмістилися в ній. Випадково його погляд спинився на принцесі Ом та на мені.

— У кутку причаїлися гади! — крикнув він.— Звільнити куток!..

Його конохи вигнали нас батогами на сніг і холод. Друга зустріч з ним відбулася багато років після того. Утекти не було ніякої можливості. Мені заборонили переступати північний кордон, і я ніколи не смів і ногою ступити в сампан — великий морський човен. Цех мандрівних рознощиків порознісив наказ Чонг Монг Ю навіть по маленьких селах, і в цілій країні не було таких, хто б не знав цього наказу. Я був мічпою людиною.

О Чо Сен, Чо Сен! Я знаю всі твої шляхи, знаю кожну стежину серед гір, знаю всі твої обведені стінами міста, усі до найменшого села. Сорок років блукав я по

твоїй землі, вмираючи з голоду, а поруч мене блукала й умирала з голоду принцеса Ом. Чого ми тільки не їли часом у наших лихих злиднях! Іноді це були покидьки гнилого собачого м'яса, яке нам на глум кидали різники; іншим разом — мінярі водяний салат, що ріс на стоячих мулистих водах, або попсоване кімчі, що смерділо пацілу милою і якого не міг перетравити шлунок. Я дійшов до того, що відбирав кості у собак, збирав по дорогах розсипані зерна рису, а морозними ночами крав у коней їхнє гаряче пійло з бобу.

Але не диво, що я не вмирав. Мене підтримували дві думки: поруч мене була принцеса Ом, і я ніколи не губив певності, що прийде-таки той день, коли мої пальці міцно вчепляться в горло Чонг Монг Ю.

Нас відганяли від брами Кейго, куди нас тягнуло заради Чонг Монг Ю, отже, ми роками блукали по Чо Сену, і наші сандалі добре вивчили кожний шматок його доріг. Нашу історію і нас самих добре знали по всій країні. Не було живої істоти, щоб не знала, хто ми і яку тяжку кару відбуваємо. Рознощики і кулі, які ображали принцесу Ом різними образливими словами, зазнали всієї сили мого гніву на своїх обличчях та на волоссі, зав'язаному вузлами. Старі жінки в далеких гірських селах, дивлячись на принцесу Ом, що як жебрачка йшла поруч мене, зітхали, хитали головами, і непрошені сльози туманили їм очі. Молоді жінки співчутливо дивились на мої широкі плечі, на мої сині очі і довге жовте волосся — на того, хто колись був принцем Коріу, губернатором семи провінцій. Не раз за нами бігли юрби дітей; вони верещали, глузували і закидали нас лайкою і болотом.

По той бік Ялу, від моря до моря, тяглася на сорок миль пустельна смуга. Вона становила північний кордон. То не була природна пустеля: щоб ізолювати Чо Сен, місцевість цю навмисне спустошили, поруйнували хутори, села і цілі міста. Це була «пічия» земля, де жили тільки хижі звірі. Групи Тигрових Ловців часто проїздили по ній і вбивали кожну людську істоту, яку випадково надібали. Цим шляхом ми не могли тікати, так само не могли тікати й морем.

Роки минали. Мої семеро товаришів-моряків щораз частіше з'являлися в Фусані. Він знаходився на південно-східному березі, де був м'який клімат, але не це притягало їх сюди: Фусан був найближчим до Японії пунктом.

По той бік вузької протоки, правда, далі ніж можна було сягнути оком, була єдина надія на порятунок. До Японії, напевно, випадково заходили кораблі з Європи. Я якраз бачу цих семеро літніх людей на скелях у Фусані. Усією своєю душею вони рвались до моря, але їм уже не судилося більше плавати по ньому. Японські джонки інколи з'являлись, але ніколи ще з-поза обрїю не виринали знайомі вітрила старої Європи.

Роки проходили і минали, семеро моряків і ми з принцесою Ом, переживши середній вік, починали старітись і щораз частіше спрямовували свої кроки на Фусан. Але рік за роком ми на знайомому місці не долічувались то одного, то другого. Перший помер Ганс Амден. Звістку про його смерть приніс Якоб Брінкер, його товариш у мандрях. Сам Якоб Брінкер дожив до дев'яноста років і помер останній з семи, переживши на два роки Тромпалседе. Я добре згадав собі цю пару, як вони, старі, знесилені, з мисочками на милостиню, сиділи на скелі поруч і грілись проти сонечка, оповідаючи про старовину, сміючись тоненьким дитячим сміхом. Тромп, плямкаючи губами, раз по раз оповідав, як Йоганн Мартенс із моряками пограбували на горі Табоуг імператорів, що лежали забальзамовані в золотих трунах із забальзамованими прислужницями обабіч, і як вони розсипались порохом за якусь годину, поки моряки, потіючи і лаючись, працювали над їхніми золотими трунами.

Але без сумніву, це був грабунок, і так само немає сумніву, що Йоганн Мартенс забрав би свою здобич і поплив би разом з нею через Жовте море, коли б другого дня не з'явся страшний туман і коли б він не заблудився в ньому. О, цей клятий туман! У Чо Сені склали навіть про нього пісню, і я з огидою слухав її до останніх днів мого життя. Я пригадую два рядки з цієї пісні:

Густий туман із західних країв
Тремтить на верхів'ях Гуена.

Як я вже казав, цілих сорок років блукав я жебраком по Чо Сену. З усіх чотирнадцяти чоловіків, яких викинуло тоді на берег, зостався живий тепер тільки я один. Принцеса Ом була з такого самого незламного матеріалу, і ми постарілись укупі. Вона обернулась у маленьку, сухеньку, беззубу бабусю, проте лишилась такою самою надзвичайною жінкою, якою була, і моє серце належало їй аж

до самого кінця. Як для діда, якому вже минуло сімдесят років, я був дуже кріпкий. Моє лице покритось зморшками, жовте волосся побіліло, широкі плечі зігнулись, проте в м'язах ще лишалось багато колишньої сили.

Тому я і міг зробити те, про що хочу розповісти. Був ясний, весняний ранок. Ми з принцесою Ом сиділи на Фусанських скелях над самою дорогою і грілись проти сонця. Наше запорошене лахміття свідчило про нашу убогість і покір, але це не перешкодило мені широко розсміятись на якийсь саркастичний дотеп принцеси Ом. Раптом на нас упала тінь. По дорозі восьмеро кулі несли на великих ношах Чонг Монг Ю. Попереду і позад них їхали вершники, а обабіч товпились прислужники.

Два імператори, громадянська війна, голод, десяток палацових революцій,— усе це минало, одно поступалося місцем перед другим, а Чонг Монг Ю незмінно панував у Кейго. Цього весняного ранку йому було, мабуть, з вісімдесят років. Кволюю, паралізованою рукою він зробив знак, щоб спинили ноші. Йому захотілося глянути на нас, що вже стільки часу відбували кару.

— Настав час, мій пане,— прошепотіла принцеса Ом і, повернувшись до Чонг Монг Ю, вона вдала, що не пізнала його, й стала просити милостиню.

Я зрозумів її думку. Цілих сорок років ми обоє плекали її, аж ось, нарешті, настала довгождана хвилинка. Я також удав, що не пізнав свого ворога, і прикинувся дідом, що перейшов уже зовсім на дитячий розум, поповз порохом до ношів і захлипав, випрошуючи милостині.

Прислужники хотіли було відігнати мене, та Чонг Монг Ю спинив їх. Його тихий голос деренчав від старості. Він підвівся трохи і сперся на тремтячий лікоть, а другою рукою ширше розсунув шовкові запони. Він попирав нас очима. Його старе поморщене лице наче перетворилось від злісної насолоди.

— О мій пане,— виспівуючи, як жебрачка, промовила принцеса Ом, звертаючись до мене, і я зрозумів, що вона вклала в ці слова всю свою довголітню любов до мене, усю віру в мою сміливість.

Червоний гнів заклекотів у мене, під'юджуючи та захожуючи мене. Не диво, що я, силкуючись приборкати його, з напруги аж тремтів. Та, на щастя, люди гадали, що то моя стареча кволість. Я підняв свою мідну мисочку, захлипав ще жалібніше, приплющив очі, щоб не помі-

тили синього вогню, який, я знав, займався в них, і точно вичислив відстань і силу свого стрибка.

А тоді мене підхопив ніби якийсь червоний вихор... Затріщали шовкові запони і жердини, на яких вони висіли, почувись крики і зойки прислужників... і мої руки з усієї сили стиснули горло Чонг Монг Ю. Ноші перекинулись, і я покотився разом з ними, проте мої руки не випускали горла Чонг Монг Ю.

У безладній купі подушок, укривал та запон, удари прислужників мало дошкуляли мені. Але скоро підскакали вершники, і їхні важкі гарапники з вузлами на кінцях стали молотити по моїй голові, а чийсь руки дряпали і рвали мене. У мене паморочилось в голові, проте свідомість була ясна, і я відчував справжнє блаженство, коли мої старечі пальці вп'ялися в худу і суху шию, якої я шукав стільки часу. Удари сипалися далі, у голові вихором кружляли думки, і я рівняв себе до бульдога, що схопив мертвою хваткою. Чонг Монг Ю не могли вирвати з моїх рук. Я знаю, що він помер раніше, ніж темрява забуття спустилась і обгорнула мене там, на Фусанських скелях, які здіймалися на березі Жовтого моря.

XVI

Згадуючи мене, наглядач Атертон може відчувати все, що завгодно, тільки не гордість. Я показав йому, що таке дух, і принизив його, бо мій дух, неподоланий і невгамовний, тріумфував над усіма тортуррами, які він вигадував. Зараз я сиджу у Фольсомі, у відділенні для смертників, і чекаю страти. Атертон усе ще веде свою політику й розпоряджається всіма засудженими на муки в стінах Сан-Квентіна. І проте, в глибині свого серця він свідомий того, що я величніший за нього.

Дарма Атертон намагається зломити мій дух. Я певен, що він не раз бажав, щоб я помер у сорочці. Інквізиція тривала далі. Він із самого початку казав мені і не раз повторював: або динаміт — або каюк.

Капітан Джемі був старий ветеран, при звичаєний до всяких жахів у в'язниці, проте прийшов час, коли в нього не вистачило сили терпіти те напруження, що він та інші мої кати зазнали через мене. Дійшовши до розпачу, він якось гостро переговорив з наглядачем і сказав, що вми-

ває руки від цієї справи. Відтоді він ні разу не переступив порога моєї одиночної камери.

Кінець кінцем, і сам наглядач неначе злякався, хоч він все ще не відмовився від думки дізнатись, де схований неіснуючий динаміт. До того ще його дуже схвилював Джек Оппенгаймер. Оппенгаймер був безстрашний і просто у вічі казав правду. Незламний, він пройшов крізь усе в'язничне пекло і, мавши велику силу волі, міг поглузувати з них. Моррел простукав мені повний звіт про те, що сталося за той час, як я, втративши свідомість, лежав зашнурований у пекельній сорочці.

— Наглядачу,— сказав Оппенгаймер,— ви відкусили більший шматок, ніж можете проковнути. Справа не в тому, щоб убити Стендінга, вам треба вбити трьох людей. Чи раніше, чи пізніше, ми зможемо розповісти про вас, і те, що ви чините, буде відомо по всій Каліфорнії, від одного кінця до другого. Вибирайте: або дайте йому спокій, або вбивайте нас трьох: Стендінг уже дошкулив вам. Я та Моррел теж. Ви огидний боягуз, не маєте навіть твердості і справжньої сміливості, щоб виконувати вашу брудну роботу різника, яку ви так любите...

Оппенгаймер дістав за це сорочку на сто годип. Коли його розв'язали, він плюнув у лице наглядачеві і дістав ще сто годип. Коли його розв'язали вдруге, то наглядач не прийшов до нього у камеру. Нема ніякого сумніву, що слова Оппенгаймера повинні були схвилювати його.

Але хто був чистим архидияволом, то це доктор Джексон. Для нього я був чимсь новим, і йому дуже хотілось подивитись, скільки я ще можу витерпіти, поки остаточно зламаюсь.

— Він витерпить двадцять день підряд,— похвалявся він при мені перед наглядачем.

— Ви обережна людина,— перебив я його,— я можу витримати сорок днів — та ще сорок! — витримаю й усі сто, коли доведеться терпіти це від вас,— і, згадуючи, з яким терпінням морський мандрівник ждав колись цілих сорок років погоди схопити за горло Чонг Монг Ю, я додав:

— Ви, в'язничні собаки, хіба знаєте, що таке людина? Ви гадаєте, що вона створена на образ і на подобу таких боягузів, як ви! Дивіться — я людина! Ви кволі, і я ваш володар! Ви неспроможні вирвати в мене жодного зойку,

і це вам здається дивним, бо ви знаєте, що ви самі давно скиглили б!

О, я не жалкував для них образливих слів. Я називав їх жаб'ячими синами, прислужниками пекла, болотом. Я стояв вище за них, я був недосяжний для них. Вони були рабами, а я — вільний дух. У моїй одиначній камері замкнена була тільки моя плоть, а я не був замкнений. Я підкорив собі свою плоть: тимчасом, як вона, нещасна, в пекельній сорочці вмирала неповною смертю, навіть без мук, — увесь неосяжний простір часу належав мені — мандрівникові.

Багато з того, що я пережив, я розказав своїм двом товаришам. Моррел, зазнавши сам такої смерті, вірив кожному моему слову, але Оппенгаймер, у захваті від моїх оповідань, лишився, проте, скептиком до кінця. Він наївно, а часом зворушливо висловлював жаль, що я присвятив себе агрономії, а не літературі.

— Але, голубе мій, звідки ж я можу знати щось про Чо Сен? — переконував я його. — Я гадаю, що це теперішня Корея, і це все. Я читав про неї. Або звідки з мого теперішнього досвіду я міг знати щось про кімчі? А проте, знаю, що це щось подібне до квашеної капусти, що препаскудно смердить, коли починає псуватись. Я кажу вам, коли я був Адамом Стренгом, то їв оте кімчі тисячу й тисячу разів, їв і добре, і погане, і навіть гниле. Знаю також, що найкраще кімчі готують жінки у Вусані. Але звідки я це знаю? Такого знання не може бути в мене, Деррела Стендінга. Це все було з досвіду Адама Стренга, який через народження і смерть передав його мені, Деррелу Стендінгу, разом з досвідами інших людей, що жили після нього. Ось подивись, Джек. Це й є спосіб виникнення людини, її розвитку, це й є розвиток духа.

— А, покинь! — почувся владний і нетерплячий стукіт Оппенгаймера, який був мені добре відомий, — слухай, що тепер тобі скаже твій дядько. Я — Джек Оппенгаймер і завжди був Джеком Оппенгаймером і ніким іншим. Те, що я знаю, я знаю як Джек Оппенгаймер. А що ж я знаю? Зараз я вам скажу. Я знаю, що таке кімчі. Це щось подібне до квашеної капусти. Її готують у тій країні, що звичайно зветься Чо Сен. Вусанські жінки роблять найкраще кімчі. Коли воно псується, то погано смердить. Ти ж виходиш з цього, Ед, так? А тепер ти відповиси мені як професор. Ну, професоре, скажи, звідки

я знаю це все про кімчі? Такого знання мій розум не може мати.

— Він має! — з триумфом відповів я.— Я вклав його туди.

— Гаразд, друже. А хто ж вклав його у твій розум?

— Адам Стренг.

— Зовсім ні! Адам Стренг — мрія, сон. Ти просто десь читав про це кімчі.

— Ніде. Усе, що я читав про Корею,— це зведення воєнних кореспондентів під час російсько-японської війни.

— Ти пам'ятаєш усе, що читав тоді?— спитав Оппенгаймер.

— Звісно, не все.

— Дещо забув?

— Забув, але...

— Доволі, дякую тобі,— перебив він мене, як адвокат, що враз припиняє перехресний допит, коли дізнався з нього про якесь цінне визнання.

Перекопати Оппенгаймера в моїй щирості не було змоги. Він не мав сумніву, що я вигадую, хоч і захоплювався тим, що він звав «Далі буде». Короткими передихами, коли мені давали спочинок після пекельної сорочки, він просив і навіть благав мене дати ще кілька розділів.

— Тепер, професоре, покинь свою високу матерію,— спивав він нас з Моррелом,— розкажи краще що-небудь про кісанг та про матросів. І, до речі, розкажи про те, що ж сталося далі з принцесою Ом після того, як цей її чоловік з дужим карком задушив старого поганця і сам дав дуба.

Я часто говорив, що форма зникає. Отож я повторюю: форма зникає. Матерія не володіє пам'яттю. Тільки дух може пам'ятати, як оце зараз у наших камерах я зберіг пам'ять про леді Ом і про Чонг Монг Ю і передав свої знання Джеку Оппенгаймеру, а також тобі, дорогий читачу. Попробуй вигадати це. Ти не можеш. Як я вже казав, усе життя ти будеш підкорятись розумові. Розумові? Крім нього, немає нічого вічного. Матерія змінюється: вона то плавиться, то знову кристалізується, ніколи не повторюючи попередньої форми. Форми розкладаються у вічне ніщо, з якого вони не повертаються. Форма з'являється і зникає, як і зникли фізичні форми леді Ом і Чонг Монг Ю. Але пам'ять про них за-

лишилась і залишиться, доки буде існувати дух, а дух — незруйновний.

— З цього всього одно для мене ясно, як день,— зробив остаточний висновок Оппенгаймер,— що ти вчашав до шиночків та інших веселих домів у Китайському городку більше, ніж це личить шановному професорові коледжу. Кепське товариство, сам знаєш. Гадаю, що воно тебе і привело сюди.

Перше ніж вернутись до мого оповідання, не можу не згадати про один знаменний випадок, що трапився в моїй одиночній камері. Він цікавий двома сторонами. По-перше, він свідчить про надзвичайну силу розуму Оппенгаймера, цього безпритульника, а по-друге, цей випадок переконливо доказує правдивість моїх переживань, коли я спав летаргічним сном у пекельній сорочці.

— Скажи, професоре,— простував мені якимсь Оппенгаймер,— коли ти сплітав свою казку про Адама Стренга, я пригадую, ти казав, ніби ти грав в шахи з цим п'яницею, братом імператора. Скажи, шахи були такі самі, як наші?

Звичайно, мені довелось відповісти, що я не пам'ятаю усіх подробиць. І звичайно, він добродушно посміявся з моїх «дурниць», як він казав. Але я виразно пам'ятаю, що, будши Адамом Стренгом, я частенько грав у шахи. Біда тільки, що коли я приходив до пам'яті в своїй одиночній камері, то побічні і заплутані подробиці вилітали у мене з голови.

Ви не забули, мабуть, що для зручності я зібрав усі мої уривчасті й часто повторювані переживання в послідовні і закінчені оповідання. Ніколи я не знав наперед, куди я перенесусь у своїх мандрях у часі. Я разів двадцять, наприклад, повертався на Гірські луки, був знову Джессі Фенчером і жив у таборі з фургонів. Одного разу, коли я десять день підряд був у сорочці, я щораз далі заглиблювався в минуле, іншими разами повертався до передісторичних часів, ще далі назад до тих днів, коли люди переживали період дикості.

Я вирішив, що, ще раз переживши життя Адама Стренга і прийшовши до пам'яті, сконцентрую всю свою увагу на образах і спогадах про гру в шахи. Але мені цілий місяць довелось терпіти насмішки Оппенгаймера, поки це сталось. І тоді, як тільки мене розв'язали і поновився

мій кровообіг, я зараз же почав вистукувати до своїх товаришів.

Я все ж таки вивчив Оппенгаймера грати в шахи так, як грав Адам Стренг у Чо Сені за цілі століття перед тим. Була деяка різниця з тим, як грають в шахи на Заході, хоч і невелика. Та інакше й не могло бути, коли взяти до уваги, що загалом ця гра походить, мабуть, з Індії. Замість наших шістдесят чотирьох квадратів, на шахівниці їх було вісімдесят один. У нас на кожній стороні по вісім пішаків, у них — по дев'ять, і хоч їхні ходи так само обмежені, як і наші, проте вони зовсім інші.

У Чо Сені грало двадцять фігур і пішаків, тоді як у нас їх тільки шістнадцять. Ці двадцять фігур і пішаків ставили в три ряди, а не в два. У передньому ряду стояло дев'ять пішаків, у другому — дві фігури, які були подібні до наших веж, а в останньому ряду, посередині — король, а з двох боків його — «золота монета», «срібна монета», «коні» і «списи». Королеви не було. Друга важлива відміна була в тому, що забиту фігуру або пішака не забирали з шахівниці — вона ставала власністю того, хто її забив, і він грав нею.

Як я вже казав, я навчив Оппенгаймера цієї гри, безперечно важчої, ніж наша гра, коли згадати, що фігури грали далі після того, як їх забито, і можна було забивати одну фігуру кілька разів. Наші одиначні камери не опалювались. Було б навіть злочином полегшувати в'язням ще муки від холоду: Але цієї зими і наступної ми з Оппенгаймером часто так захоплювалися чосенською грою в шахи, що забували навіть про жадливу холоднечу.

І все ж переконати його, що цю гру я не вигадав сам, а приніс в Сан-Квентін через цілі століття, було неможливо. Він уперто наполягав на тому, що я десь читав про неї і хоч забув про це, проте суть прочитаного збереглася в моїй підсвідомості і виявлялася в снах. Отже, він повертав проти мене ту саму зброю психологічних аргументів.

— Хіба ж ти не міг її вигадати, сидячи в своїй одиначній камері? — було його друге припущення. — Придумав же Ед спосіб розмовляти за допомогою вистукування, і хіба ми не вдосконалюємо його увесь час? Так, звісно, я тебе зловив. Ти цю гру вигадав. А як же з патентом? Ти дістав його? Я пам'ятаю, коли я був вічним розсильним,

хтось вигадав зовсім дурну штуку,— вона звалася «Свині в конюшні»,— і нажив на ній мільйони.

— Тут не може бути й мови про патент. Немає ніякого сумніву, що азіати грають у цю гру цілі тисячоліття. Невже ти мені не віриш, коли я кажу, що не вигадав її?

— Ну, то ти читав про неї, або бачив, як грали в неї китайці в шиночках, куди ти так любив вчашати,— відзначив він рішуче.

Проте останнє слово залишилось за мною. У Фольсомі є один японець, смертник, вірніше він був тут, бо його стратили на минулому тижні. Я з ним говорив про шахову гру, і виявилось, що гра Адама Стренга, якої я навчив Оппенгаймера, дуже подібна до японської. Вони більше подібні між собою, ніж кожна з них до західної гри в шахи.

XVII

Ти пам'ятаєш, читачу, початок мого оповідання про те, як я був маленьким хлопчиком на фермі в Мінесоті. Я оглядав фотографії з Святої Землі, пізнавав місця й говорив про зміни, які там відбулись. Ти також пам'ятаєш, як я розповідав про зцілення прокажених. Я доводив місіонерові, що був дорослим з великим мечем. Я сидів на коні й дивився на все, що діялося довкола.

Цей випадок з моїх дитячих років був тільки, як казав Вордсворт, «невизначною хмаринкою слави».

Я, маленький Деррел Стендінг, прийшов на цей світ з деякими спогадами про інші часи та інші місця. Але ці спогади, впливши на поверхню моєї дитячої свідомості, швидко зблідли. Насправді, так буває з усіма дітьми, тіні темниці згущаються навколо, і дитина перестає пам'ятати минуле. Кожна народжена людина має таке саме славне минуле, як і я. Але небагатьом з них пощастило, як оце мені, мучитись в одиочній камері, в пекельній сорочці. Мені випало таке щастя. Я одержав змогу ще раз згадати багато дечого з свого минулого, а між іншим, і той випадок, коли я сидів на коні і дивився, як зціляли прокажених.

Мене тоді звали Рагнар Лодбrog. Я справді був дуже високим, на півголови вищим від усіх інших римлян мого легіону. Але я став начальником легіону пізніше, після подорожі з Александрії до Єрасулима. Неспокійне

тоді було моє життя! Скільки книг я не написав би, все одно я не зміг би розповісти про все! Але я буду скорочувати свою розповідь і напишу тільки про початок цих подій.

За винятком самого початку, передо мною все вири-совується дуже ясно і чітко. Мені розповідали, що я народився на гостроносому кораблі під час бурі у Північному морі. Моя мати була полонянкою, яку взяли після розгрому берегової фортеці, але імені її я не знав. Вона померла тоді, коли буря досягла найбільшої сили. Старий Лінгорд сказав мені, що вона була родом з північної Голландії. Він розповідав мені багато про той час, який я сам ще не міг пам'ятати, проте сам він міг мало розповісти. Морський бій і буря, грабіж при світлі смолоскипів, а потім відплив кораблів у відкрите море, щоб врятуватись від прибережних скель, відчайдушна боротьба з лю-тими холодними хвилями... Чи звертав хтось тоді увагу на іноземну жінку, що народила дитину, хоч однією ногою вже стояла в могилі? Тоді померло багато людей. Мор-ряки звертали увагу на живих жінок, а не на мертвих.

Мені добре запам'ятались події, що відбувались після мого народження. Про них мені розповідав Лін-горд. Він сам був надто старим для тяжкої роботи. Але для полонених він був і лікарем, і повитухою, і могиль-ником. Я народився в бурю, у солоних хвилях, що обли-вали мене.

Через кілька годин після народження на мене звер-пув увагу Тостіг Лодбrog. Це йому належав гостроносий корабель і ще інших сім таких самих кораблів, що вчи-нили напад і зараз, переборюючи бурю, вивозили награ-боване добро. Тостіга Лодброга звали також Муспелом, що означає «Палаючий», бо він завжди палав гнівом. Він був хоробрим і жорстоким, в його могутніх грудях билось серце, яке ніколи не знало пощади. Кажуть, що після бою під Нафартом він, опираючись на свою сокиру, з'їв серце Нгруна. В випадку страшного гніву Лодбrog продав у рабство ютам свого сина Гарульфа. Я пам'я-таю, як він на обгорілих балках Брунанбурга зажадав череп Гутлафа, щоб пити з нього вино. Він не пив вина з ніякої іншої чаші, крім цього черепа.

І ось, як тільки закінчилась буря, старий Лінгорд поніс мене до нього. Минуло лише кілька годин, як я народився, і мене завернули у вовчу шкуру, просочену сіллю. Я на-родився передчасно і був дуже маленьким,

— Ого, який карлик! — закричав Тостіг, відриваючи від уст недопиту чашу з медом, щоб подивитись на мене.

Було дуже холодно, проте, як мені розповідали, він вийняв мене з вовчої шкури і, держачи за ногу двома пальцями, розгойдував мене на холодному вітрі.

— Комаха! — гримів він.— Морська воша! — І він почав давити мене своїми пальцями, які, як свідчив Лінгорд, були товстіші, ніж мої ноги.

Але його вже захопила інша думка.

— Дитина хоче пити! Нехай нап'ється!

І він занурив мою голову в чашу з медом. І я, що не зазнав за своє коротке життя материнської ласки, був би, мабуть, утопився в цьому міцному напої, коли б не Лінгорд. Але коли Лінгорд витяг мене з чаші, Тостіг Лодброг лютю пакинувся на нього. Ми покотились по палубі, і вслихезні вовкодави, що були полонені разом з голландцями, кинулись на нас.

— Ха! Ха! — гримів Тостіг Лодброг, дивлячись, як собаки роздирали мене і старого Лінгорда.

Але Лінгорд встав на ноги і врятував мене, залишивши собакам вовчу шкуру.

Тостіг Лодброг, допивши мед, витріщився на мене. Лінгорд не просив пощади, знаючи добре, що пощади не буде.

— Дитина завбільшки з палець, — нарешті промовив він, — клянусь, Одіном, що голландські жінки пікчемне плем'я. Вони народжують не чоловіків, а карликів. Навіщо він здався? Він ніколи не буде справжнім воїном! Слухай, ти, Лінгорд, як він підросте, зробиш з нього виночерпія у Бруннбурзі. І дивись, щоб його не з'їли собаки замість кусня м'яса.

І я ріс без матері. Старий Лінгорд був для мене повитухою і пиянкою. Колискою мені була хитка палуба, а заколисував мене до сну тупіт ніг, звуки бою та рев бурі. Один бог знає, як я вижив у ті дитячі роки. Я мусив бути з заліза, і я виріс, щоб довести Тостігові, що я не карлик. Я скоро переріс усі чаші, і Тостігу трібно було б мене втопити в своїй чаші для меду. А він дуже любив цю забаву, він вважав її дуже дотепною.

Перше, що згадується мені, це гостроносий корабель Тостіга Лодброга, його матроси і зала для бенкетування в Бруннбурзі, коли наші кораблі стояли біля берега замерзлої затоки. Я справді став виночерпієм, і я пам'ятаю,

що часто з'являвся з черепом Гутлафа, наповненим вином. Я подавав його Тостігу, який сидів за столом на головному місці, і його голос розносився по всій каюті. Всі люди довкола мене були, мабуть, божевільні, але мені, що не знав нічого іншого, все здавалось звичайним. Вони дуже скоро спалахували і починали бійку. Всі були жорстокими, пили і їли, наче звірі. Я також ставав таким, як вони. Та інакше й не могло бути; адже я прислуговував цим п'яним крикунам, усім скальдам, що вихваляли Гіалі і сміливого Хочні, що співали про золотого Ніфлуґа і про те, як Гудрун помстився над Атлі тим, що дав йому з'їсти серця своїх дітей.

Вихований у такій школі, я також часто впадав у лють. Мені було тільки вісім років, а я показав свої зуби під час одного бенкету в Брунанбурзі з ютами, які приїхали з Ярлом Агордом до нас у гості на трьох своїх гостроносих кораблях. Я стояв тоді за плечима Тостіґа Лодброґа, держачи череп Гутлафа, наповнений міцним шипучим вином. Я чекав, коли Тостіґ закінчить свою лайку в адрес північних голландців. Він усе ще лаявся, і я спокійно чекав, поки він не почав ображати голландських жінок. Тоді я згадав свою матір: у мене запалали від гніву очі. Я з усієї сили шпурнув у нього черепом Гутлафа, що мало не втопив його; вино засліпило Тостіґу очі і обпекло обличчя. А коли він, засліплений вином, хитаючись, розмахував своїми величезними кулаками, я коротким кишалом ударив його тричі в живіт, у стегно і в сідницю — вище я не міг дістати.

Ярл Аґард вихопив свій клинок, і інші юти приєднались до нього з криком:

— Медведик! Медведик! Клянусь Одіном, нехай медведик б'ється!

І тут, у залі Брунанбурґа, маленький виночерпій почав битися з могутнім Лодброґом. І коли Лодброґ одним ударом відкинув мене і я, приголомшений, покотився через половину довгого стола, перевертаючи чаші, він крикнув:

— Геть його! Викиньте його собакам!

Але Ярл не бажав цього; він поплескав Лодброґа по плечу і попросив подарувати мене йому в знак дружби.

І коли лід розтанув, я поплив на південь на кораблі Ярла Аґарда. Я став його виночерпієм і зброєносцем, а тому, що у мене не було імені, мене назвали Раґнаром Лодброґом.

Країна Агарда лежала у сусідстві з фризами. Це була болотиста, покрита вічним туманом рівнина. Я прислуговував йому протягом трьох років до самої його смерті. Я бував з ним усюди: на ловах на болотяного вовка і у великій залі під час бенкетування, де його молода дружина Ельгіна сиділа серед інших жінок. Я плавав з Агардом у напад на південь, уздовж берегів Франції і довідався, що чим далі на південь, тим м'якший клімат і лагідніші жінки.

Але назад ми привезли Агарда тяжко пораненим. Він помер. Ми спалили його тіло, разом з ним спалили його молоду дружину. Вона, одягнена в золоті шати, сиділа поруч нього і співала. Разом з нею спалили також її рабів з золотими нашійниками: дев'ять рабинь і вісім рабів. Це були англї високого походження, яких полонили в бою. Були також спалені живі соколи, а разом з ними два "сокольничі.

Але мене, виночерпія, Рагнара Лодброга, не спалили. Мені було одинадцять років. Я був відважний, хоч ще і не носив тканої одежі. Коли запалало полум'я, Ельгіна заспівала передсмертну пісню і раби своїми криками виявляли неохоту вмирати, я розірвав свої пута, стрибнув з багаття і з золотим нашійником, знаком того, що я раб, побіг у болота, рятуючись від собак, які були спущені на мене.

В болотах жили відважні дикі люди, втікачі-раби, на яких заради втіхи влаштовували лови, як на диких звірів.

Протягом трьох років я не знав пі дому, пі вогню. Мене загартовував мороз. Я був би вкрав у ютів жінку, коли б фризи пенароком не потрапили на мене після дводенного полювання. Вони зловили мене, здерли з мене золотий нашійник і продали саксонцю Едві за двох гончих. Саксонець надів на мене залізний нашійник, а потім разом з п'ятьма іншими рабами подарував Етелю, що походив із східних англів. Я був і рабом і воїном, поки не заблукав після невдалої втечі на схід. Тоді мене продали гунам. Я пас у них свині, а потім утік на південь у великі ліси, і тут мене, як вільну людину, прийняли до себе тевтонці. Їх було дуже багато, але жили вони невеликими кланами, що посувались на південь, тікаючи від гунів.

А з півдня у ці дрімучі ліси прийшли римляни і погнали нас назад до гунів. Тоді дуже часто виникали сутички народів через нестачу вільних земель. І ми тоді

показали римлянам, що означає справжній бій, хоч і самі багато дечого навчилися від них.

Але я не забував південного сонця і південних берегів, які бачив з корабля Агорда. Я разом з іншими тевтонцями попав у полон до римлян і знову побачив море, яке я не бачив з того часу, як заблудився, тікаючи від східних англів. Мене зробили гребцем на галерах, і так, невільником, я, нарешті, прибув у Рим.

Дуже довго прийшлося би розповідати про те, як я став вільним громадянином і воїном і як на тридцятому році життя я подався в Александрію, а потім з Александрії — в Єрусалим. Але мені необхідно розповісти дещо про те, що сталося зі мною після того, як мене охрестив Тостіг Лодброг у своїй чаші з медом, інакше ви не зрозумієте, що за чоловік в'їхав у Яффські ворота і чому на нього підняли очі всі присутні.

І справді було на що подивитись! Вони були маленькі, мізерні — і римляни і євреї, — а блондинів, таких, як я, їм ніколи не доводилось бачити. Вони розступались передо мною на вузьких вуличках міста, витріщивши очі на мене, жовтоволосого чоловіка з півночі чи хтозназвідки.

По суті, війська Пілата, крім невеликої групи при дворі і тих двадцяти римлян, що приїхали зі мною, всі були найманцями. Я часто переконувався, що найманці війська були добрими військами, але, в порівнянні з римлянами, вони були малонадійні. Римляни були непоганими воїнами і завжди боролись однаково; ми, з півночі, боролись тільки тоді, коли в нас був настрій. Римляни боролись завжди однаково, тому були надійніші.

Вечері, прибувши до Рима, я зустрів одну жінку з двора Антіпи, яка була подругою дружини Пілата. Я буду називати її Міріам, бо я покохав її під цим ім'ям. Коли б мені треба було змалювати жіночу красу, я змалював би Міріам! Але як можна передати словами хвилювання! Красу жінки також не можна передати словами. Вона немає нічого спільного з пізнанням, яке завершується розумовими висновками, бо вона виникає з відчуття і завершується хвилюванням, яке, кінець кінцем, є не що інше, як надвідчуття.

Взагалі кожна жінка є принадою для чоловіка. Коли ця принада стає особистою, ми називаємо її кохан-

ням. Міріам мала таку особисту принаду для мене. Але я був співучасником її краси і принадності. Половину її краси становила моя власна мужність, що затремтіла, зустрівши її розкриті обійми, і зробила її ще кращою, ще більш бажаною для мене.

Міріам була величавою жінкою. Я навмисне вжив це слово. Вона була прекрасно збудована, з гордою поставою, більшою на зріст від інших єврейських жінок. Вона вважалась аристократкою за своїм суспільним становищем і походженням. Всі її вчинки були великодушні і благородні. Вона була розумна, дотепна, а головне—справжня жінка. Як ви побачите, її жіноча м'якість привела мене і її до загибелі. Вона була брюнетка, з блідою матовою шкірою, овальним обличчям і чорним, аж синім, волоссям. Її чорні очі здавались двома безоднями. Ніколи не зустрічались такі дві крайності, як ми з нею — блондин і брюнетка.

Ми познайомились зразу. У нас не було роздумувань, сумнівів, вагання. Вона стала моєю з тієї хвилини, як я її побачив. А вона, глянувши на мене, знала, що я палежу тільки їй. Я попрямував до неї. Вона підвелась зі свого ложа, неначе її хтось підштовхнув мені пазустріч. Наші очі — голубі і чорні — злились в одному погляді, і ми так дивились одне на одного, поки дружина Пілата, квола, втомлена жінка, не засміялась нервовим сміхом Вітаючись з дружиною Пілата, я перехопив значущий погляд Пілата, звернений до Міріам, що наче говорив: «Хіба він не такий, як я тобі казав?» Він знав про мій приїзд від Сульпіція Квірінія, сірійського легата. Ми були знайомі з Пілатом ще до того, як він став намісником на семітському вулкані в Єрусалимі.

Тієї ночі ми довго розмовляли з Пілатом. Він докладно повідомив мене про стан справ на місцях. Здавалось, ніби він одинокий і йому хочеться поділитись зі мною своїми турботами і попросити поради. Пілат був справжнім римлянином з достатньою уявою, щоб мудро проводити залізну політику Риму і бути завжди спокійним.

Але цієї ночі я зрозумів, що його щось турбує. Його турбували євреї своєю нестійкою, судорожною вдачею. Крім того, вони були хитрі. Римляни підходили до всього прямо, відкрито. Євреї ніколи не йшли прямо — хіба що назад, і тільки тоді, як їх примушували силою. Якщо їх ніхто не примушував, вони завжди йшли кривим шляхом.

Євреї дратували Пілата тим, що вони хотіли зробити його, а значить і Рим, відповідальними за їхні релігійні міжусобиці.

Як мені було відомо, Рим не втручався в релігійні справи підкорених народів, проте євреї продовжували суперечки і подіяв, які не мали нічого спільного з політикою, надавали політичного значення.

Пілат красномовно лаяв різні релігійні секти і вічні фанатичні заколоти та бунти.

— Лодбруг, — сказав він, — ніхто не може сказати наперед, яка із маленьких літніх хмаринок перетвориться в величезну бурю з грозами та блискавками. Я поставлений для того, щоб берегти спокій. Коли б не я, вони зробили б пекло з цієї землі. Тисячу разів я погодився б правити скіфами або жорстокими бриттами, ніж цим народом, що вічно влаштовує суперечки за бога. Ось тепер на півночі з'явився якийсь чоловік, рибак. Він став проповідником, чудотворцем, про якого скоро буде говорити вся країна.

Тоді я вперше почув про чоловіка, якого звали Ісус, але в той час не надавав цьому значення. Я згадав про нього одного ясного літнього дня, коли справді з маленької хмаринки розгорілась велика буря.

— Про нього я можу сказати, — продовжував Пілат, — що він не є політичною фігурою. У цьому я не сумніваюсь. Але Каіафа, а за ним і Ханан хочуть зробити з цього рибак політичну колючку, якою вони думають проколоти Рим і зруйнувати мене.

— Я знаю, що Каіафа — це вищий священник, а хто такий Ханан? — спитав я.

— Також вищий священник, хитра лисиця, — пояснив Пілат. — Каіафа назначив Гратус, але він є тільки тінню, тільки зняряддям Ханана.

— Вони ніколи не простять тобі того незначного випадку з щитами, які ти виставив, — втрутилась у розмову Міріам.

Пілат, як і кожний з нас, коли його зачепити за болюче місце, посміявся з цього випадку. Але цей випадок мало не згубив його, хоч був зовсім незначним. Не маючи нічого поганого на думці, він перед своїми палатами виставив два щити. Євреї поскаржились Тіберію, і той підтримав їхню скаргу.

Але особливо радісно мені було трохи пізніше, коли я міг розмовляти з Міріам. Дружина Пілата знайшла змогу розповісти мені дещо про неї. Вона належала до стародавнього королівського роду. Її сестра була дружиною Філіппа, що управляє Голонією і Батанеєю. Брат Філіппа був намісником у Гамілеї і Перії. Вони обидва є синами Ірода, якого євреї звали Великим. Сама Міріам, як я зрозумів, була близькою при дворах обох намісників і вважалась нареченою намісника Єрусалима. Вона сама погодилась на ці заручини, її ніхто не примушував.

Здавалось, навіть повітря було насичене релігією, бо я з Міріам також почали розмову на релігійні теми. І справді, тоді євреї так багато говорили про релігію, як ми про війну і бенкети. За весь час мого перебування в цій країні я не пам'ятаю випадку, коли б я не вів довгих суперечок про життя, про смерть та про божі закони. Тепер Пілат ні в кого не вірив — ні в бога, ні в чорта. Для нього смерть здавалась темним вічним сном. Але ще тоді, коли він був у Єрусалимі, він також захоплювався релігійними суперечками. Отож, коли я їхав у Ідум, у мене був слуга до копей. Такий пікчемний хлопчисько, що ніяк не міг навчитись, як сідлати коней. Але він міг без упину проговорити цілу добу про різні релігійні касти, про вчення всіх рабинів, починаючи з Шемаїа і кінчаючи Гамалелем.

Але вернімось до Міріам.

— Ви вірите в безсмертя? — спитала вона. — Тоді чому ви відмовляєтесь говорити про нього?

— Я не відмовляюсь, але я думаю про конкретність.

— Конкретність? — наполягала вона. — Розкажіть мені про це. Як виглядає ваше безсмертя?

І коли я розповів їй про Ніфільгейма і Мустеля, про народження гіганта Іміра із сніжинок, про корову Андгумбля, про Феєрїра і Локі, про замерзлих йотунів, а також про Тора і Одіна і про нашу Валхаву, вона заплекала в долоні і закричала:

— О, ви варвар! Ви як доросла дитина! Ви білявий гігант, створений морозом! Ви вірите у казки, що вам розповідає стара бабуся! Але дух, що не вмирає, куди він дівається, коли тіло помре?

— Я ж сказав: відправляється в Валгалу, — відповів я, — і тіло також.

— І буде їсти? Пити? Воювати?

— І любити,— додав я,— ми повинні мати на небі жінок, інакше, що це буде за небо?

— Мені не подобається ваше небо,— сказала вона.— Це якесь божевільне звіряче місце, де лютує сніг, мороз і буря.

— А ваше небо яке? — спитав я.

— У нашому небі вічне літо з спілими фруктами, квітами і рослинами.

Я похитав головою і сказав:

— А мені не подобається ваше небо. Це якесь одноманітне місце для ніжних, кволих людей, для євнухів, для товстих безвольних тіней чоловіків.

Мабуть, мої зауваження захопили її, бо очі в неї іскрились. Але я зрозумів, що вона мене дратує, і мої очі сказали їй про це.

— Моє небо,— сказала вона,— це місце для блаженних.

— Місце для блаженних — це Валгала,— заперечив я,— ви тільки подумайте, хіба цікавлять того квіти, хто бачить їх завжди? У моїй країні, коли після довгої зими засвітить сонце, проганяючи довгу піч, перші квіточки, що виглядають з-під танучого льоду, є для нас справжньою радістю, і ми не можемо на них надивитись.— А вогонь! — закричав я,— великий, славний вогонь! Що то за небо, коли людина не може навіть оцінити гарячої пічки у теплій хаті, коли на дворі лютує мороз і реве буря?

— Дуже вже ви прості люди,— відказала вона,— ви будете покрівлю і розводите вогонь у сніжних заметах і називаєте це небом. У нашому небі нам не треба фятуватись від холоду і снігу.

— Ні,— заперечив я,— ми будемо покрівлі і розводимо вогонь, щоб іти від них на мороз і на вітер і потім повертатись до них. Людина створена для боротьби з морозом і бурєю. Її дім і вогонь також створені в боротьбі. Я знаю, бо протягом трьох років я не мав ні покрівлі, ні вогню. Мені тоді було шістнадцять років, і я став чоловіком раніше, ніж падів на себе одягу з тканини. Я народився в бурю після бою, а моїми пелюшками була вовча шкура. Подивіться на мене і зрозумієте, які люди живуть у Валгалі.

Вона справді захоплено поглянула на мене і з піднесенням заговорила:

— О ви, великий жовтоволосий чоловіче! — А потім замислено додала: — Жалкую, що в нашому небі немає таких чоловіків.

— Світ великий,— заспокоював я її,— знайдеться місце для різних небес. Мені здається, що кожному дається таке небо, якого бажає його серце. Справжнє життя за гробом! Я не маю сумніву в тому, що залишу бенкет, напад на ваші сонячні, покриті квітами береги і викраду вас. Мою матір також викрали.

Я час від часу поглядав на неї, а вона дивилась на мене, не зводячи очей. В мені закипіла кров. Клянусь Одніом, це була справжня жінка.

Що було б далі, я не знаю, бо Пілат, який перестав розмовляти з Амбівієм і деякий час дивився на нас усміхаючись, перервав мовчання.

— Рабин, тевтоберзький рабин! — промовив він глузливо,— повий проповідник і пове вчення прийшли до Єрусалима. Почнуться пові суперечки, бунти і закидання камінням пророків. Спаси нас, боже, це справжній божевільний дім! Лодборг, я не сподівався цього від вас. Вихваляєтесь і сперечаєтесь, як божевільний у пустині, що буде з вами після смерті. Живи тільки один раз, Лодборг. Це позбавить тебе додаткових турбот.

— Продовжуй, Міріам, продовжуй! — сказала дружина Пілата.

Вона увійшла під час нашої суперечки, міцно стиснувши кулаки, і мені здалось, що і вона отруєна релігійним божевіллям Єрусалима. У всякому разі, як я дізнався пізніше, вона дуже цікавилась релігійними питаннями. Це була худа жінка, непаче виспажена гарячкою. Її тонка шкіра аж світилась. Вона була добра, але надто первова. Вона навіть часом бачила привиди і чула голоси. Що стосується мене, то я б не став слухати оці дурниці, але вона була дуже доброю жінкою.

Я відправився з дорученням у Тіберію, і, на жаль, мені довелось мало бачити Міріам. Коли я повернувся з двору Антіпа, мені сказали, що вона поїхала в Батанею, де знаходився палац Філіппа Там жила її сестра. Я знову опинився в Єрусалимі, і хоч до Філіппа я не мав ніякої справи, я все ж поїхав у Батанею, щоб побачити Міріам.

Потім мені довелося їхати в Ідумею. Я їздив у Сірію за дорученням Сульпіція Квірїнія, який, будучи імператорським легатом, хотів через мене одержати вісті про події в Єрусалимі. Так, мандруючи по всій країні, я мав змогу спостерігати дивацтва євреїв, які фанатично цікавились релігією. Це було їх особливістю. Вони не задовольнялись тим, що релігією займались священники. Вони самі проповідували, якщо знаходили слухачів. А слухачів було доволі!

Вони залишали свої оселі і мандрували жебраками по всій країні, сперечались з рабинами і талмудистами в синагогах і на папертях храмів. Сліди чоловіка, якого називали Ісусом, вперше з'явилися у Галілеї, маловідомій провінції, мешканці якої вважались дуже відсталими. Він, здається, спочатку був теслею, а потім рибакон, і його товариші, покинувши рибальські сіті, пішли за ним волочитись по країні. Деякі бачили в ньому пророка, але більшість вважала його божевільним. Мій нікчемний слуга, який вважав себе великим знавцем талмуда, глузував з Ісуса, називаючи його царем жебраків, а його доктрину — сбіонізмон. За його вченням, як пояснював мені мій слуга, до неба могли дістатись тільки жебраки, а багаті повинні були вічно горіти в пеклі.

Я звернув увагу на те, що в цій країні люди називали один одного божевільними. Але мені здається, що всі вони були божевільні. Вони вигаяли диявола магичними закличаннями, лікували хвороби, накладаючи на хворого свої руки, їм не шкодили смертельні отрути, коли вони їх випивали, вони гралися з отруйними зміями. Вони відправлялись постити у пустиню, а повертаючись звідти, проголошували нові вчення, збирали довкола себе людей, організовували нові секти.

— Клянусь Одіном, — сказав я якось Пілату, — наші північні вітри і морози скоро охолодили б їм голови. Тут дуже лагідний клімат. Замість того, щоб будувати собі покрівлі, добувати м'ясо, вони видумують різні доктрини.

— І міняють природу бога, — задумливо сказав Пілат, — до біса всі ці доктрини!

— І я так кажу, — згодився я, — якщо я коли-небудь виберусь з цієї країни і мій розум залишиться цілий, то розрубаю надвое всякого, хто насмілиться спитати мене, що буде зі мною, коли я помру.

Я ніколи не бачив ще таких заколотників. Усе, що існувало під сонцем, для них було або святим, або нечистим. Вони були здатні вести хитрі суперечки, але не розуміли ідеї римської держави. Тому для кожного римського намісника з ними було дуже багато турботи. Римські орли, римські статуї, навіть щити, які поставив Пілат,— усе було образливим для їхньої релігії.

Римські переписи вони вважали образою. Але їх необхідно було зробити, бо вони були основою оподаткування. Податки були також образою їхніх законів і їхнього бога. О, ці закони! Вони були не римськими законами, це були їхні власні, які вони називали божими законами. У них були такі фанатики, які вбивали всякого, хто порушував ці закони. А якщо прокурор карав такого фанатика, коли його ловили на гарячому, вони піднімали бунт, а то і повстання.

Ці люди робили все в ім'я боже. Серед них були люди, яких ми, римляни, називали «тауматургами». Вони творили дива, щоб підтвердити свої доктрини. Безглуздо було доводити таблицю множення за допомогою перетворення куска заліза в змію або навіть у дві змії, як це робили «тауматурги», але прості люди дивились на такі чуда з захопленням.

О боже, скільки в них було сект! Фарисеї, есенеї, садукеї — цілий легіон! І тільки створювалась нова секта, зразу ставала політичною. Копоній, четвертий прокурор перед Пілатом, витратив багато часу і сил, придумуючи бунт гаулонітів, який виник через незначну подію в Гамалі і поширився далеко за її межі.

Коли я був останній раз у Єрусалимі, помітив сильне заворушення серед євреїв. Вони збирались великими гуртами, сперечались і кричали. Одні пророчили велике чудо, інші говорили, що завалиться храм, а деякі, пайбільш сміливі, говорили, що римському царству настав кінець і що наступить царство іудейське.

Я застав Пілата у великій тривозі. Було видно, що турботи виснажили його. Але я повинен вам сказати, і ви самі побачите, що він дуже майстерно розбивав усі хитрощі євреїв, він міг розбити багато суперечок у синагогах.

— Коли б у мене було півлегіону римлян, я взяв би Єрусалим за горло... а потім мене відкликали б за мій учинок.

Як і я, він не дуже вірив у наймані війська, а римляни у нас було дуже мало.

Я знову поселився в палаці, і на превелику мою радість Міріам була також тут. Але я не був повністю задоволений, бо наші розмови точились довкола подій, які тоді відбувались. Для цього були причини, бо місто шуміло, як осине гніздо. Наближався піст і релігійне свято — пасха. Тисячі людей з'їжджались з провінцій, щоб за звичаєм святкувати ці дні в Єрусалимі. Це були дуже неспокійні люди, інакше вони не наважились би на таку подорож. Місто було набите ними, а багато з них отаборились за його стінами. Я не міг визначити, наскільки ці заворушення спричинялись проповідями якогось рибак, а наскільки — несправисто євреїв до Риму.

— Тільки на одну десяту, а то, може, й менше винеп у цьому Ісус,— відповів Пілат, коли я його спитав про це.— Головною причиною є Каіафа і Ханан. Вони знають, чого вони хочуть. Вони організують бунт, важко сказати для чого, але мені пароблять турбот.

— Так, це правда, що все організують Каіафа і Ханан,— сказала Міріам,— але ти, Понтії Пілат, тільки римлянин і не можеш зрозуміти всього. Коли б ти був євреєм, ти зрозумів би, що в основі цього лежать більш серйозні питання, ніж суперечки сектантів чи бажання завдати турбот тобі і Риму. Найвищі священники і фарисеї, багаті і знатні євреї, Філіппа, Антіпа і я сама — ми беремось за саме життя.

— Може, той рибак божевільний? Коли так, то його божевільня також хитрість. Він проповідує доктрину для бідних. Він загрожує нашим законам, а наші закони — це наше життя, як ти недавно довідався. Ми ревниво охороняємо наші закони, як ти охороняв би себе, коли б хто-небудь здавив тебе за горло. Ось що відстоюють Каіафа, Ханан і всі інші: або той рибак, або вони. Вони мусять знищити його, інакше він знищить їх.

— Дивно, проста людина, рибак! — сказала дружина Пілата.— Хто він такий, що має таку силу? Я хотіла б його побачити. Я хотіла б своїми очима побачити такого відомого чоловіка.

Пілат нахмурих брови. Було зрозуміло, що нервові збудження його дружини додає йому ще більше турбот.

— Якщо ти хочеш побачити його, обійди всі міські кабачки,— злісно всміхнулась Міріам.

— Ти знайдеш його там п'яного або в товаристві невідомих жінок. В Єрусалимі ще не було такого чудернацького пророка.

— І що ж тут поганого? — спитав я, стаючи на сторону рибака, всупереч своїй волі.— Хіба я не напивався вина і не забавлявся ночами в усіх провінціях? Чоловік є чоловіком, і його вчинки також чоловічі, хіба це божевілля?

Міріам заперечливо захитала головою.

— Він не божевільний. Гірше — він небезпечний. Весь сьбїонізм небезпечний. Він знищить усе старе. Він — революціонер. Він знищить те, що нам, євреям, ще залишилось від нашої держави і від нашого храму.

Пілат заперечив:

— Я навіть про нього довідку: він не політичний діяч. Він — ясновидець. У нього нема ні краплі бунтарства. Він навіть признає римські податки.

— Ти все ще не розумієш,— наполягала Міріам,— у нього нема революційних задумів, але здійснення його планів робить його революціонером. Я маю сумнів у тому, що він сам передбачає наслідки. Цей чоловік — це пошесть, а пошесть треба знищити.

— Із усього того, що я про нього чув, я прийшов до висновку, що він нешкідливий чоловік і не має ніяких злих намірів,— сказав я.

І тут я розповів про зцілення прокажених, свідком якого я був у Самарії, коли їхав у Єрїхо.

Дружина Пілата, мов зачарована, слухала мою розповідь. До нас донеслися крики і плач багатьох людей. Ми зрозуміли, що солдати розганяють натовп.

— А ти, Лодборг, віриш у те чудо?— спитав Пілат.

— Ти віриш, що протягом хвилини зникли всі рапи у прокажених?

— Я бачив їх зціленими,— відповів я,— я поїхав услід за ними, щоб перекопатись. На них справді не осталось слідів прокази.

— А ти бачив їх хворими перед зціленням?— наполягав Пілат.

Я заперечив.

— Мені тільки розповідали про це,— сказав я,— коли я їх бачив, вони мали такий вигляд, певче колись були прокаженими. Вони знаходились у стані якогось затуманення. Між ними був один, що сидів на сонці і обмацував

своє тіло і дивився, неначе не вірив своїм очам. Він навіть не говорив і ні на що не дивився, крім свого тіла. Коли я звернувся до нього, він не міг відповісти мені, а тільки дивився і дивився на своє тіло.

Пілат презирливо всміхнувся. Я помітив таку саму презирливу посмішку на устах Міріам. Дружина Пілата сиділа, наче завмерла, ледве дихаючи, з широко відкритими очима.

Тут заговорив Амбівій:

— Каіафа твердить, — він тільки вчора говорив мені про це, — що рибак обцяв привести на землю бога і створити тут, на землі, царство, яким буде управляти бог...

— Це буде означати кінець римському володінню, — персбив я.

— Таким способом Каіафа і Хаан хочуть вплутати Рим, — пояснила Міріам, — але це неправда. Це вони самі вигадали.

Пілат похитав головою і спитав:

— Хіба в ваших старих книгах нема такого пророцтва, яке можна було б застосувати до цього рибака?

Міріам відповіла, що є, і привела цитату. Я розповідаю про цей випадок, щоб показати, що Пілат знав народ, серед якого йому доводилось з великим зусиллям підтримувати порядок.

— Я чула, — продовжувала Міріам, — що Ісус пророчить кінець світу і початок царства божого, але не тут, а на небі.

— Мені про це доповідали, — сказав Пілат. — Це правда. Цей Ісус признає римські податки. Він каже, що Рим буде володіти, поки не настане кінець світу і не закінчиться всяка влада. Тепер я зрозумів, яку каверзу готує мені Хаан.

— Деякі його послідовники твердять, що він сам бог, — сказав Амбівій.

— Мені не доповідали, щоб він так говорив, — відповів Пілат.

— А чому б ні? — втрутилась дружина Пілата. — Чому б ні? І раніше так бувало, що бог сходив на землю.

— Послухай, — сказав Пілат, — мене повідомили, що після того чуда, коли він хлібами та кількома рибами нагодував багато людей, дурні галілейці захотіли зробити його царем. Щоб утекти від них, він відправився у гори.

З цього видно, що він не божевільний. Він надто розумний, щоб узяти собі такий тягар на плечі.

— І якраз на цьому самому Ханан хоче піймати тебе,— сказала Міріам.— Вони вимагають, щоб Ісус став царем Іудеї, а це порушить римський закон, і Рим змушений буде розправитись з ним.

Пілат низав плечима.

— Цар жебраків або краще — цар мрійників. Він не дурний. Він ясновидець, а не земний владика. Нехай йому пощастить у раю, адже рай не підлягає Риму.

— Він учить, що багатство — це гріх,— ось що не подобається фарисеям,— знову втрутився Амбівій.

Пілат добродушно розсміявся.

— Проте цей цар жебраків і його прибічники поважають багатство і власність,— пояснив він.— Ось послухайте, недавно вони вибрали навіть скарбника для свого багатства. Його звать Іуда, і кажуть, що він обкрадав їх спільну касу, яку йому довірили.

— Але Ісус не крав? — спитала дружина Пілата.

— Ні,— відповів Пілат,— крав Іуда, скарбник.

— А хто такий Іоанн? — спитав я.— У нього були якісь непорозуміння в Тіберії, і Антіпа стратив його.

— Це інший,— відказала Міріам,— він народився недалеко від Хеврона, але жив у пустелі, бо був ентузіастом. Чи то він, чи його прибічники говорили, що це Ілля, воскреслий з мертвих. Ілля — це один з наших старих пророків.

— Хіба він також бунтував? — спитав я.

Пілат усміхнувся і пояснив:

— Він посварився з Антіпою за Ірода. Іоанн був моралістом. Про це довго розповідати, але він поплатився головою за це. Ні, в цій справі не було нічого політичного.

— Деякі твердять також, що Ісус називає себе сином Давида,— сказала Міріам.— Але це брехня. Ніхто в Назареті не вірить цьому. Бачите, вся його сім'я, включаючи і заміжню сестру, живуть там і знають його. Вони зовсім прості люди.

— О, коли б можна було так просто написати донесення Тіберію,— забурмотів Пілат,— а зараз цей рибак приїхав сюди, у Єрусалим, де повнісінько прочан, готових зняти бунт, а тут ще і Ханан підливає масла у вогонь.

— А поки ви до нього доберетесь, він зробить своє,— додала Міріам,— він поставив перед вами задачу, і ви повинні її вирішити.

— Яку задачу? — поцікавився Пілат.

— Присудити до страти цього рибака.

Пілат уперто похитав головою, а його дружина закричала:

— Ні, ні! Це була б ганебна несправедливість! Він не зробив нічого злого! Він не зробив злочину проти Риму!

Вона з мольбою подивилась на Пілата, який усе ще хитав головою.

— Нехай вони самі розправляються з ним, як зробив Антіпа,— пробурчав він.— Рибак тут ні при чому. Але я не хочу бути знаряддям їх темних справ. Якщо їм необхідно знищити його — вони знищать. Це їхня справа.

— Але ти не дозволиш! — закричала дружина Пілата.

— Я матиму багато турбот від Тіберія, коли втручатимусь у цю справу,— відказав він.

— Що б там не було,— додала Міріам,— тобі скоро доведеться писати пояснення, бо Ісус уже прибув до Єрусалима, а разом з ним його прибічники.

Пілат не міг приховати того, що ця звістка роздратувала його.

— Я не цікавлюсь тим, де він знаходиться,— заявив він,— я сподіваюсь, що ніколи його не побачу.

— Не турбуйся, Ханан знайде його тобі,— сказала Міріам,— і приведе його до твоїх воріт.

Пілат знизав плечима, і на цьому розмова закінчилась. Дружина Пілата, стомлена, схвильована, позвала Міріам у свої покої, а мені нічого не залишилось робити, як лягти і заснути під шум і крики цього міста божевільних.

Події швидко розгортались. За ніч атмосфера у місті згустилась ще більше. Опівдні, коли я з групою солдатів виїхав у місто, вулиці були набиті народом, який давав мені дорогу з великою неохотою. Якщо можна було б убивати поглядом, я давно був би мертвим. При моїй появі вони відкрито спльовували, і з усіх боків доносились крики.

При моїй появі люди не дивувались, як раніше, а виявляли свою ненависть, тим паче, що я носив римські

лати. Коли б це було в іншому місті, я наказав би своїм солдатам розігнати цих фанатиків. Але це був Єрусалим у найбільшій розпал заворушення, це були люди, які не могли відрізнити ідею держави від ідеї бога.

Садіней Хапан добре виконав своє завдання. Що б він і синедріон не говорили — чернь вірно зрозуміла їх: виною в усьому є Рим.

Серед цього натовпу я зустрів Міріам. Вона йшла в супроводі тільки однієї жінки. В цей неспокійний час їй не можна було одягатись так, як дозволяло її становище. Через сестру вона була родичкою Антіпи, якого всі педолюблювали. Тому вона одяглась дуже просто, закривши лице, щоб зійти за звичайну єврейську жінку з народу. Але від моїх очей вона не могла заховати свого стрункого стану і легкої ходи, такої відмінної від ходи інших жінок.

Ми навіть могли перекинутись кількома словами, бо в ту хвилину загородили дорогу, і мої солдати були здавлені і відштовхнуті натовпом. Міріам заховалась за ріг стіни якогось дому.

— Ну що, вони вже спіймали рибака? — спитав я.

— Ні, але він за міською стіною. Він в'їхав у Єрусалим на ослі разом з всликим натовпом людей, що оточували його спереду і ззаду. Деякі дурні вітали його царем Ізраїлю. З цього, напевно, скористається Ханан і притисне Пілата до стіни. Побачите, хоч рибак ще не арештований, але вирок йому уже підписаний. Його можна вважати вже мертвим

— Але ж Пілат не стане його арештовувати.

Міріам похитала головою.

— Ханан сам про це подбає. Вони поведуть рибака в синедріон і засудять на смерть. Вони можуть каменувати його.

— Але синедріон не має права засуджувати на смерть,— домагався я.

— Ісус не римлянин,— відказала вона,— він єврей. За законом талмуда Ісус підлягає такій карі, бо він виступав проти божих законів.

Я продовжував заперечувати.

— Синедріон не має права.

— Пілат подбає, щоб він набув таке право.

— Але це буде незаконно,— наполягав я,— ви ж знаєте, як римляни дотримуються законів.

— Тоді Ханан обійде це питання,— всміхнулась вона,— він заставить Пілата розп'ясти його. Чи так, чи інакше, але наслідок буде один.

Нова хвиля людей ще більше здавила нас і наших коней. Якийсь фанатик упав, мій кінь спіткнувся і подався назад. Чоловік закричав, і його голос злився з іншими, що посилали мені прокляття. Але через голови всіх я крикнув Міріам:

— Ви жорстокі до чоловіка, який, як ви сказали, не зробив нічого злого!

— Я жорстока до того зла, що вишкне, коли він залишиться живим.

Я насилу зрозумів її слова, бо до мене кинувся якийсь чоловік і, схопивши мою ногу, силувався стягнути мене з коня. Нахилившись уперед, я вдарив його по обличчю. Удар був сильний, моя рука закрила йому все обличчя. Мешканці Єрусалима не звикли до таких ударів. Я і досі питаю себе, чи не злавав я йому тоді щюю.

На другий день я знову зустрів Міріам. Це було в дворі палацу Пілата. Здавалось, вона була уві сні. Її очі майже не бачили мене. Вона ніби не пізнавала мене. У Міріам був дуже дивний вигляд, її погляд був такий неухважний, що вона нагадувала мені зцілених прокажених, яких я бачив у Самарії.

З великим зусиллям вона паче опам'яталася, але тільки зовнішньо. В її очах було щось таке, чого не можна висловити. Я ніколи не бачив таких жіночих очей.

Вона була б пройшла повз мене, коли б я не заступив їй дороги. Зупинившись, Міріам мимоволі проговорила кілька слів, але її очі дивились крізь мене кудись далеко, наче заморожені.

— Я бачила його, Лодбrog,— прошепотіла вона.— Я бачила його.

— Дай боже, щоб ти не зурочила його, хто б він не був! — засміявся я.

Вона не звернула уваги на мій недоречний жарт, а її очі залишились такими ж. Міріам хотіла пройти, але я знову заступив їй дорогу.

— Хто він такий?—спитав я.— Якийсь воскреслий з мертвих чоловік, що вселив у ваші очі такий погляд?

— Він той, хто воскрешає інших,— відповіла вона.—

Тепер я вірю, що він, цей Ісус, воскрешав мертвих. Він — цар світла, син бога. Я бачила його. Тепер я вірю, що він божий син.

З її слів я зрозумів тільки те, що вона бачила цього мандрівного рибак і захопилась його божевільям. І справді, Міріам вже не була тою Міріам, яка називала його пошестю і вимагала, щоб його знищили, як пошесть.

— Він зачарував вас! — закричав я сердито.

Коли вона знову заговорила, її очі стали вогкими і наче ще глибшими.

— О Лодбруг, його чари не можна собі навіть уявити. Досить тільки поглянути на нього, щоб зрозуміти, що вся його душа наповнена добротою і милосердям. Я бачила його, я слухала його. Я роздам бідним усе своє багатство і піду за Ісусом.

Вона говорила так перекопливо, що я повірив їй, як колись повірив у зцілення прокажених у Самарії, які не могли надивитись на своє тіло. Мені стало досадно, що така велика жінка так легко дала себе заплутати якось бродячому чарівнику.

— Ідіть за ним! — глузував я. — Не маю сумніву, що ви одержите корону, коли він здобуде собі царство.

Міріам ствердно кивнула головою, мені захотілось ударити її по обличчю за таку безглуздість. Я відступив, і вона повільно пройшла повз мене.

— Його царство не тут, — сказала вона, — він — син Давида, син бога. Він дійсно великий, і все, що говорили про нього, правда.

— Мудрець зі Сходу! — я застав Пілата, коли той сміявся.

— Він мислитель, цей неписьменний рибак. Я про нього докладно дізнався. Мені тільки що доповідали. Йому не треба творити чуда. Він переміг великих софістів. Вони йому вчинили каверзу, а він перехитрив їх. Ось послухай.

І він розповів мені, як Ісус здивував своїх недругів, коли вони привели до нього на суд одну жінку, яка була винна у перелюбстві.

— А податки! — захоплювався Пілат. — «Віддайте кесареви кесарю, а боже богам!» відповів він їм.

— Це все зробив Ханан, а Ісус розбив його наміри! Нарешті знайшовся один іудей, який розуміє наш римський погляд на державу.

Потім я зустрів дружину Пілата. Глянувши на неї, я зрозумів, що ця квולה, стомлена жінка також бачила рибака.

— Він — втілення бога, — бурмотіла вона. — В ньому відчувається сила бога.

— А хіба ж він бог? — спитав я тихо, бо треба було щось сказати.

Вона похитала головою.

— Я не знаю. Він не казав цього. Але я знаю одне — боги ліпляться з такого тіста.

«Він уміє причаровувати жінок», подумав я про себе, оставляючи дружину Пілата, яка цілком віддалась своїм мріям і відчуттям.

Усі, що читатимуть ці рядки, знають, що було далі. Але в ці дні я переконався, що Ісус причаровував до себе також і чоловіків. Він причарував Пілата. Він причарував і мене.

Після того, як Ханан відіслав Ісуса до Каіафи і синедріону, що зібрався в домі Каіафи, засудив його на смерть, Ісуса в супроводі великого натовпу людей привели до Пілата.

В інтересах Риму і своїх власних Пілат не хотів його смерті. Пілата мало цікавив рибак, але він хотів миру і спокою. Чим було для Пілата життя людини або життя багатьох людей? У Римі він пройшов залізну школу, і намісники, яких Рим посилав управляти підкореними народами, були також з заліза. Пілат думав державними абстракціями і керувався ними в своїх діях. Але коли він, сердитий, вийшов назустріч черпі, Ісус причарував його зразу.

Я був теж там. Я бачив, що Пілат увійшов дуже сердитий. Це була його перша зустріч з Ісусом. Наші солдати чекали тільки наказу, щоб звільнити площу від цих крикливих відвідувачів. Але як тільки його очі звернулись до Ісуса, він покорився — ні, розгубився! Він став говорити, що не має права судити рибака за римським законом, бо рибак — іудей, а не римлянин. Але євреї ще

ніколи так не виявляли вірності римській владі, як тоді. Вони кричали, що під владою Риму вони не мають права вбивати його. Проте Антіпа вбив Іоанна, не боячись римської влади.

Пілат залишив їх у дворі під відкритим небом і повів Ісуса одного в залу суду. Я не знаю, що там сталось, але коли Пілат вийшов знову, він перемінився. До того часу він відмовлявся судити Ісуса, бо не хотів стати зпяряддям у руках Ханана. Тепер Пілат не хотів робити цього заради самого рибака. Він намагався врятувати його. А чернь не переставала кричати: «Розпни його! Розпни його!»

Тобі, читачу, відомо, що Пілат щиро намагався врятувати рибака. Ти знаєш, що він намагався обдурити чернь спочатку тим, що висміював Ісуса, а потім тим, що запропонував звільнити його за звичаєм, який полягав у тому, що в день паски випускали на волю одного злочинця. І ти знаєш, як священники примусили чернь кричати, щоб звільнили за звичаєм убивцю Варраву.

Дарма Пілат боровся проти тієї ролі, яку йому нав'язували священники. Сміхом і жартами він намагався перетворити всю справу у фарс. Глузуючи, він називав Ісуса іудейським царем і наказав побити його плітками. Він сподівався, що все перетвориться в жарт і забудеться, як жарт.

З радістю скажу вам, що ні один римський солдат не брав участі в тому, що було далі. Все робили наймані солдати. Вони одягли його в царські шати, дали йому в руки царський знак, ставали на коліна, вітали його як царя. Цим жартом хотіли задобрити чернь, але нічого не вийшло. Мене також причарував Ісус, коли я дивився на цю сцену. Незважаючи на жорстоку безглуздість свого становища, він тримався, як цар. Дивлячись на нього, я заспокоївся. Його спокій передався і мені. Я став спокійніший і нічому не дивувався. Усе було так, як мало бути. Ясність Ісуса серед цього ревучого натовпу стала моєю ясністю. У мене майже не виникло бажання врятувати його.

З другого боку, в своєму різноманітному й неспокійному житті я бачив надто багато чудес, щоб тепер повірити в чудо. Мені все було зрозуміло. Мені нічого було сказати. Я знав, що є події, яких я не розумію, і що вони повинні відбутись.

Але Пілат усе ще не здавався. Заворушення збільшувалось. Чернь хотіла крові, вимагала розп'яття. Пілат знову зайшов у залу суду. Його задум перетворити все у фарс не вдався, і він хотів відмовитись від суду, мотивуючи тим, що Ісус не жив у Єрусалимі, адже він був підданим Антіпи: Пілат вимагав, щоб його туди відправили.

Але заворушення охопило ціле місто. Наше військо перед палацом швидко витіснив патовп. Почався бунт, який в одну мить міг перетворитись у громадянську війну або революцію. Мої власні двадцять легіонів були напоготові. Вони також мало любили євреїв і з радістю виконали б мій наказ — звільнити площу за допомогою клинків.

Коли Пілат вийшов з зали і запропонував відправити Ісуса до Антіпи, його голосу ніхто не чув, бо тепер патовп кричав, що Пілат зрадник. Коли він відпустить рибака на волю, то не буде вірним Тіберію. Коли я стояв, спершись на стіпу, передо мною якийсь бородатий довговолосий фанатик підстрибував і не переставав кричати: «Тіберій імператор! Нема царя!» Мені урвався терпець.

Цей крик ображав мене. Подавшись убік, я паче ненароком паступив йому на ногу і сильно придавив. Але цей божевільний навіть не почув. Він надто захопився, щоб відчути біль. «Тіберій імператор! Нема царя!» кричав він далі.

Я бачив, що Пілат завагався. Пілат — намісник Риму, тепер став людиною з людським гнівом проти цих нікчемних тварин, що жадали крові такого спокійного, мужнього і доброго чоловіка, як цей Ісус.

Пілат вагався. Він подивився на мене, неначе віддавав наказ діяти. Я подався вперед, звільнивши ногу цього божевільного. Я вже хотів виконувати невисловлене бажання Пілата і звільнити площу від ревучої нікчемної черні.

Але я не зробив цього не через Пілата. І мене, і Пілата стримав Ісус. Він глянув на мене. (Кажу вам, що цей бродячий рибак, цей мандрівний проповідник з Галілеї командував мною). Він не сказав ні слова. Проте я почув його команду, як голос труби. І я зупинився, опустивши руки, бо хто я такий, щоб протистояти волі і ставати на дорозі цього спокійного, впевненого в собі чоловіка? І, стоячи так, я відчув усю його чарівність, що причарувала Міріам, дружину Пілата, Пілата і мене самого.

Ви знаєте, що було далі? Пілат умив свої руки в знак того, що він не винний у крові Ісуса, і чернь прийняла його кров на свої голови. Пілат дав згоду на розп'яття. Чернь була задоволена, а за нею були задоволені Ханан, Каіафа і увесь синедріон. Ісуса розп'яв не Пілат, не Тіберій, не римські солдати. Його розп'яли духовні правителі і духовні політики Єрусалима. Я бачив і знаю. І навіть наперекір своїм власним інтересам Пілат був би врятував Ісуса так само, як і я, коли б Ісус сам не захотів, щоб його не рятували.

Але Пілат ще раз поглумився над народом, до якого він ставився з презирством. На хресті, дарма що священники невдоволено бурчали, він на єврейській, грецькій і латинській мовах прибав напис: «Цар іудейський». Під цим приводом священники вирвали в Пілата згоду на засуд, і цими ж самими словами скористався Пілат, щоб виявити своє презирство до єврейського народу. Пілат засудив на смерть абстракцію, яка ніколи не існувала. Ця абстракція була вигадана священниками, в яку ні вони, ні Пілат не вірили. Цією абстракцією був «Цар іудейський».

В палаці все заспокоїлось. Заворушення затихло. Священники добились свого, і чернь задовольнилась, а ми з Пілатом були обурені і після цього всього почували себе стомленими. Але нас чекала ще одна буря. Перед тим, як Ісуса повинні були вивести, одна з жінок покликала мене до Міріам. І я бачив, що Пілата також оточили жінки, послані його дружиною.

— О Лодбrog, я чула все,— зустріла мене Міріам. Ми були одні, вона пригорнулась до моїх грудей, шукаючи в моїх обіймах захисту і сили.— Пілат здався. Він хоче розп'ясти його. Але ще є час. Твої люди напоготові. Поспіши. З ним тільки центуріон і жменька солдат. Вони ще не вийшли, а коли вийдуть, то слідкуй за ними. Вони не повинні дійти до Голгофи. Але підожди, доки вони не вийдуть за міську стіну. Тоді відміни наказ. Візьми ще одного коня для нього. Далі все буде легко. Їдь з ним просто у Сірію або в Ідумею, куди хочеш, тільки врятуй його.

Вона обвила мою шию руками, звабливо пригорнувшись до мене, а в її спокійному погляді я прочитав велику обіцянку.

Не дивно, що я зразу розгубився і не знав, що відповісти. В цю хвилину у мене була тільки одна думка. Після всього, що відбулось на моїх очах, ось що ще чекало мене! Я її вірно зрозумів. Усе було ясно. Ця величава жінка буде моєю, якщо... якщо я зраджу Рим. Пілат — намісник. Він віддав наказ, а його голос — це голос Риму.

Як я вже говорив, жіночність Міріам, її жіночий характер згубили і мене і її. Вона діяла так розсудливо, так проникливо, вона була така спокійна за себе і за мене, що я забув, або вірніше — запам'ятав раз назавжди, що жінка завжди залишається жінкою... у великі вирішальні хвилини вона не думає, вона відчуває, і не голова, а серце спонукує її робити те чи інше.

Міріам не зрозуміла мого мовчання. Вона поворухнулась у моїх обіймах і додала:

— Візьми двох коней, Лодбrog. Я поїду на одному... з тобою... з тобою всюди, куди ти поїдеш.

Це був царський хабар. І за цього в мене вимагали підлого, мерзенного вчинку. Але я все ще мовчав. Не тому, що я розгубився або вагався. Ні, я просто відчував великий жаль, великий раптовий смуток, бо я знав, що тримаю в своїх обіймах ту, якої більше не побачу.

— Сьогодні в Єрусалимі тільки одна людина може його врятувати,— сказала вона,— і це ти, Лодбrog.

Але я продовжував мовчати, і вона, щоб вивести з задуму, труснула мене так, що на мені задзвеніли лати.

— Та говори ж, Лодбrog! — наказала вона.— Ти сильний і відважний. Ти справжній мужчина. Я знаю, що ти ставишся з презирством до тих, що хочуть його вбити. Ти один можеш його врятувати. Тобі досить сказати тільки одне слово, і все буде зроблено. А я буду кохати тебе завжди, буду кохати за цей вчинок.

— Я римлянин,— сказав я повільно, відчуваючи, що ці слова віднімуть її від мене назавжди.

— Ти раб Тіберія, ти собака Риму,— крикнула вона.— Ти нічим не зобов'язаний Риму, ти не римлянин. Ви, жовті великани півночі,— не римляни.

— Римляни — наші старші брати,— відповів я.— Я ношу римську зброю і їм римський хліб.— Потім я додав тихо: — Навіщо стільки гніву через одне людське життя? Усі люди мусять вмерти. Вмирати легко і дуже просто.

Сьогодні або через сто років, хіба не все одно? Всіх нас чекає смерть.

Вона затремтіла в моїх обіймах, так сильно їй хотілось урятувати його.

— Ти не розумієш, Лодброг. Це не простий чоловік. Я кажу тобі: цей чоловік вище людей. Це живий бог не людей, а над людьми.

Я ще сильніше пригорнув її до себе, відчуваючи, що втрачаю найдорожчу для себе людину.

— Ми з тобою чоловік і жінка,— сказав я.— Наше життя належить цьому світові. Всі інші світи — це тільки божевільля. Залишимо ці світи божевільним мрійникам. Не відмовляй їм, коли вони бажають цього більше, ніж усього іншого,— більше, ніж м'яса і вина, більше, ніж пісень і битв, навіть більше, ніж кохання. Не відмовляй їм у тому, що живить їх серця і веде крізь темряву могили до мрій про загробне життя. Нехай вони йдуть. А ми з тобою залишимося тут для тієї насолоди, яку ми знайшли один в одному. А потім настане темрява, і ти відправишся до своїх сонячних, квітучих берегів, а я — на веселий бенкет у Валгалі.

— Ні, ні! — закричала вона, вириваючись.— Ти не розумієш. У цій людині вся величність і доброта. Він бог, він більше, ніж звичайна людина, і сором, що він помре такою смертю. Так умирають тільки раби і злодії. А він ні раб, ні злодій! Він бог! Я кажу тобі правду, він — бог!

— Ти сказала, що він безсмертний,— відповів я.— Коли він сьогодні помре на Голгофі, це ні на волосок не скоротить його безсмертя. Ти сказала, що він бог. Боги не можуть умирати. Виходячи з того, що мені про них розповідали, вони не вмирають.

— О! — вигукнула вона.— Ти не хочеш зрозуміти. Ти просто величезний кусень м'яса.

— Хіба не було сказано про цю подію у старих книгах?— спитав я, бо від євреїв я навчився того, що вони вважають тонкістю розуму.

— Так, так,— погодилась вона,— про месію пророчили. Він справді месія.

— Тоді хто я такий, щоб противитись пророкам, щоб перетворити месію в лжемесію? Хіба пророцтва ваші такі нестійкі, щоб я, простий жовтоволосий іноземець у

римських латах, міг противитись їм і зробити так, щоб не здійснилось те, чого хотіли боги і що пророчили мудреці?

— Ти не розумієш,— повторювала вона.

— Я розумію дуже добре,— відказав я.— Хіба я вище цих богів, щоб противитись їх волі? Якщо так, то боги — це пусті речі, іграшки людей. Я — людина. Я також кланяюсь богам, усім богам, бо я вірю в усіх богів, як же інакше вони могли б існувати?

Вона вирвалась з моїх обіймів, і ми стояли, прислухаючись до криків вулиці, де йшли солдати з Ісусом. На серці у мене було дуже важко від того, що така величнна жінка може бути такою перозумною. Вона хоче врятувати бога, хоче стати вище бога!

— Ти не любиш мене,— сказала вона повільно, і так же повільно згасала у неї в очах обіцянка, надто глибока і широка, щоб передати її словами.

— Я кохаю тебе так сильно, що ти навіть не можеш собі уявити,— відповів я.— Я горджусь тим, що кохаю тебе, бо я знаю, що гідний кохати тебе і гідний, щоб ти віддала мені своє кохання. Але Рим — це моя друга мати, і коли б я зрадив її, яку ціну мало б мое кохання?

Галас, який супроводив Ісуса і солдатів, завмирав уздовж вулиці. І коли його вже зовсім не було чути, Міріам повернулась, щоб іти, навіть не глянувши на мене.

Ще раз у відчаї я кинувся до неї і стиснув її в своїх обіймах. Я хотів посадити її на коня і помчати з нею і своїми солдатами кудись у Сирію, якнайдалі від цього проклятого божевільного міста. Вона пручалась. Я міцно притиснув її до себе. Вона відвернулась і вдарила мене по обличчю, але я не випускав її з обіймів, бо удар приніс мені тільки насолоду. І раптом вона перестала пручатись. Вона була холодна і нерухома, і я відчув, що в цій жінці, яку я держу в своїх обіймах, вже нема кохання. Вона вже вмерла для мене. Повільно я випустив її з своїх обіймів. Вона так само повільно повернулась, наче мене не було, пішла по затихлій кімнаті і, не оглянувшись, сховалась за порт'єрами.

Я, Рагнар Лодбrog, ніколи не вмів ні читати, ні писати. Але в своєму житті я чув великі розмови. Як я тепер бачу, я ніколи не навчився ні великих розмов євреїв, які вони вичитували з своїх законів, ні великих розмов рим-

ляц, які вони вивчили з своєї філософії і філософії греків. Але я вмів говорити просто і прямо, як людина, що пройшла шлях від корабля Тостіга Лодброга і Брунанбурга через увесь світ до Єрусалима і назад. Коли я прибув у Сірію, то просто і, прямо доповів Сульпіцію Квірфіню про всі справи, зв'язані з Єрусалимом.

XVIII

Тимчасове припинення життя не є щось нове. Воно можливе не тільки в рослинному світі та в нижчих формах тваринного життя, але і у складному, високоорганізованому організмі людини. Катаlepsичний транс завжди однаковий, чим би він не спричинявся. З найдавніших часів індійські факіри силою своєї волі могли визвати у себе такий стан. Давно відомі випадки, коли вони давали ховати себе живими. Але коли в такому стані находились інші люди, то це спантеличувало навіть лікарів. Вони вважали це за справжню смерть, і за їхніми наказами живих людей закопували в землю.

Коли я продовжував у Сан-Квентіні свої спроби в пекельній сорочці, я не раз розмірковував про питання тимчасового припинення життя. Пригадую, я десь читав, що мешканці далеского Сибіру часто засинали і спали протягом довгої зими, як ведмеді та інші дикі звірі. Деякі вчепі робили спостереження над цими людьми. Виявилось, що в періоди «довгого сну» дихальні і травні процеси фактично спинялись, а діяльність серця була така слабка, що звичайна, недосвідчена людина не могла навіть помітити її.

У такому стані всі процеси настільки припиняються, що повітря і живлення майже зовсім не потрібні. Це міркування частково було основою того, що я кинув виклик наглядачеві Атертопові та докторові Джексону і запропонував їм дати мені сто днів пекельної сорочки. Вони не насмілились прийняти мій виклик.

За тих десять днів, що я пробув у сорочці, я добре при звичаївся обходитись не тільки без їжі, але і без води. Мені було до болю неприємно, коли під час моїх снів мене повертали з глибини часів і простору до брудної дійсності, коли підлий в'язничний лікар силкувався увілляти мені в рот води. Я спочатку попередив доктора Джексона, що маю намір обходитись без води, коли лежатиму в сорочці,

а тоді став опиратись усім їх спробам примусити мене пити.

Звісно, не обійшлося без боротьби, але після кількох невдалих спроб доктор Джексон мусив поступитись. Після цього час, що Деррел Стендінг пробував у сорочці, здався тільки хвилиною. Як тільки мене зашнурували, я зараз же накликав на себе короточасну смерть. Маючи вже досвід, я робив це просто і швидко. Я так скоро спиняв свої життєві процеси і свідомість, що навіть не встигав відчувати жахливих страждань, які заподіювало мені припинення кровообігу. Зразу наступала темрява. Потім я, Деррел Стендінг, бачив знову світло, схилені надо мною обличчя.

Мене розв'язували, і я знав, що десять днів промайнули, як одна мить.

Але які це були чудові, які блаженні, ці десять днів, що я їх пережив у інших місцях! Ці подорожі через довгий ланцюг існувань! Довга темрява, тоді туманне миготливе світло і мінливі, примарні «я», що ставали чимраз виразніші у міру того, як яснішало світло!

Я багато думав про відношення цих інших «я» до мене, та про відношення мого досвіду до сучасної науки про еволюцію, і переконався, що мій досвід нічим не суперечить сучасним висновкам у питанні про еволюцію.

Я, як і всяка інша людина, перебуваю в процесі росту. Я почався не тоді, коли народився, і навіть не тоді, коли мене зачато. Я ріс і розвивався протягом тисячоліть. Весь досвід моїх предків, а також досвід життя всіх інших поколінь пішли на те, щоб створити духовну суть мого «я». Хіба ви не бачите самі? Вони всі становлять мою суть. Не матерія пам'ятає, а дух. Я — дух, що складається із спогадів про мої численні існування.

Звідки в мене, Деррела Стендінга, цей червоний гнів, що занাপастив моє життя і привів мене в камеру засуджених? Певна річ, він не тоді з'явився, не тоді був створений, коли зачато дитину, що мала стати Деррелом Стендінгом. Цей мій червоний гнів старіший за мою матір, далеко старіший і за найпершу матір людини. Моя мати, зачинаючи мене, не створила тієї вражаючої відсутності страху, якою я відзначився. Ніяка мати за всю еволюцію людини не створила ні страху, ні відваги. Страх і відвага, любов і ненависть, гнів та інші почуття існували раніше, ніж з'явилась перша людина. Вони росли, розвивались і були тією суттю, що мала стати людиною.

Я весь складався з минулого. З цим погодиться кожний прихильник менделеевського закону. Усі мої попередні «я» мають в мені свій голос, відгукуються в мені, спонукають мене. За кожним моїм вчинком, за моєю запальністю, проблиском думки стоїть тїнь і відгук величезного ряду інших «я», що існували раніше мене і що ввійшли в мене.

Матеріал, з якого складається життя,— пластичний, і разом з тим цей матеріал не забуває. Вилийте його в яку завгодно форму, проте спогади залишаться. Всі породи коней, від великих шайрських до маленьких шотландських поні, пішли від перших диких коней, яких приручила первісна людина. А все ж таки і досі нікому не пощастило відучити коней від їхньої звички брикатись. Тому і я, що складаюся з цих перших приборкувачів коней, не можу визволитись від їхнього червоного гніву.

Я — людина, народжена від жінки. Мої дні недовгі, але моя суть — незруйновна. Я був жінкою, народженою від жінки. Я був жінкою і родив своїх дітей. І я знову буду народжений. Я буду народжуватись незліченну кількість разів, а ці тупі йолопи навколо мене гадають, що коли вони стягнуть мені шию мотузкою, то я перестану існувати!

Авжеж, мене повісять... пезабаром. Тепер кінець червня. Через деякий час вони намагатимуться мене обдурити. З цієї камери вони поведуть мене до ванни. За тутешніми правилами ми маємо ванну щотижня. Назад у свою камеру я вже не повернусь. Мене одягнуть у чистий одяг і поведуть у камеру смертників. Мені дадуть окремого наглядача. І вдень і вночі, коли я сплю чи прокидаюся, я буду під безнастанним наглядом. Мені навіть не дозволять пакритися з головою ковдрою, щоб я не випередив державу і сам не задушив себе.

Увесь час на мене буде світити яскраве світло. Коли вже нарешті вони доволі вимучать мене, то якогось ранку виведуть в одній сорочці без коміра і виб'ють з-під моїх ніг підпору. О, я знаю. Той мотуз, за допомогою якого вони це зроблять, буде добре натягнений. Багато місяців фольсомський кат розтягає його, прив'язавши тягар, щоб він був рівний і гладенький.

Я впаду глибоко. У нас є дуже дотепні таблички, подібні до тих табличок, де пишуть проценти. На них позначено довжину падіння залежно від ваги жертви.

Я так схуд, що їм довсдеться спустити мене дуже глибоко, щоб зламати мені карк. Тоді глядачі поскидають шапки, а лікарі, коли я ще висітиму, притискатимуть вуха мені до грудей і лічитимуть ледве чутні удари мого серця, аж поки сповістять, нарешті, що я помер.

Це дуже дотепно. Ці пікчемпі черв'яки думають, що мене можна вбити. Але я не можу вмерти, я — безсмертний. Різниця тільки в тому, що я знаю про це, а вони ні.

Ще б пак! Я сам колись вішав людей, вірніше — був катом. Я добре пам'ятаю про це. Я користувався мечем, а не мотузкою. Меч — це більш мужній засіб, хоч усі засоби не дають наслідків. Невже можна задушити дух клинком або мотузкою?

ХІХ

Разом з Моррелом і Оппенгаймером, які так само, як і я, цілими роками гнили в темряві, мене вважали за найнебезпечнішого в'язня в Сан-Квентіні. Знов же мене вважали за найупертішого, упертішого навіть від Оппенгаймера. Тут упертість я розумію, звісно, як витривалість. Жахливі були спроби зламати їх дух і тіло, а ще жахливіші були спроби зламати мене. Але я витримав. Динаміт або каюк — такий був ультиматум наглядача Атертона, але нічого з цього не вийшло. Я не міг дати йому динаміт, а він не міг зробити мені каюк.

Це сталося не тому, що моє тіло було витривале. Витривалим був мій дух. І це через те, що в мнущих існуваннях тяжкі переживання загартували його і він став твердий, як криця. Одне з цих переживань було для мене довгий час чимсь подібним до кошмару. Воно не мало ні початку, ні кінця. Я завжди бачив себе на скелястому острові. Хвилі билися об його береги. Островок був такий низенький, що в бурю солопі бризки перелітали через найвищий його шпиль. Дуже часто йшли дощі. Я жив у якомусь лігві і дуже мучився, бо не було вогню, а живився я сирим м'ясом.

Я увесь час страждав. Це був уривок якогось переживання, до якого в мене не було ключа. І тому, що своїми мандрівками під час короткочасної смерті я не міг керувати своєю волею, я часто переживав саме цей неприємний для мене випадок. Єдиним щастям в ньому був час, коли світило сонце. Тоді я вигрівався на скелях і спочивав від своєї вічної пропасниці.

Єдиною моєю розвагою було весло та складаний ніж. З цим веслом я гаяв багато часу, вирізаючи на ньому маленькі букви і позначаючи зарубками кожний прожитий тиждень. Чимало було вже таких зарубок. Свій ніж я гострив на плоскому камені, і, мабуть, ні один циркульник не поведився так обережно з своїми улюбленими бритвами, як я з своїм пожем, і ні один скнара не цінував так своїх скарбів, як я його. Він був мені таким дорогим, як життя, та, власне, він і був мені життям.

Це переживання повторювалось так часто, що мені пощастило одного разу, коли мене визволили з пекельної сорочки, відтворити напис, який я вирізував на веслі. Спочатку я згадав короткі уривки з нього, потім пішло легше, треба було тільки складати їх до купи. Кінець кінцем, я мав повний свій напис. Ось він:

«Доводиться до відома тієї особи, до рук якої може потрапити це весло, що Даніель Фосс, народжений у Ельктоні в Меріленді, в одному з Штатів Америки, в 1809 році відплив з порту Філадельфія на бризі «Негосіатор», який йшов до Островів Дружби. У лютому на другий рік його викинуло на цей пустельний острів, де він збудував собі халупу і прожив багато років, живлячись тюленийним м'ясом. Тільки він залишився живий з цілого екіпажу названого судна, що наскочило на крижану гору і затонуло 25 листопада 1809 року».

Це було цілком зрозуміло і давало мені деякі відомості про себе самого, але залишилось одне загадкове місце, і мені ніколи не пощастило його з'ясувати: чи мій острів був далеко на півдні Тихого океану, чи далеко на півдні Атлантичного океану. Я знав не зовсім добре курс парусних суден, тому не можу сказати, чи йшов «Негосіатор» до Островів Дружби повз Мис Горн, чи повз Мис Доброї Надії. Мушу признатися, що я на цьому не розумівся. Доки мене не перевели в Фольсом, я не знав докладно, де саме лежать Острови Дружби. Японець-смертник, про якого я згадував раніше, був парусним майстром на суднах Артура Сівола, отже, він і сказав мені, що, мабуть, вітровий курс був повз Мис Доброї Надії. Якщо це так, то дата, коли бриг вирушив з Філадельфії, та час аварії могли б легко визначити, який це був океан. На жаль, відомий тільки рік відплиття — 1809, отже, аварія однаково могла статись і в одному і другому океані.

Одного разу під час моїх каталепсичних трансів я дізнався-таки дещо про період часу (перед тим, як я потрапив на острів). Початком був момент розбиття нашого брига, коли він наскочив на крижану гору. Я розповім про це все, щоб показати, яким я був холоднокровним і як старанно обмірковував усі свої вчинки. Як ви побачите, моя холоднокровність врятувала мене, і з цілого екіпажу я тільки один залишився живий.

Я прокинувся на своїй койці від страшного тріску, як і інші шість матросів, що спали внизу після вахти. Ми всі разом позскакували і зрозуміли, що трапилось. Інші, не сподіваючись нічого, напіводягнені повискакували на палубу. Але я знав, чого сподіватись, і вичікував. Коли була можливість урятуватись, то тільки в баркасі. Ні одна людина не може далеко пропливти у крижаному морі, і ніхто погано вдягнений не витримає довго у відкритому човні. Я добре знав і те, скільки треба часу, щоб спустити на воду баркас.

На палубі знялася страшенна метушня, лунали вигуки: «Судно тоне!» А я при світлі олійної лампи, що несамовито розгойдувалась, похапцем шукав у своїй скрині потрібні речі. Я заглядав і в скрині своїх товаришів, бо вони їм більше не були потрібні. Швидко і розмірковано я вибрав найміцніші й найпотрібніші речі. Я одяг на себе чотири найкращі вовняні сорочки, троє штанів і троє вовняних панчів. Ноги стали величезні, і мої власні, дуже добрі чоботи не налізли на мене. Довелось взути чоботи Ніколаса Вільсона: вони були більші і навіть міцніші за мої. Зверху на свою куртку я одяг ще куртку Джеремі Нелора, а поверх усього ще грубу парусинову бурку Сета Кічарда, яку він недавно добре прооліїв.

Дві пари грубих рукавиць Джона Роберта, шаль, яку йому в'язала мати, та боброва шапка Джозефана Доеса завершили моє вбрання. Нагорі гучніше залунали крики, що бриг тоне. Але я затримався ще на хвилину й напаквав кишені пачками тютюну, які тільки міг знайти. На палубу я виліз тільки тоді, коли не можна було гаяти ні хвилини.

Виглянув із розірваних хмар місяць і освітив похмуру і дику картину. Скрізь виднілися поламані снасті та крига. На вітрилах, на шкотах, на реях та грот-щоглі — скрізь висіли крижані бурульки. В мене з'явилось дивне почуття якогось полегшення, що мені не доведеться

більше тягти і натягати важкі многоблоки і збивати кригу, щоб промерзлі шкоти проходили крізь промерзлі блоки. Вітер дув з силою справжнього урагану і був дуже холодний, що показувало на близькість крижаних гір. Океан при місяці здавався крижаним.

Баркас спускали з лівого боку. Люди з напруженням тягли по обмерзлій палубі бочки з харчами і кидали їх похапцем, щоб скоріше самим утекти з судна. Дарма капітан Ніколь намагався їх спинити. Справу вирішило море, ринувши на палубу з надвітряного боку і змивши все на своєму шляху. Я бачив тільки, як вони купами, підсакуючи, полетіли за облавок. Я підійшов до капітана і, схопивши його за плече, крикнув йому в саме вухо, щоб він спустився в баркас і не дав йому зараз відчалити, а я подбаю про харчі.

Але часу в мене було обмаль. Ледве я встиг разом із другим штурманом, Аароном Норсрупом, спустити в баркас півдюжини бочок і скриньок, як звідти крикнули, що вони відчалюють. І вони мали рацію. З надвітряного боку мчала на нас височенна крижана гора, а з вітряного — була друга, на яку нас несло.

Аарон Норсруп стрибнув у човен швидше мене. А я почекав, щоб вибрати собі місце посередині. Там сиділо найбільше людей, і вони своїми тілами зм'ягшать моє падіння. Я не хотів калікою пускатись у небезпечну подорож на баркасі. Щоб дати більше вільного місця веслярам, я проліз назад, туди, де сиділи, звичайно, офіцери. Звісно, у мене були ще й інші міркування: на кормі було вигідніше, ніж на вузькій носовій частині, а до того ж краще завжди бути ближче до ютових матросів, коли б випис якийсь заколот, а цього завжди можна сподіватись у таких обставинах.

На кормі розмістилися штурман Вальтер Дрейк, лікар Арнольд Беннат, Аарон Норсруп та капітан Ніколь, що сидів біля стерна. Лікар стояв, нахилившись над Норсрупом, що лежав на дні човпа і стогнав. Йому не пощастило: він погано розрахував відстань і, стрибаючи, зламав собі ногу в суглобі стегна.

Але нам тепер було не до нього, бо треба негайно налягти на весла. Ми були саме між двома крижаними горами, що мчали одна на одну, а довкола шаленіло море. Ніколасу Вільтонові було тісно і важко гребти. Вигідніше порозкладавши бочки і ставши на коліна обличчям

до Ніколаса, я усією своєю силою палягав на його весло. А спереду напружено працював веслом Джон Роберт. Йому допомагали Артур Гаскінз та юнга Бенні Гардвотер. У всіх було таке палке бажання допомогти, що часто-густо тільки заважали веслярам.

Важко було працювати, проте ми встигли відпливти метрів за сто. І тоді я, озирнувшись назад, побачив передчасну загибель нашого «Негосіатора». Він був захоплений в тісні лещата і розчавлений, паче достигла слива у руках хлопчика. За шаленим вітром та ревом моря нічого не було чути, хоч корпус корабля та дерсо палуби так гучно тріщали, ламаючись, що тихої ночі розбудили б ціле село.

Боки судна легко і нечутно розплющились, палуба вигнулась, понівечені уламки попадали в воду і зникли. На тому місці, де був бриг, терлись одна об одну дві крижані гори. Я відчув глибокий жаль, побачивши загибель нашого судна, але мене тішила думка, що мені тепло в моїх чотирьох сорочках та в трьох куртках.

Але ніч була дуже тяжка, навіть для мене, хоч я був одягнений найтепліше з усіх, хто був на баркасі. А як доводилось іншим терпіти — про це я боявся навіть думати. Щоб поночі не натрапити на крижину, ми увесь час тримали вахту і пливли просто проти хвиль. Я натирав собі безперестану носа то одною рукавицею, то другою, бо боявся його відморозити. Я пригадав про своє затишне життя в Ельктоні і палко молився.

Настав ранок. Виявилось, що майже всі повідморожували собі що-небудь. В дуже поганому стапі був Аарон Норсруп. Він не міг поворухнутись через своє розбите стегно, і лікар казав, що обидві його ноги були геть відморожені.

Баркас сидів глибоко в воді, бо був перевантажений. У ньому вмістився весь екіпаж з брига, усі двадцять один чоловік; двоє з них були хлопчики: Бенні Гардвотер, тринадцяти років, та Ліш Дікері — шістнадцяти. Його родина жила в Ельктоні, у сусідстві з нами. Наші харчові припаси склалися з трьохсот фунтів яловини та двохсот фунтів свинини. Кухар захопив ще півдюжини буханців хліба, але вони так намокли в солоній воді, що їх можна було не рахувати. Ми мали ще три невеличких барильця з водою та одне маленьке — з пивом.

Капітан Ніколь відверто признався, що в цій недо-
слідженій частині океану він зовсім не знає, де може
бути земля. Лишалось тільки одно — спробувати діста-
тися до широт з м'якшим кліматом, і ми це зробили. Роз-
горнули вітрила і за вітром подались на північний схід.

Питання про харчування ми розв'язали чисто ариф-
метично. Коли не лічити Аарона Норсрупа, що, як ми
знали, не міг довго прожити, наших припасів повинно
було вистачити на двадцять п'ять днів, коли давати по
одному фунтові в день на людину, і на п'ятдесят днів,
коли видавати по півфунта. Я паював і видавав м'ясо
під наглядом капітана; і — бог свідок — робив це чесно,
а проте знайшлись такі, що бурчали з самого початку.
Час од часу я роздавав людям пачки тютюну, якими я
набив усі свої численні кишені, і робив це з великим
жалем, а особливо тоді, коли тютюн одержував хтось та-
кий, хто, на мою думку, не міг прожити більше двох-
трьох днів.

Наші люди почали мерти. Причиною був не голод, а
лютій холод, що захопив нас. Вижити могли тільки ви-
тривалі і тепло вдягнені. Я був міцний, витривалий своїм
складом, тепло вдягнений і не поламав собі ніг, як Аарон
Норсруп. Але він також був витривалий і хоч немило-
сердно обморозився, проте продовжував жити. Перший
помер Венс Гесевей. Удосвіта одного сірого ранку ми
знайшли його на носі човна. Він скорчився і зігнувся
мало не вдвоє і так зовсім уже задубів. Другий був юнга
Ліш Дікері. Другий юнга, Бенні Гардвотер, прожив ще
днів десять чи дванадцять.

У нашому човні було так холодно, що вода і пиво
зовсім замерзли, і дуже важко було справедливо паю-
вати кавалки, які я відбивав Норсруповим складаним но-
жем. Ми брали ці кавалки в рот і смоктали їх, аж доки
вони танули. Коли знімались снігові шквали, то в нас
було багато снігу, хоч користі від нього було небагато.
Він спричинював запалення слизової оболонки, в роті
пекло, а це викликало ще гіршу спрагу, вгамувати яку
не було чим. Сніг та лід тільки збільшували запалення.
Це привело до смерті Ліша Дікері. За добу перед смертю
він втратив свідомість і вмер, бурмочучи в гарячці щось
про воду, хоч її нам не бракувало. Я здержувався що
було сили від спокуси смоктати лід і задовольнявся тим,
що брав щупту тютюну за щоку, і це мені допомагало.

З тих, що померли, ми зняли всю їх одягу. Нагими вони прийшли на цей світ і нагими поринали за облаву, в п'ятому холодного моря. Їхню одягу роздавали по жеребкам. Це робили з наказу капітана Ніколя, щоб уникнути всяких суперечок.

Не було часу для сентиментальних дурниць. Серед нас не було нікого, хто б не переживав до певної міри приємного почуття, коли вмирав інший. Найбільше щастило в жеребкуванні Ізраїлю Стікнею. Коли, нарешті, помер і він, то на ньому був цілий склад одяжі, що додав кілька днів до життя тих, хто лишився після нього.

Нас підганяв західний вітер, і ми все пливли на північний схід, але падії на м'якшу погоду не було. Бризки води замерзали на дні човна, а пиво і воду для пиття я рубав так само, як і перше, Норсруповим пожем. Свого власного я беріг. Він був з доброї криці, з гострим лезом і дуже міцно зроблений, отже, мені не хотілось його псувати.

Коли вже половина нашої компанії опинилась у морі, то полегшений баркас став вільніше триматись на воді. Легше було керувати ним, коли налітав поривами вітер, і стало далеко вільніше: можна було навіть вигідно розлягтись. Але серед матросів ширилось незадоволення. Приводом до нього були харчі. Капітан, штурман, доктор і я, обміркувавши наше становище, вирішили не збільшувати щоденної порції — півфунта м'яса. Шестеро матросів, від імені яких виступив Тобіас Снов, доводили, що через смерть половини людей ми маємо вдвоє більше харчів, отже, пайку треба збільшити до одного фунта на день. На це ми відповідали, що коли будемо додержувати півфунтового раціону, то подвояться шанси вижити.

Правда, вісім лотів солоного м'яса дуже мало, щоб дати нам сили жити й терпіти лютий холод. Ми виснажились і через те легко обморозувались. Носи і щоки у нас почорніли і посиніли від морозу, ми ніколи не могли нагрітись, хоч на нас тепер було вдвоє більше одяжі, ніж раніше.

Минуло п'ять тижнів після того, як загинув «Негосіатор». Незадоволення на їжу привели до заколоту. Вночі капітан зловив Джеда Гетчкінза на гарячому, коли Гетчкінз крав свинину з бочки. Безперечно, він мав підтримку у своїх п'ятох товаришів, це показувала їх поведінка. Як тільки Джеда Гетчкінза зловили

на гарячому, вони з ножами зараз же кинулись на нас і в тьмяному світлі зір на баркасі зчинилась запальна бійка. Дуже добре, що він не перекинувся. Я мав підставу бути вдячним своїм сорочкам та курткам, що стали мені дуже в пригоді, бо крізь них удари ножем тільки трохи дряпали тіло, хоч у багатьох місцях проступила кров. Товариші також були врятовані одяжею. Усе кінчилось би тим, що ми трохи почубалися б та й годі, коли б штурманові Вальтеру Дейконові, здоровенному хлопцеві, не спало на думку покидати в море всіх бунтарів і тим зупинити бійку. Ми всі: і капітан Ніколь, і лікар, і я прилучились до нього, і за хвилину вже п'ятеро з шістьох борсалися у воді і чіплялися за човен. Капітан Ніколь та лікар вовтузились посеред баркаса із шостим — Джеремі Нейлером — і саме намірялися кинути його в море в той час, коли штурман, схопивши дошку, бив нею по пальцях тих, що чіплялися за облавки. Я сидів без діла і був свідком його трагічної загибелі. Штурман підняв дошку, щоб із силою вдарити по пальцях Сета Кічарда. Цей глибоко пірнув у воду, а тоді, враз піднявшись на обох руках мало не в самий човен, схопив штурмана і, падаючи, поволік його за собою в воду. Звісно, він його не випустив, і вони так і втопилися вкупі.

Тепер з цілого екіпажу залишилося живих тільки троє: капітан Ніколь, лікар Арнольд Бентам та я. Через спробу Джеда Гетчкінза добути м'ясо семеро чоловік загинуло в одну мить. Мені було шкода, що стільки теплої одяжі затонуло марно в морі. Кожен з нас використав би її з великою подякою.

Капітан Ніколь та лікар були хороші, чесні люди. Коли двоє спали, а третій був на вахті коло стерна, то він легко міг би красти м'ясо. Але цього ніколи не траплялось. Ми цілком звірялись один на одного і ладні були краще вмерти, аніж зрадити цю довіру.

Ми увесь час задовольнялися півфунтовою порцією м'яса на день і користалися з усякого сприятливого вітру, щоб просунутись далі на північний схід. Чотирнадцятого січня, через сім тижнів після аварії, ми досягли, нарешті, тепліших широт. Справжнього тепла ще не було, але крижаного холоду також не було.

Західний вітер несподівано вщух, і ми чимало днів кружляли на одному місці. Було або зовсім тихо, або вітер віяв нам у лице, іноді навіть кілька годин підряд.

Не могло бути, звісно, мови про те, щоб пливти далі на веслах: ми були занадто виснажені, а човен занадто важкий. Ми тільки заощаджували припаси і сподівалися, що бог зглянеться на нас. Всі троє ми були правовірними християнами і взяли собі за звичай щодня, перед тим як розподіляти харчі, разом молитися.

Наприкінці січня ми почали відчувати недостачу. Свирина вся вийшла, і тепер у порожню діжку ми набирали дощової води. М'яса лишалося декілька фунтів. За всі дев'ять тижнів, які ми провели у відкритому човні, ми ні разу не бачили вітрила і ніяких ознак землі. Капітан Ніколь щиро признався, що після повсякчасних підрахунків, які він робив усі ці шістьдесят три дні, він не міг сказати, де ми.

Двадцятого лютого ми з'їли останній шматок м'яса. Краще не спинятись докладно на тому, що сталося за наступні вісім днів. Я розповім тільки про ті обставини, що характеризують моїх компаньйонів. Ми голодували занадто довго, у нас не лишилось ніякого запасу сил, і протягнути довше ми не могли. Коли харчі зовсім вийшли, ми хутко стали знесилюватись.

Двадцять четвертого лютого ми спокійно обмірковували своє становище. Ми всі троє були люди міцні духом, витривалі і повні жадоби до життя. Умирати ніхто з нас не хотів, і ніхто своєю волею не дав би себе на жертву заради двох інших. Ми прийшли до згоди в трьох пунктах: ми повинні мати харчі; ми повинні розв'язати питання жеребкуванням; ми кинемо жереб завтра вранці, якщо не здійметься вітер.

Ранком повіяв вітер, не сильний, але ми рушили на північ, роблячи по два вузли. Вітер віяв цілих три дні, і ми посувалися з такою самою швидкістю. Незважаючи на жахливе знесилення, ми не ламали своєї постанови і пливли далі.

Настав ранок двадцять восьмого лютого. Ми зрозуміли, що наспів час. Наш баркас сонно хитався на тихій безвітряній поверхні моря. Нерухоме, похмуре небо не віщувало ніякого вітру. Я відрізав три однакової величини шматочки від моєї куртки. У тканині одного з цих шматків був уривок темної нитки. Хто його витягне — той пропав. Усі три шматки я поклав у свою шапку і накрив капітановою.

Усе вже зроблено, але ми ще очікували. Кожен мовчки довго молився богу, знаючи, що доля тепер у його руках. Я знав, що я чесна і достойна людина, але товариші мої були такі самі чесні і достойні люди. Тому мене бентежила думка, як бог розв'яже таке важке й делікатне питання.

Капітан за своїм правом і за обов'язком потягнув першим. Засунувши руку в шапку, він деякий час чекав. Заплющивши очі, він ворушив губами, читаючи останню молитву. Його шматок був порожній, без темної нитки. Це було справедливо — мусив я погодитись. Усе життя капітана добре було мені відоме. Він був чесна, щира, богобоязлива людина.

Тепер нас було тільки двоє. Лікар і я. Чи той, чи той. За корабельними правилами тепер була його черга тягти жеребок. Ми знову почали молитись, і я намагався пригадати своє життя і зробити короткий підсумок доброму і поганому, що я зробив у своєму житті.

Моя шапка, накрита шапкою капітана Ніколя, була, як і перше, в мене на колінах. Лікар сунув у неї руку й кілька хвилин перебирав там пальцями. У мене промайнула думка, чи не можна намацати в тканині темну нитку?

Він вийняв руку. На шматку була фатальна нитка. Я з усією покірливістю подякував богові за велике його милосердя до мене і поклав собі ще ретельніше, ніж досі, додержуватись його заповітів. А за хвилину в мене з'явилось мимоволі почуття, якого я не міг у собі вгамувати: капітан і лікар були ніби трохи розчаровані. У своєму становищі і в своїх стосунках вони були тісніше зв'язані один з одним, ніж зі мною. Але в мене було тверде переконання, що вони чесні люди і ніщо не може змінити вирішеної справи.

Я не помилився. Лікар оголив руку, вийняв ножа і намірявся розрізати собі жилу.

— Я пародився в Норфольку в Вірджинії,— сказав він, звернувшись до нас,— там, я сподіваюсь, тепер моя дружина і троє дітей. Єдиної милості прошу у вас — сповістити мою безталанну родину про мою гірку долю, якщо хтось з вас буде щасливим вернутись знову до себе на батьківщину.

Він попросив у нас кілька хвилин, щоб помолитись. Капітан і я не могли вимовити ні слова. Ми тільки кивнули в знак згоди.

З нас трьох Арнольд Бентам, без сумніву, найкраще володів собою. Я мучився до болю, і капітан Ніколь, я певен, страждав не менше. Але що ми могли вдіяти? Справа була чесна, ясна.

Проте коли Арнольд Бентам кінчив свої справи і намірився почати останній акт, я не витримав і крикнув:

— Стривайте! Ми стільки вже витерпіли, що можемо ще трохи потерпіти. Зараз рапок. Підождем до смерку. Коли нічого не трапиться і не буде надії, що наша жахлива доля може змінитись на краще, тоді, Арнольд Бентам, робіть те, що ви вирішили.

Він глянув на капітана, сподіваючись його згоди. Той тільки кивнув головою, не в силі вимовити ні слова. В його вогких суворих очах відбилосся стільки вдячності, що я не міг не прочитати її.

Я не вважав і не міг вважати за злочин те, що мені й капітанові Ніколю судилося скористатись з смерті Арнольда Бентама.

Не минуло й півгодини, як вогкий і холодний порив вітру палетів із заходу і обвіяв обличчя. Ще п'ять хвилин, наше вітрило напулось, і ми зрушили з місця. За стерно взявся Арнольд Бентам.

— Побережіть свої сили,— сказав він,— нехай я витрачу ту краплину, що лишилась ще в мене, щоб більші були ваші шанси на життя.

Вітер дужчав. Лікар керував, а ми з капітаном Ніколем розляглися на дні човна. Знесилені до краю, ми увесь час дрімали, і перед нами перебігали дорогі образи з далекого життя, що було так неповоротне.

Вітер щораз дужчав і починав дути бурхливими поривами. Густі хмари перебігали небом, віщуючи бурю. Близько полудня Арнольд Бентам, що не випускав стерна з своїх рук, повалився непритомний, але перше, ніж човен став забавою бурхливого моря, ми з капітаном Ніколем налягли на стерно всією силою наших зморених рук. Ми погодились, що капітан Ніколь, відповідно до свого рангу, перший тягнув жереб, тепер також перший став коло стерна. Ми всі трое змінляли один одного через кожні п'ятнадцять хвилин. Ми були такі кволі, що не могли б витримати довше.

Попівдні море вже грізно клекотіло. Коли б ми не були в такому розпачливому стані, то нам треба було б дрейфувати проти хвиль і пустити човен під вітрилами. Але

коли б ми вийшли з вітру, то хвилі перекочувались би через нас.

Арнольд Бентам увесь час пропонував нам пустити човен за водою. Він добре розумів, що коли ми всі стерпували, то тільки в надії, що веління долі може не здійснитися. Він був благородним чоловіком. Але таким самим був і капітан Ніколь. Його холодні очі набрали тепер відтінку криці. Вони були повні справедливості, і хоч яка була жалюгідна моя доля, проте я почував, що таке товариство було мені нагородою. Так само, як і вони, я не хотів умирати, але смерті не боявся. Сумнів, який я мав раніше до цих двох людей, давно вже розвіявся. Суворора була школа, і люди були суворі, проте благородні.

Арнольд Бентам, помирившись із своєю смертю, і капітан Ніколь, близький до того самого, лежали на дні човна й перекочувались, як два бездушні тіла. Я стерпував і раптом побачив... човен хитався на пінявих хвилях під натиском вітру, що надував вітрило, потім піднявся на гребінь хвилі, і близько перед нами показався невеличкий скелястий острівець, об який билися хвилі. Він був не далі, як за милю від нас. Я закричав так, що ті двоє в човні стали на коліна і, хитаючись, шукаючи руками підпори, почали дивитись, куди я показував.

— Держи просто туди, Даніель,— пробурмотів свій наказ капітан,— там, може, є якась бухта... може бути, що бухта є... Це наш єдиний порятунок.

Він знову заговорив, коли ми підпливли з підвітряного боку до цього жакливого берега без жодної бухти.

— Стерпуй на нього просто, Даніель. Коли ми не доберемося тепер, то ніколи не потрапимо туди. Ми занадто знесилені, і нічого не вдіємо ні з морем, ні з вітром.

Він мав рацію. Я послухався. Він вийняв годинник і глянув на нього. Я спитав, котра година. Була п'ята. Він простяг руку Арнольдові Бентамові. Той узяв її і безсило стиснув. Вони обоє подивились на мене, неначе своїми поглядами прощались зі мною. Я зрозумів, чому вони так дивились на мене. Це було прощання, бо який міг бути шанс у таких знесилених істот, як ми, дістатися живими до скелястого берега крізь страшний прибій, що клекотів серед скель?

Футів за двадцять до берега човен перестав мене слухатись. Ще хвилину — він перекинувся, і я мало не потону в солоній воді. Моїх товаришів я більше не бачив.

На щастя, випадково я не випустив з рук стернового весла, і воно підтримало мене на поверхні, і знов, на щастя, випадково, в останню хвилину море викинуло мене на положистий схил якоїсь скелі на цьому страшному березі. Я не забився і не покалічився. З виснаження у мене паморочилося в голові, проте я зібрав всі сили, щоб відповзти і видертись вище на скелю, щоб мене звідти не змила хвиля.

Зрозумівши, що доля врятувала мене, я випрямився, хитаючись, і подякував богу. Човен вже розбився на тисячу трісок, і я хоч і не бачив, але яскраво уявляв собі, які побиті і понівечені повинні бути тіла капітана та Арнольда Бентама. На піявому гребені хвилі показалося весло, і я, наражаючись на небезпеку, витяг його. Почуваючи, що непритомнію, я впав на коліна, але інстинкт моряка допоміг мені проволоктись серед гострого каміння далі від моря. Тоді я зовсім знепритомнів і повалився на землю в такому місці, куди не досягали хвилі.

Майже всю ніч я був непритомний, в якомусь одубінні, тільки часами почував, що мені страшенно холодно і що я увесь мокрий. Вранці на мене напав пелюдський страх. Ніде жодної рослини, жодної билинки на цих похмурих скелях, що підіймалися з морської безодні. Увесь острів, чверть милі завширшки і півмилі завдовжки, являв собою купу голих скель. Я не міг знайти нічого, що підкріпило б сили мого виснаженого тіла. Мене мучила спрага, але не було ні краплі солодкої води. Даремно я пробував на смак воду з кожної заглибини в камінні. Буря залляла увесь острів морськими бризками, і скрізь була тільки солоня вода.

Від баркаса не лишилось нічогосінько, ні одна трісочка не виплила і не показала того місця, де він був. Усе моє майно складалося з моєї одежі, доброго міцного ножа та весла, яке я витягнув з моря. Буря вщухла. Цілий день, хитаючись і падаючи, я плазував, шукаючи води, роздираючи до крові свої руки і коліна.

Уночі я заховався від вітру за скелею і був так близько до смерті, як ніколи досі. Почалася злива, але вона тільки погіршила моє становище. Я поскидав свої куртки і порозстеляв їх на колінах, щоб добре просочити їх водою, але коли почав викручувати з них воду собі в рот, то був дуже розчарований: виявилось, що моя одежа пройшла морською сіллю, коли баркас перекинувся і я

впав у океан. Я ліг горілиць і ротом став ловити дощові краплі. Це була танталова мука, а все ж таки мені трохи допомочило в роті, і я врятувався від божевілля.

Другого дня я був зовсім хворий. Нічого не ївши стільки часу, я почав пухнути до жакливих розмірів. Пухли руки, ноги і все тіло. Коли злегка надавити, то пальці глибоко входили в тіло, і потім ямки після них довго не вирівнювались. Але доля хотіла, щоб я жив і робив усе, щоб жити. Я старанно повичищав руками від солоної води кожну западину в камінні, сподіваючись, що нова злива наповнить їх водою, яку можна буде пити.

Моя гірка доля та згадка про всіх дорогих, що залишилися в Ельктоні, доводили мене часом до такого смутку, що я протягом годин ставав непритомним, і це було великою втіхою, бо я не відчував тоді своїх мук, які були б доконали мене.

Уночі мене розбудив дощ. Я став плазувати від одної западини до другої, хлебтав з них воду і вилизував мокре каміння. Вода була солоня, але питна. Це мене врятувало. Вранці я прокинувся зовсім спітнілий, але гарячки не було.

Удень виглянуло сонце, вперше за той час, що я був на острові. Скинувши з себе більшу половину своїх речей, я розстелив їх сушити на камінні проти сонця. Воду я пив потроху. Я підрахував, що, заощаджуючи, мені вистачить цього запасу на десять днів. І яким багатим я почував себе, маючи таку кількість цієї солонуватої води! Ні один купець, кораблі якого повернулись щасливо з подорожі, маючи аж до стелі повні комори й скрині, не почував би себе таким багатієм, як я, знайшовши викинутого на скелі тюленя, який лежав уже багато днів. Я не міг не стати на коліна і не подякувати богові, що, мабуть, з самого початку не хотів моєї загибелі.

Знаючи, що мій шлунок був дуже виспажений, я їв потроху. Коли б я піддався моїй цілком натуральній пожадливості, то вона б убила мене. Здавалось, що смачніших шматків м'яса ще зроду не було у мене в роті, і, признаюсь, я кілька разів плакав від радості, дивлячись на тушу, хоч вона вже починала псуватись.

Серце моє знов забилося в надії. Ті куски тюленя, що залишились, я заготовив про запас; свої цистерни з водою старанно понакривав плоскими каміннями, щоб вона не випаровувалась проти сонця та щоб вітер не наніс

туди солоних бризок. Крім того, я назбирав маленьких пучків водорості, насушив їх на сонці, щоб моему зне-силеному тілу була підстилка на скелях, де я приготував собі житло. Перший раз за всі ці дні в мене була суха одежа, і я заснув важким сном виснаженої людини, до якої вертається здоров'я.

Другого дня я прокинувся зовсім іншою людиною. Сонця не було, але це не пригнічувало мене. Я бачив, що бог не оставив мене і приготував для мене ще одне чудо. Я не йняв віри своїм очам, і мені захотілось протерти їх. На скелях, на березі моря, скрізь — скільки око сягало — лежали тюлені, тисячі їх, а в воді гралась також тисячі. Можна було оглухнути від жахливих звуків, які виходили з горла цих тварин. Передо мною валялись харчі. Їх вистачило б пасажирам двох десятків кораблів. Треба тільки було взяти ці харчі.

Схопивши своє весло — більш нічого дерев'яного не було на цілому острові — я обережно почав підходити до цього величезного запасу харчів. Незабаром я зрозумів, що ці морські створіння не знайомі з людиною. Коли я наближався, вони не виявили ніякого страху; бити їх по голові веслом могла б і дитина.

Коли я веслом вбив третього і четвертого тюленя, на мене папав якийсь незвичайний шал, я убивав, убивав і убивав, наче божевільний. Цілих дві години, не зупиняючись, я працював своїм веслом, аж поки зовсім не вбився з сили. Я не знаю, скільки даремних жертв я ще міг би взяти на свою совість, бо ті, що залишилися живі, піби за сигналом, кинулись у воду і зникли.

Забитих було більше як дві сотні, і мені стало страшно і соромно від своєї несамовитої жадоби вбивати. Це був гріх, безглузде марнотратство. Підкріпившись як слід здоровою і свіжою їжею, я заходився, скільки вистачить сил, виправляти те, що вчинив, і працював, аж поки не стемніло. Я білував тюленів, різав м'ясо пасами і розкладав його сушитись на верхах скель. Знайшовши осадки солі в розколинах скель з вітряного боку, я натиравав нею м'ясо, щоб не псувалось.

Цілих чотири дні я працював і дуже пишався тим, що жоден шматок цього м'яса не пропав марно. Безперервна робота принесла тільки користь моему організмові, що швидко віджив, маючи доволі здорових харчів. І, дивна річ, за всі вісім років, які я пробув на острові,

ніколи сонячні дні не тривали стільки часу, як тоді, після того, як я набив стільки тюленів.

Минули місяці, перше ніж вони знову з'явилися на березі. Але весь час мені не довелося ледарювати. Я збудував собі з каміння хатину, а поруч із нею комору для збереження своїх припасів сушеного м'яса. Зверху хатину я обшив тюленьчими шкурами, і дощ мені вже не дошкуляв. Коли він стукотів по них, я мимоволі думав, яку царську ціну на Лондонському хутрянному ринку дали б за цей дах, що охороняв від стихій одинокого, загубленого моряка.

Незабаром я зрозумів, що треба якимсь способом вести рахунок часу, щоб не загубити зовсім числа, знати, коли педіля.

Я намагався пригадати, як рахував час на баркасі капітан Ніколь, і старанно, щоб не було ніякого сумніву, пригадав і перслічив у голові всі дні і ночі, які я провів на острові. Я поклав перед своєю хатиною сім каменів, які служили мені за тижневий календар. На веслі я позначав кожний тиждень, що минав, а в другому місці на тому самому веслі — кожний місяць, і звісно, не забував і додаткових днів до кожних чотирьох тижнів місяця.

Дивна річ, як багато треба було працювати в моїх теперішніх обставинах, щоб задовольнити найпростіші потреби людини щодо їжі та захисту. Особливо перший рік не було часу ледарювати. Щоб побудувати житло — простісіньке лігво серед каміння, — треба було не менше як шість тижнів. Висушування і безнастанне вишкрібання тюленьчих шкур, щоб вони стали м'якими і хоч трохи придатними для одягання, забирало у мене увесь вільний час протягом багатьох і багатьох місяців.

Потім важливою справою була солодка вода. Кожна буря наносила стільки солоних бризок, що вони насичували мої запаси дощової води, і часом мені доводилося дуже скрутно, коли я чекав, щоб пішов дощ без великого вітру. Знаючи, що навіть крапля точить камінь, я вибрав великий, добрий і міцний камінь і взявся маленьким камінчиком видовбувати в ньому дірку. За п'ять тижнів важкої безнастанної праці я мав щось подібне до глечика приблизно на півтора галона. Потім я таким самим способом зробив собі глечика на чотири галони, загаявши на це дев'ять тижнів. Я виготовив і маленькі глечики,

а один великий, на вісім галонів, над яким я попрацював сім тижнів, несподівано розколовся.

На четвертий рік мого перебування на острові, коли я вже примирився з можливістю прожити тут до кінця свого життя, я створив свій найкращий витвір, попрацювавши над ним вісім місяців. Зате він був міцний, зовсім не пропускав води і містив у собі більш як тридцять галонів. Цей кам'яний посуд так мене тішив, що часом, забувши всю свою скромність, я почував гордість, дивлячись на нього. Він мені, звісно, здавався далско кращим, ніж який-небудь королеві її найкращий посуд. Я зробив і маленький глечик на одну квартиру, щоб носити воду з глибини у мій великий резервуар. Коли я скажу, що ця невеличка посудина важила двадцять вісім фунтів, то читачеві стане зрозуміло, що навіть збирання дощової води було нелегкою роботою.

Отак я поступово поліпшував обставини свого одинокого існування. Я закінчив будувати хатину, зробив її затишнішою і більш надійною, а харчів я завжди мав запас сушених і солоних не менше як на шість місяців. За все це, потрібне, щоб зберегти життя, я повинен був дякувати долі, бо не можна було чогось сподіватись на безлюдному острові.

Я був позбавлений права тішитися товариством, не кажу вже людської істоти, але навіть кішки чи собаки, проте мирився з своїм становищем краще, ніж помирилися б тисячі інших людей. На цьому безлюдному острові, куди закинула мене доля, я почував себе щасливішим за багатьох, які за свої ганебні вчинки були засуджені коротати свої дні в одиночному ув'язненні, прислухаючись, як совість, мов лихий вістряк, не перестає точити їх.

Хоч які сумні були мої перспективи, проте я не втрачав надії, що доля, яка кинула мене на ці голі скелі, коли я гинув з голоду, а море мало не поглинуло мене в своє лоно,— ця сама доля пошле мені когось на порятунок.

Я не мав ніякого людського товариства, був позбавлений звичайних життєвих вигод, проте я не міг не розуміти, що моє відлюдне становище має і деякі переваги. Увесь острів, хоч який він малий, був у моєму володінні. Ніхто, мабуть, не з'явиться заперечувати моє право на нього, хіба, може, якісь амфібії з морського дна. А що він був неприступним, то ночами мій спокій не порушу-

вали ніякі страхи, що прийдуть людоїди чи якісь хижі звірі. Знову доводилось дякувати небові за всі ці милості.

Але людина — дивна, незрозуміла істота. Я раніше вважав за найбільше щастя можливість їсти попсоване м'ясо і мав доволі не дуже солоної води, а тепер, коли я мав досхочу доброго м'яса та солодкої води, я став почувати незадоволення. Мені треба було вогню і захотілося відчутти в роті смак смаженого м'яса. Дедалі більше я тужив за смачними стравами, що були щодня в нас на столі в Ельктоні. Хоч як я змагався, проте моя фантазія була дужча за мою волю, і вона дразнила мене, малюючи спокусливо смачні речі, які я їв раніше і які їстиму, якщо мене хтось вирятуює з цього одинокого місця.

В мені, мабуть, сидів старий Адам, всі недоліки цього першого батька, який перший повстав проти запо-відей божих. Людина — без міри дивна істота, завжди ненаситна, завжди невдоволена, у вічному розладі із самою собою. Дні її сповнені бентежних і даремних змагань, а ночі — даремних снів і бажань, непотрібних і химерних. От і мене мучило бажання курити, і сон мій часто був для мене мукою, бо тоді моїх бажань ніщо не стримувало. Тисячу разів я бачив уві сні, що в мене цілі бочки тютюну, навіть цілі комори, що ним навантажені кораблі і засіяні цілі плантації.

Але я помстився над собою за себе самого. Я карав своє тіло безнастанною працею. Не маючи змоги вдосконаливати мій розум, я намагався поліпшити мій пустельний острів. За чотири місяці я вибудував кам'яну стіну на тридцять футів завдовжки, разом із боками, та на дванадцять футів заввишки. Вона захищала мою хатину в періоди великих бур, коли весь острів здавався маленьким буревісником у пащі страшної потвори. Я гадаю, що недарма витратив стільки часу. Я лежав у тиші і спокої, а над головою ревла буря і лялися цілі річки води.

На третій рік мого перебування на острові я взявся будувати кам'яну колону. Скоріше це була піраміда, чотирикутна, на широкому підмурку, що ступнево вужчала до своєї вершини. Я міг будувати тільки таким способом, бо на цілому острові не було жодної деревини, щоб звести риштування. Піраміду я кінчив тільки наприкінці п'ятого року. Вона піднімалась на найвищому місці острова. І ось, коли найвище місце острова піднімалось на сорок футів над рівнем моря, а моя піраміда ще на сорок футів

від цього місця вгору — то стане зрозуміло, що я зробив острів удвоє вищим, не маючи для цього ніякого знаряддя. Може, знайдуться люди, що не звикли задумуватись над чим-небудь, і скажуть, що своєю будовою я порушив загальний план створення світу? А я скажу, що це не так. Хіба я сам, з цією купою скель, що здіймаються у пустельному океані, не є також частина цього плану? Хіба мої руки, що працювали над пірамідою, моя спина, що згиналась і випростовувалась, пальці, що схоплювали і тримали,— хіба все це також не входить у загальний план створення світу? Чим більше я думаю над цим питанням, тим більше переконуюсь, що маю рацію.

На шостий рік я збільшив основу своєї піраміди, а через вісімнадцять місяців після цього мій монумент здіймався вже на п'ятдесят футів над островом. Але він не був Вавілонською баштою, він мав дві мети: з вершка піраміди я міг спостерігати океан на далеку відстань і дивитись, чи не покажеться де судно, а крім того, збільшувалась можливість, що острів приверне до себе випадковий погляд якого-небудь моряка. Піраміда підтримувала мій дух і зміцнювала здоров'я. Мої руки були заняті, і сатані не було чого робити на острові. Тільки у сні він мучив мене, показуючи всякі страви і те погане зілля, що зветься тютюном.

Вісімнадцятого червня, на шостий рік мого перебування на острові, я побачив парус. Він проплив з завітряного боку, і на такій далській відстані, що мене не могли запримити з судна. Але я не відчув болючого розчарування, навпаки, його поява дала мені велику радість. Парус підтвердив те, в чому я досі сумнівався, а саме, що кораблі заходять і в цю частину океану.

На цей час, у тому місці, де тюлені звичайно вилізали на скелі, я вибудував загороду, низькі кам'яні стіни, що спочатку широко розходились і спускались просто в море. Виходило щось подібне до мішка, де я міг зручно вбивати тюленів, коли вони туди заходили, не тривожачи інших і не дозволяючи пораненому чи переляканому тікати, здійсмати переполох у цілому стаді. Коло цього спорудження я працював аж сім місяців.

Дні минали, і я вже майже примирився з своєю долею, а диявол чимраз рідше з'являвся мені у снах, щоб мучити первісного Адама, беззаконно показуючи йому тютюн і смачні страви. Я їв свою тюленину і вважав, що

вона дуже смачна, пив солодку дошівку, якої завжди мав чималий запас; за весь час свого перебування на острові я був хворий тільки два рази, та й то через свою власну вину, про це я розкажу потім.

На п'ятому році мого життя, ще перше ніж я перекопався, що кораблі випадково запливають і в ці моря, я почав вирізати на своєму веслі нотатки про найвидатніші події, що сталися зі мною відтоді, як я покинув тихі береги Америки. Я вирізав якнайменші букви, але намагався, щоб вони були чіткі і тривкі. Хоч як я працював, а часто за день не міг вирізати більше, як п'ять-шість букв.

На той випадок, коли б мені не судилось повернутись до своїх друзів і до своєї родини в Ельктон, я вирізав на широкому кінці весла напис про свою гірку долю, про що я вже згадував на початку мого оповідання.

Це весло, яке так мені ставало в пригоді в моїй самоті, берегло тепер на собі оповідання про мою долю та про долю моїх товаришів, то й не диво, що я беріг його. Я вже більше не бив ним тюленів, для цього в мене був камінний дрючок на три фути завдовжки і відповідного діаметра; над ним я попрацював цілий місяць. Щоб убергти весло від впливу негоди, тому що під час великого вітру я підіймав його на піраміду, як флагшток, і на ньому тоді маяв прапор — одна з моїх дорогоцінних сорочок, я загортав його в суху тюленьчу шкуру.

У березні, на шостий рік мого життя на острові, мені довелось пережити найжахливішу бурю, яку навряд чи бачила коли людина. Увечері, годині о дев'ятій, з південного заходу насунули чорні хмари й знявся холодний вітер. Близько одинадцятої години він перейшов у страшний ураган з безперервними громами і бив такими сліпучими блискавками, яких я ще ніколи не бачив.

Я став побоюватись за цілість самого острова. Веле тецькі хвилі набігали на нього з усіх боків і тільки не досягали вершини піраміди. Там я мало не задушився під поривами вітру та бризками. Не загинув я тільки через свою запопадливість, вибудувавши піраміду і збільшивши вдвоє висоту острова.

Уранці я мав ще більше причин бути вдячним цій своїй запопадливості. Увесь запас дощової води став солоним, крім тільки того, що був у найбільшій посудині під за-

хистом піраміди. Я знав, що при ошадності мені вистачить його до першого дощу, коли б він і запізнівся. Мою хатину змило безслідно, від моїх чималих запасів тюленини залишилась тільки якась мокра каша. Але я був приємно здивований, побачивши на скелях силу-силенну викиданої хвилями риби, яка своїм виглядом нагадувала кефаль. Я набрав цієї риби аж тисячу двісті дев'ятнадцять штук, випатрав її і висушив проти сонця, як сушать тріску. Така приємна переміна харчів мала наслідок: я переївся, а другої почі мало не помер.

На другий рік, також у березні, над островом пронісся страшний шторм. Після нього я знайшов величезного кита, ще свіжого, щойно викинутого морем. Можна собі уявити радість, коли в кишках цієї велетенської тварини я знайшов звичайний гарпун з кількома сажнями прив'язаного до нього мотуза.

До мене знову повернулась надія на те, що я, може, колись покину свій пустельний острів. Немає сумніву, що китолови заходять у ці моря, треба тільки не втрачати мужності, бо рано чи пізно порятунк прийде. Сім років я харчувався самою тільки тюленийною, тому це диво, що, допавшись до зовсім іншого соковитого м'яса, я не витримав і наївся так, що знову мало не вмер. І цей раз і той, коли наївся риби, я заслаб через те, що мій шлунок, при звичаївшись до самої тюленини, не міг перетравити нічого іншого.

З цього кита я зробив собі запас харчів на цілий рік. Крім того, на сонці в розколинах каміння я натопив багато трану. Посоливши його, я під час їди вмочав у нього шматки м'яса. З дорогоцінних решток сорочок я зробив гнот і за допомогою гарпуна та каменя міг викресати вночі вогонь. Але він мені був ні до чого, і я незабаром про нього забув. Коли спускалася темрява, то мені не треба було ніякого світла, бо я привчав себе і влітку і взимку спати від вечірньої до ранішньої зорі.

Я, Деррел Стендінг, не можу не перервати на цьому свою розповідь про давні мої існування, не зробивши своїх висновків. Якщо людська особистість є сума і наслідок життя попередніх поколінь, то яка була можливість для наглядача Атертона зламати мій дух інквізицією одиночного ув'язнення? Я — вічне життя, я витвір віків минулого, та ще й якого минулого! Що значили для мене

десять днів і десять ночей у пекельній сорочці? Для мене, який колись був Даніелем Фоссом і вісім років учився витривалості в школі, якою були для мене скелі на далекому південному океані?

Минав восьмий рік з того часу, як я опинився на цьому острові. Стояв вересень. Я обмірковував новий план піднесення моєї піраміди на шістдесят футів над верхом острова, коли, прокинувшись одного ранку, я побачив корабель. Він плыв, спустивши вітрила, і так близько, що з нього могли б почути мій крик. Щоб привернути до себе увагу, я став розмахувати веслом, скакав із скелі на скелю — усіяко виявляв свою присутність, поки не побачив, що на кормі судна показались офіцери й стали дивитись на мене в підзорну трубу. Вони відповіли мені, показавши на крайній західний виступ острова. Я кинувся туди і побачив човен, а в ньому шестеро людей. Виявилось, як я дізнався потім, що моя піраміда привернула увагу корабля, і він змінив курс, щоб ближче поглянути на це дивне спорудження, що височіло над островом.

Прибій був дуже сильний, і човен не міг причалити до негостинного берега. Зробивши кілька невдалих спроб до цього, вони сигналізували мені, що вертаються на судно. Можете собі уявити мій розпач, коли я побачив, що не можу покинути цей пустинний острів. Схопивши весло (я давно вже вирішив подарувати його в Філадельфійський музей, якщо виберусь колись з цього острова), я кинувся наосліп у бурхливу піну прибою. Мені пощастило і вистачило сил і спритності досягти до човна.

Не можу не згадати тут про маленький кумедний випадок. Течія знесла судно доволі далеко, і минула ціла година, доки ми допливли до нього. У цей час я не витривав. Цілих вісім років я мріяв про тютюн і тепер попросив другого штурмана, який сидів коло стерна, дати мені кусочок пожувати. Він простяг свою люльку, набиту віргінським тютюном найкращого гатунку. І що ж? не минуло й десяти хвилин, як мені зробилося зовсім млосно. Справа була ясна. Мій організм зовсім очистився від

тютюну, а тепер отруївся ним, як звичайно буває у хлопчаків, коли вони починають курити. З цього часу аж до самої смерті я ніколи не вживав і ніколи не почував бажання покуштувати знову цього поганого зілля.

Я, Деррел Стендінг, повинен тепер тільки додати дещо до дивовижних подробиць цього мого існування, що я переживав, лежачи непритомний, сповитий пскельною сорочкою на підлозі в Сан-Квентінській в'язниці. Я частенько думав про те, чи зостався Даніель Фосс вірний своєму рішенню і чи пожертвував своє покарбоване весло в Філадельфійський музей?..

Одиначному в'язневі нелегко зв'язатись з зовнішнім світом. Один раз я доручив сторожеві, а другий раз в'язневі, засудженому на педовге одиначне ув'язнення, послати запитання про це завідувачеві Філадельфійського музею. Обидва урочисто обіцяли виконати моє доручення, але обидва обдурили мене. І тільки коли Ед Моррел через дивну примху долі був визволений з одиначного ув'язнення і його зробили головним старостою всієї в'язниці — тоді тільки я мав змогу відіслати листа. Я наводжу тут відповідь, одержану мною від завідувача Філадельфійського музею через Еда Моррела, яку він таємно вручив мені.

«Дійсно, таке весло, про яке ви пишете, тут є. Але дуже мало хто знає про його існування, бо воно не виставлене в кімнатах для відвідувачів. Я сам, займаючи свою посаду вісімнадцять років, не знав про нього.

Переглянувши давні записи, я вичитав, що це весло пожертвував якийсь Даніель Фосс з Ельктопа в Міріденді, 1821 року. Після довгого шукання ми знайшли це весло в комірчині на горищі, де складали всякий мотлох. Зарубини і написи викарбувано так, як ви кажете.

У нас є також брошура, одержана приблизно тоді. Її написав названий Даніель Фосс, і видана вона в 1834 році фірмою Н. Коверлі. У цій брошурі описано вісім років життя людини, викиненої на безлюдний острів.

Мабуть, цей моряк на схилі віку зубожів і розповсюджував цю брошуру по благодійних товариствах.

Мені дуже цікаво, як ви довідалися про це весло, коли навіть ми, працюючи в музеї, не знали про його існування. Чи правдивий мій здогад, що ви прочитали про нього

в якому-небудь щоденнику, що видрукував цей Даніель Фосс пізнішим часом? Буду радий одержати всякі відомості щодо цього. Весло і брошуру негайно виставимо, тепер я саме займаюсь цим.

До ваших послуг, Осія Сельберті»*.

XX

Прийшов, нарешті, час, коли я примусив наглядача Атертона здатись без пияких умов, коли його ультиматум «Динаміт або каюк» став пустими непотрібними словами. Він залишив мене, бо не міг замордувати пекельною сорочкою. Деякі вмирили, пробувши у ній кілька годин, інші — після кількох днів, але перед тим їх завжди розв'язували і переносили до лікарні, де вони вмирили, дістаючи від лікаря свідоцтво про смерть... від запалення легенів, від пирок чи від хвороби серця.

Але мене наглядач Атертон не зумів убити. Ні разу не було потреби нести до лікарні моє тіло, закатоване, зболіле тіло, хоч наглядач Атертон зробив усе, що міг, і не спинився перед найжорстокішим. Був час, коли він зашпурював мене аж у дві сорочки зразу. Я не можу не розповісти про цей цікавий випадок.

Трапилось так, що одна з сан-франціських газет (як усяка газета і як усяке комерційне підприємство, шукаючи собі вигідного ринку) подумала зацікавити радикальну частину робітничого класу в'язничною реформою. Робітнича спілка мала в той час великий вплив, отже, догідливі політики в Сакраменто призначили сенаторську комісію, щоб дослідити становище в тюрмах.

Ця сама комісія зробила *обслідування* (вибачте мій іронічний курсив) і в Сан-Квентінській в'язниці. Виявилось, що ніколи не було зразковішого в'язничного закладу. Самі в'язні свідчили про це, за що їх ніхто не осуджував. Такі самі обслідування бували і в минулому, і вони знали з досвіду, що воно таке. Вони знали, з якого боку намащений хліб маслом, і так само добре знали, що

---

* Після страти професора Деррела Стендінга, коли нам до рук потрапив рукопис його спогадів, ми написали до м-ра Осії Сельберті, куратора Філадельфійського музею і одержали відповідь, що і весло, і брошура дійсно існують. *Видавець.*

їхні боки і всі ребра скоро заболять після цього свідчення..., якщо воно не буде на користь адміністрації. О, повір мені, читачу, це давня історія. Вона була давньою ще навіть у старому Вавілоні, багато тисяч років тому, коли я гнив у в'язниці, а від палацових інтриг здригався увесь двір.

Як я вже сказав, кожний в'язень свідчив про гуманне керування і поведження наглядача. І такі зворушливі були їхні свідчення про щирість самого Атертона, про добру якість та різноманітність кухні, про лагідне поведження вартових, про пристойне утримання і вигоди всіх приміщень,— що опозиційні газети зняли обурений гвалт і доводили, що в в'язниці потрібен суворіший режим, бо може трапитись таке, що чесні, але ледачі громадяни будуть шукати змоги потрапити в число в'язничних гостей.

Сенаторська комісія відвідала і одиночні камери. Нам трьом нічого було губити і ні на що було сподіватись. Джек Оппенгаймер плюнув їм просто в очі і порадив усім забиратись до біса. Ед Моррел розповів їм, які підлості робляться у тюрмі і ображав наглядача у вічі. Комісія радила спробувати на ньому стародавню кару, що вже вийшла з ужитку, яку раніше, коли треба було, застосовували до таких грубіянів, як він.

Я намагався не ображати Атертона. Я майстерно давав свої свідчення, як учений, почавши з дрібниць. Мій виклад був художнім. Ступнево, крок за кроком, я захоплював своїх слухачів, збуджував у них цікавість і бажання слухати далі. Я так майстерно сплів усе в одне оповідання, що не було ніяких зупинок, щоб поставити питання. Таким способом я сказав усе, що хотів.

Але, на жаль, з усього того, що я сказав, ні одно слово, навіть пошепки, не вийшло за мури в'язниці. Сенаторська комісія висловила найкращу думку про наглядача Атертона і взагалі про Сан-Квентін. Сан-Франціська газета, яка оголосила була хрестовий похід, запевнила своїх читачів з робітничого класу, що Сан-Квентін біліший, ніж сніг, і, хоч правда, є пекельна сорочка і її визнаю законним методом кари для невиправних, але тепер, коли є такий гуманний і справедливий наглядач, її ніколи і при ніяких обставинах не вживають.

В той час, коли дурні осли із робітників читали і вірили, сенаторська комісія обідала і пила вино разом з Атертоном за рахунок держави і платників податків, а

ми — Ед Моррел, Джек Оппенгаймер та я — лежали в пекельних сорочках, сповиті з помсти трохи тісніше, ніж коли-небудь.

— Залишається тільки сміятись,— простукав мені Ед Моррел носком свого черевика.

— А ну їх до біса! — долинуло з боку Джека Оппенгаймера.

Я й собі простукав про свій гнів і гіркий сміх, потім згадав в'язниці у Вавілоні, усміхнувся великою космічною усмішкою і поринув у короткочасну смерть, що робила мене спадкоємцем усіх віків і повновласним господарем часу.

Так, любий читачу, в той час, коли в зовнішньому світі друкарські верстати друкували схвальний висновок про тюрму, а поважні сенатори пили вино і обідали, ми, троє живих мерців, поховані за життя в наших одиночних камерах, покривалися потом від болю та муки.

По обіді наглядач Атертон, розпалений вином, прийшов подивитись, що ми робимо. Мене, як завжди, знайшли непритомним. Доктор Джексон уперше занепокоївся, підніс мені до носа нашатирного спирту, повертаючи мене до свідомості. Я посміхнувся до схилених надо мною голів.

— Сором! — буркнув Атертон, по його червоному обличчю і по тому, як важко у нього повертався язик, я зрозумів, що він п'яний.

Я обливав собі губи, даючи цим зрозуміти, що мені хочеться води. Я хотів говорити.

— Ви — осел,— міг нарешті я вимовити, чітко і холодно.— Ви — осел, боягуз, собака, нікчемне й таке підле створіння, що навіть плюнути шкода на вашу морду! Оппенгаймер був занадто щедрий до вас. А я скажу без сорому, що не плюю на вас тільки через те, що не хочу принижувати ні себе, ні свого пювка.

— Мені вже увірвався терпець,— заревів він,— я уб'ю тебе, Стендінг!

— Ви п'яні! І я порадив би вам: коли вже вам так хочеться говорити подібні речі, то хоч не робіть ви своїми повіреними цих в'язничних псів. При нагоді вони викажуть на вас, і ви втратите свою посаду.

Але він був цілком п'яний.

— Одягніть на нього ще одну сорочку! — крикнув він.— Ти можеш вважати себе вже за мертву людину,

Стендінг. Але ми тобі не дамо вмерти в сорочці, ми поховаємо тебе з лікарні.

На мене одягли ще одну пекельну сорочку і зашнурували її не ззаду, а спереду.

— Погода погана, наглядачу! — глузував я.— Занадто лютий мороз, і я вам дуже вдячний за ваші дві сорочки — буду щасливий...

— Тісніше! — наказував він Ель Гетчінзові,— натисни ногою цю погань... ламай йому ребра!..

Мушу признатись, що Гетчінз старався щосили.

— Хочеш брехати на мене! — шаленів Атертон, наливаючись кров'ю від люті і випитого вина.— Побачиш, що буде за це! Ти, Стендінг, витяг, нарешті, свій номер... Тепер уже тобі кінець. Чуєш? Кінець!

— Ще одну ласку, наглядачу,— прошепотів я. Від сильного стискання я був дуже знесилений і майже непритомнів,— дайте третю сорочку.

Стіни хитались навколо мене. Я напружував усю свою волю, щоб затримати свідомість, яку видавлювали з мене.

— Ще сорочку... Наглядачу... так... буде... далеко... тепліше...

Мій шепіт завмер, і для мене настала коротка смерть.

Після цього катування в подвійній сорочці, я вже ніколи не був колишньою людиною. Нехай хоч яку мені дають їжу, я до сьогоднішнього дня не можу їсти як слід. У мене так сильно боліло всередині, що я навіть не давав себе оглянути. Я почуваю біль у ребрах і в животі, навіть і тепер, коли пишу ці рядки. Але нещасна машина, з якою так погано поводитись, відбуває і далі своє призначення. Вона дала мені сили жити і дасть ще аж до того дня, коли мене виведуть у сорочці без коміра і накинуть мені на шию добре натягненого мотузка.

Але ця подвійна пекельна сорочка була останньою соломинкою, що зломилася і самого наглядача Атертона. Коли я показав, що мене не можна вбити таким способом, він здався.

— Єдиний спосіб порішити мене,— сказав я йому одного разу,— це підкрастись до мене вночі з сокирою.

Джек Оппенгаймер якось сказав йому також добре:

— Яка для вас, мабуть, пекельна мука, наглядачу, щоранку, прокидаючись, знаходити себе самого на подушці.

А Ед Моррел і собі додав:

— Ваша матуся, мабуть, збіса любила дітей, коли вихохала навіть такого, як ви! — сказав він.

Коли на мене перестали надягати пекельну сорочку, я відчув неначе образу. Мені так бракувало моїх снів. Але це було недовго. Я незабаром навчився спиняти життя силою своєї волі, стягуючи груди і живіт простиною. Таким чином я викликав фізіологічний і психологічний стан, подібний до того, який бував, коли мене зашнуровували в пекельну сорочку. Тепер, без ніяких мук, одним тільки напруженням волі, я міг визволитись і мандрувати в часі.

Ед Моррел вірив усім моїм пригодам, але Джек Оппенгаймер до кінця залишився скептиком. На третій рік мого одиочного ув'язнення я під час свого трансу відвідав його в його камері. Крім цього єдиного разу, мені ніколи більше не пощастило цього зробити, та і тоді все вийшло несподівано.

Знепритомнівши, я враз побачив, що опинився у нього в камері. Я знав, що моє тіло, стиснуте в пекельній сорочці, лежить у моїй камері. Я зроду не бачив Джека Оппенгаймера, але і на хвилину не мав сумніву, що передо мною саме він. Було літо, і він лежав роздягнений поверх свого укривала. Мене вразило його лице, як у трупа, і тіло таке худе, неначе скелет. Передо мною був навіть не образ людини, а тільки її кістяк. Кості були ще зв'язані між собою, але м'яса вже не було. Вони були обтягнуті шкірою, схожою на пергамент.

Тільки повернувшись знову до пам'яті в своїй камері, я пригадав все, що бачив, і зрозумів, що такий самий, як Джек Оппенгаймер, був і Ед Моррел, і я сам. Я навіть затремтів перед величчю духа, що жив у цих тендітних, пропащих наших тілах, тілах трьох невинуватих одиочників. Плоть — пуста, нікчемна річ. Плоть, як трава, і в траву обернеться, але дух живий і живе вічно. Я не терплю людей, що схиляються перед плоттю. Одиочна камера в Сан-Квентіні швидко примусила б їх схилитися перед духом.

Але вернімось до мого переживання в Оппенгаймерівій камері. Його тіло було таке, як у давно померлої людини, що висохло в пекучій пустелі. Шкіра мала колір сухого болота. Живими здавались тільки його гострі, жовтосірі очі. Вони й хвилини не були спокійні. Він лежав горілиць, а воши перебігали з боку в бік, стежили

за льотом мух, що літали над ним у туманному повітрі. На правій руці вище ліктя видно було шрам, і такий самий шрам на кісточці правої ноги.

Через деякий час він позіхнув, повернувся на бік і став оглядати запалену рану трохи вище стегна. Він прочистив її і перев'язав грубим способом, якого мусять вживати в'язні в одиночних камерах. Я знав такі рани: вони зостаються після пекельної сорочки. У цю хвилину, як я пишу, у мене на тілі з сотня шрамів після таких ран.

Оппенгаймер знову повернувся на спину, обережно взяв двома пальцями, великим і вказівним, переднього верхнього зуба й похитав його туди й сюди. Позіхнув, витягнув руки, знову повернувся і став стукати Моррелові.

Я розібрав код зовсім так, наче б я не був непри томний.

— Гадаю, що ти вже прокинувся. Ну, як з професором?

Глухо здалеку долинув стук Еда Моррела. Він сповіщав, що годину перед цим вони зашпурували мене в сорочку і що тепер я, як звичайно, глухий до всього.

— Він добрий чолов'яга,— застукав знову Оппенгаймер,— я завжди підозріливо ставився до вчених морд, але його наука не зіпсувала. Він чесний і вірний. Його мужності вистачило б на весь світ, і ти не заставиш його ні пікнути, ні покривити душею за мільйон років.

Ед Моррел погодився з ним, додавши дещо від себе. І тут, перше ніж продовжувати своє оповідання, я повинен зауважити, що прожив багато років і пережив життя багатьох поколінь. У цих життях у мене бували хвилини великої гордості. Але я ніколи не зазнав такої, як тепер, коли мої товариші висловлювали свої думки про мене. Ед Моррел і Джек Оппенгаймер були сильні духом, і я ніколи не зазнав такої шани, як та, яку вони дали мені, визнавши мене своїм товаришем. Королі посвячували мене в лицарі, імператори дарували мені шляхетство, і сам я, будучи королем, переживав величні моменти, але не такі блискучі, як цей, коли два довічно ув'язнених, яких світ вважав за покидьки людського смітника, приймали мене за свого товариша.

Пізніше, відпочивши трохи після пекельної сорочки, я навів це моє відвідування камери Джека Оппенгаймера,

як доказ того, що мій дух покидав моє тіло. Проте Джек був непохитний.

— Угадав і більше нічого,— була його відповідь, коли я розказав йому послідовно про все, що він робив, поки мій дух був у нього в камері.— Уява. Ти сам, професоре, замкнений три роки в одиочній камері і легко можеш собі уявити, що можна робити, щоб прогаяти час. У тому, що ти розказав мені, нема нічого такого, чого б Ед і ти не робили тисячу разів, починаючи з лежання без одержі в спеку і кіпчаючи спостереженням мух, перев'язуванням ран та перестукуванням.

Моррел підтримував мене, але користі з цього не було.

— Ти не гнівайся, професоре,— вистукував далі Джек,— я зовсім не хочу сказати, що ти брешеш. Просто, коли ти лежиш в пекельній сорочці, то ти бачиш сні і мариш, не підозріваючи про це. Я знаю, що ти віриш в те, що оповідаєш, і тобі здається, що все так і було. Але мене цим не переконаєш. Ти сам це уявляєш, але не знаєш, що це уявлення. У тебе є заховане знання, ти про нього нічого ніяк не знаєш, аж поки не впадеш у каталепсичний стан.

— Стривай, Джек,— спинив я його,— тобі відомо, що я ніколи в житті тебе не бачив. Так чи ні?

— Вірю тобі на слово, професоре. Але ти міг коли-небудь бачити мене, не знаючи, що це я.

— Але справа в тому, що, ніколи не бачивши тебе без одержі, я, проте, можу сказати, що у тебе є шрам на правій руці, вище ліктя, і на кісточці правої ноги.

— Дурниці! — була відповідь.— Ти все це знайдені в опісі моїх прикмет тут, у в'язниці, разом із моєю мордою, серед портретів усяких пройдисвітів. Усе це відомо тисячам начальників поліції та шпиків.

— Але ж я навіть і не чув ні про що таке,— запевняв я.

— Ти тільки не пам'ятаєш, що колись чув,— поправив він,— і безперечно знаєш. Ці відомості лишилися у твоєму мозкові. Вони десь там складені, але де саме — ти також забув. Щоб пригадати, тобі треба втратити притомність.

Чи траплялось тобі коли забути ім'я людини, яку ти знав так само добре, як ім'я рідного брата? Зі мною це трапилось. Це був маленький присяжний, який признав мене винувним в Окленді, коли мене засудили на п'ятде-

сят років. Тепер я забув його ім'я. І ось я валявся тут і цілими тижнями сушив собі голову, силкуючись його згадати. І якщо я не міг знайти його в своїй пам'яті, то це зовсім не значить, що його там не було. Воно десь закинулось, та й годі. І справді, якось, коли я зовсім не думав про нього, воно вискочило з мого мозку просто на кінчик язика. «Стейсі!» голосно і виразно вимовив я. Джозеф Стейсі. Ти розумієш, до чого я веду?

Ти говориш мені про шрами те, що знає тисяча людей. Я не уявляю собі, звідки ти знаєш про них, і гадаю, що ти й сам не знаєш. Але справа в тому, що, оповідаючи мені речі, відомі багатьом, ти ні в чому мене не переконуєш. Треба далеко більше, щоб примусити мене взяти на віру всі твої фантазії.

Справді, закон Гамільтона — будь скупим, зважаючи зізнання свідків! Цей злочинець — вихованець брудних вулиць — був настільки духовно розвинений, що сам виробив і суворо застосовував цей закон.

І все ж таки — і це було його найкращою рисою — Джек Оппенгаймер був інтелектуально чесний. Тієї ночі, коли я вже дрімав, він покликав мене звичайним сигналом.

— Слухай, професоре, ти сказав, що я пробував зуба, що хитався. Ось тут ти мене піймав. Я ніяк не можу собі уявити, звідки ти знаєш про це. Зуб у мене хитається не більше як три дні, і я не казав про це ні одній живій душі.

XXI

Паскаль десь сказав: «Розглядаючи хід еволюції людства, філософський розум повинен дивитись на людство, як на одну людину, а не як на конгломерат індивідуумів».

Я сиджу тут у відділенні для душолюбів у Фольсомській в'язниці, слухаю сонне дзижчання мух і роздумую над цією думкою. Це правда. Так само, як людський зародок за свої дев'ять місяців з величезною швидкістю переходить мільйони форм і подоб і повторює всю історію органічного життя від рослини до людини, так само, як дитина за свій короткий час дитинства повторює історію первісної людини в своїх актах жорстокості і дикості, починаючи з того, що безцільно завдає болю меншим істотам, і кінчаючи свідомістю роду, що виявляється в праг-

ненні до гурту,— так і я повторюю і воскрешаю все те, чим була, що робила, чим стала первісна людина, аж поки вона не розвинулась до вас, до мене й до культурної людини двадцятого віку.

Усі ми, кожен з нас, що живе на цій планеті, носимо в собі нетлінну історію життя, починаючи з найперших його днів. Вона написана в наших тканинах і в костях, у наших функціях і органах, у наших мозкових клітинах, у нашій вдачі і у всіх наших фізичних і психічних атавістичних потягах й імпульсах. Колись ми були подібні до риби — і я, і ти, мій читачу; ми виповзали з моря, прокладали собі шлях на великий суходіл, що починав тверднути, переживали великі зміни, в яких буваємо і тепер. Сліди моря і досі збереглися у нас так само, як і сліди змії з того часу, коли первісні змії і первісні істоти, що потім стали нами, були однакові. Колись ми літали в повітрі, жили на деревах і боялись темряви. Сліди залишилися, паче витаврувані на вас і на мені, і залишаться на наших нащадках аж до кінця наших днів на землі.

Усе те, що Паскаль осягав своїм генієм, я переживав. Я був та єдина людина, яку Паскаль споглядав своїм філософським поглядом. О, моя повість найправдивіша, найдивовижніша і для мене найреальніша, але я не певен, чи вистачить мені вмілості розповісти її тобі, мій читачу, а тобі зрозуміти, коли я розкажу її. Я кажу, що бачу себе єдиною людиною, на яку патякає Паскаль. Скручений у пекельній сорочці, я лежав у каталепсичному стані, і я бачив себе в тисячі інших поколінь, які жили тисячами життів, які самі собою є історією людства, що розвивається віками.

І якими величними видаються мої спогади, коли я думаю про ці тисячоліття! За один транс у сорочці я переживаю багато життів, сплєтених в одну тисячолітню Одиссею первісних людей. Ще задовго до того, як я був Езіром з білим, як льон, волоссям і жив в Асгарді, і ще раніше, ніж я палежав до рудоволосого племені Ванірів, що жило у Ванегеймі, 'я мав спогади (такі живі спогади!) про наші пересування, коли ми, як ковила за вітром, посувались на південь, тікаючи від полярної криги.

Я умирав від морозу, від голоду, від поводи і в боях, я збирав ягоди на похмурих хребтах цілого світу, викопував їстівне коріння на торф'яних болотах та на луках.

Гострим каменем я рисував оленів і оброслих шерстю мамонтів на слонових іклах, здобутих на ловах і на скелястих стінах печер, куди я ховався, коли ревіла зимова хуга. Я розбивав мозкові кістки па тих місцях, де були царські міста, що загинули за цілі століття до мене або мали загинути через цілі століття після мене. Кістки моїх перехідних форм я залишав на дні ставів, серед криги і в озерах.

Я жив за тих віків, що відомі серед учених під назвою палеолітичної, неолітичної та бронзової діб. Я пам'ятаю, як разом із пашими прирученими вовками ми пасли табуни своїх оленів на північних берегах Середземного моря, в тих місцях, де тепер Франція, Італія та Іспанія. Це було ще до того, як крижаний покрив почав танути і відступати до Північного полюса. Багато разів переживав я рівнодення і не раз умирав, але, мій читачу... я це пам'ятаю, а ти забув.

Я був Сином Плуга, Сином Риби і Сином Дерева. У мені живуть усі релігії від початку їхнього народження. Коли тут, у Фольсомській тюрмі, священник править щопеділі в церкві за теперішніми обрядами, то я знаю, що в ньому, в цьому священнику ще зберігаються культу Плуга, Риби, Дерева, культу Астарті і Ночі.

Я був арійським володарем давнього Єгипту, коли мої воїни видряпували непристойні написи на різьблених гробницях царів, які давно померли і про яких уже забули. І я, арійський володар стародавнього Єгипту, вибудував собі дві гробниці: одну у вигляді фальшивої великої піраміди, про яку могли свідчити покоління рабів, а другу — справжню, скромну, убогу і таємну — в пустельній долині, витесану в скелі рабами, які повмирали, як тільки закінчили свою роботу. Тепер, коли демократія мріє зачарувати світ у двадцятому столітті, я сиджу в Фольсомі і думаю про те, чи збереглися мої кістки там, у потайній захованій долині, в домовині, вирубаній у скелі; ті кістки, що робили колись твердим моє живе тіло, коли я був арійським володарем, бундючним і непохитним.

Під час великого пересування народів па південь і схід, під палючим сонячним промінням, яке привело до загибелі всіх нащадків поколінь з Асгарда й Вангейма, я був царем на Цейлоні, будівником арійських пам'ятників за арійських царів на стародавній Яві та на стародавній Суматрі. Я вмирав сотнями смертей під час великого пересування народів по південному морю, щоб знову

відродитись і ставити пам'ятники, які вміють ставити тільки арійці на вулканічних островах серед тропіків. Я, Деррел Стендінг, не можу назвати ці острови, бо тепер я погано знаю географію цього моря.

Коли б я тільки міг змалювати словами все те, що я бачив, що я знаю, що увійшло в мою свідомість, що відбувалось ще раніше, ніж почалась наша писана історія! Ми тоді також мали свою історію. Наші старі люди, наші жерці і наші мудреці передавали її нам у переказах, і щоб наші нащадки після нас її не забували, вони записували її на зорях. Небо посилало нам живодайний дощ і сонячне світло, ми вивчали його і по зорях лічили час і визначали пору року. Зорі ми називали іменами наших героїв, назвами наших страв та назвами приладдя, яким здобували ту їжу. Наші мандрівки, наші переходи і пригоди, наші обов'язки, шалені пориви і бажання — усе було написано на зорях.

На жаль, ми вважали за незмінне це небо, де ми записували наші скромні прагнення і скромні подвиги, які ми чинили або мріяли вчинити. Коли я був Сином Вола, я пам'ятаю, що все своє життя я тільки те й робив, що дивився на зорі. Пізніше і раніше цього часу, в інших життях, разом з жерцями і бардами, я співав священні гімни зорям, що, як ми вірили, непохитно берегли наші записи. Але тут, коли наближається кінець усьому, я сиджу над астрономічними книгами, тими, що їх дозволено брати в'язням з в'язничної бібліотеки, і дізнаюсь, що навіть небо мінливе, що на ньому відбувається пересування зір так само, як і на землі пересування народів.

Очунявши після короткої смерті, я, озброєний знанням, міг порівняти тодішнє небо з теперішнім. Зорі також міняються. Я бачив багато полярних зірок, цілі династії. Тепер Полярна зірка знаходиться в сузір'ї Малого Воза, а в ті далекі часи я бачив її в сузір'ях Дракона, Геркулеса, Веги, Лебеда і Цефея. Так, зорі мінливі, але пам'ять про них живе в мене, в моєму духові.

А як виразно я бачу себе, людину колишнього світу, білявого, дикого убійника і коханця, заблуду і грабіжника! Він пожирає м'ясо, вириває дерево з корінням і з дубчаком у руці протягом мільйона років блукає по світі, шукаючи своїм немовлятам і дітям, що вже підросли, м'яса і захисту.

Я — та людина, яка є сумою всього того, що було нею, безволоса двонога істота, що вибилася з намулу і створила любов і закон з анархії життя, що кричала і вила в джунглях. Я — все те, чим була ця людина і чим вона стала. Я жив у всіх поколіннях, що харчувалися з важкої праці, ставив пастки, ходив на лови, ловив рибу, викорчовував ліс на перші поля, робив грубе знаряддя з каменю і з костей, зводив будинки з дерева і крив їх листям і соломою, культивував трави та лугове коріння, готував з них первісні гатунки рису, проса, пшениці, ячменю та всяких їстівних і соковитих коренів. Я навчився обробляти землю, сіяти, жати, збирати врожай і зберігати його запаси, виділяти волокна з рослин, прясти з них нитки і ткати тканину. Я винайшов систему зрошування, обточував метали, прокладав шляхи, утворював ринки, засновував навігацію. Я організовував сільське життя, об'єднуючи селище з селищем, об'єднував плем'я з плем'ям і утворював націю, завжди шукав законів усього живого і складав закони для людей, щоб і людство могло жити в мирі і спільними силами боротись і нищити всякі створіння, що плазують, лазять і ревуть, бо інакше вони знищили б людей.

Я — людина у всіх її народженнях, у всіх змаганнях, я лишаюсь нею й тепер, чекаючи смерті, присудженої мені законом, який я допомагав творити тисячу років тому і який мені не раз велів вмирати у минулому. І, споглядаючи всю мою велетепську минулу історію, я бачу великі і потужні впливи, а головний з них — це кохання до жінки і кохання чоловіка до жінки з свого роду. Та людина, якою я бачу себе, — коханець, і завжди коханець. Я був також і видатним воїном, але коли я сиджу тепер і все зважую, то бачу, що найчастіше я був великим коханцем, а великим воїном тільки тому, що багато кохав.

Я часто думав про те, що вся історія людини — це історія її кохання. Ті спогади минулого, які я зараз пишу, це спогади про моє кохання до жінки. У всіх тисячах поколінь і в усіх моїх формах я кохав її. Вона панує в моїх снах, і мої мрії, з чого б вони не починались, завжди летять до неї. Я не можу втекти від неї, від величній, осяяній світлом, постаті жінки.

Тільки я не хочу, щоб ви мене невірною зрозуміли. Я не юнак з палким недозрілим розумом. Я людина, літня,

з розбитим здоров'ям, і незабаром маю померти. Я — вчений і філософ. Як усі покоління філософів, що жили передо мною, я знаю, що таке жінка, знаю її вади. А проте, — і це незаперечна вічна істина, — ноги її прекрасні, очі її прекрасні, руки її і груди — рай, чари її найпотужніші за все, що колись приваблювало чоловіка: як полюс притягає компасну стрілку, так і вона, мимо своєї волі, притягає до себе чоловіка.

Жінка примушувала мене сміятися над смертю, забувати відстань, пехтувати втому і сон. Заради неї я вбивав чоловіків, багато чоловіків, і їхньою гарячою кров'ю омивав наш шлюбний бенкет або змивав пляму її кохання до іншого. Заради неї я ішов на смерть і на ганьбу, зраджував друзів і забував про зорі — усю заради жінки або, скоріше, заради самого себе, бо я прагнув її. Я лежав серед колосків ячменю і жадав побачити її, побачити, як вона пройде, жадав напоїти очі свої красою її рухів, її волосся, чорного, як ніч, чи рясного, чи ясного, як льон, що золотіє проти сонця.

Бо жінка чарівна... для чоловіка. Вона для нього солодощі і пахощі. Вона запалює вогонь і гримить сурмами в його крові. Голос її для його вух чарівніший за всяку музику. Його безстрашне серце, тверде й непохитне перед лицем грізних титанів Світла і Темряви, тріпоче перед нею. Чоловік відвів в раю місце валькіріям, чи гуріям, бо без жінки він не уявляв собі раю. І дзвін меча в бою не співає йому так солодко, як жіночий сміх у місячному сяйві, чи її любовні зітхання в темряві. Лежачи в траві, він бачив на залитій сонячним світлом стежці її струнку постать, і йому паморочилась голова від бажання.

Я вмирав від кохання. І як ви побачите, я вмирав заради кохання. Ось незабаром вони виведуть мене, мене — Деррела Степінга, і примусять умерти. І ця смерть буде заради кохання. Коли я вбив професора Гаскела в лабораторії Каліфорнійського університету, то був дуже схвилований. Він був чоловік, і я був чоловік. І ще була прекрасна жінка. Ви розумієте? Вона була жінка, а я був чоловік і коханець, у якого любовні інстинкти були втілені ще за часів темних джунглів, раніше, ніж кохання стало коханням, а чоловік — чоловіком.

О, в цьому нема нічого нового. Скільки разів у далекому минулому я віддавав життя, і честь, і становище, і владу заради кохання! Чоловік відрізняється від жінки. Вона близька тільки до безпосереднього і знає тільки потреби хвилини. А ми знаємо честь, вищу за її честь, і гордість, вищу за всякі її уявлення про гордість. Наші очі вдивляються в далечінь, читають на зорях, а її очі бачать тільки твердий ґрунт під ногами, груди коханого на своїх грудях та здорову дитину в себе на руках. А проте, така вже наша алхімія, створена віками, що жіночі чари — і в наших мріях, і в наших жилах, і жінка для нас дорожча за наші мрії, за наші змагання, навіть за саму кров нашого життя, дорожча, як кажуть закохані, за цілий світ. І це правда, бо інакше чоловік не був би чоловіком, воїном і переможцем, не прокладав би свій кривавий шлях через інші, слабші життя. І коли б він не був коханцем, великим коханцем, то з нього ніколи не було б і великого воїна. Найзавзятіше ми б'ємось і з найбільшою охотою ми вмираємо за те, що любимо.

Я — такий чоловік. Я бачу ті численні «я», які ввійшли в склад мого теперішнього я. І я завжди бачу жінку, багато тих жінок, які створювали мене і нищили мене, які кохали мене і яких я кохав.

Я пам'ятаю — о, як давно це було, ще коли людство було дуже юне, — я поставив пастку на Гострого Зуба: викопав яму, а посередині забив гострий кіл. Гострий Зуб, з довгими іклами і довгою шерстю, був нам вічною загрозою: він загрожував вночі, коли ми гуртом сиділи біля вогню, і вдень на обміліні, де ми викопували з намулу черепашки і їли їх.

Отож ми, як завжди, сиділи навпочіпки навколо наших багать, що вже догорали, коли нас перелякав страшний рев Гострого Зуба. Я дуже зрадив, зрозумівши, що моя пастка допомогла, і хотів вже кинутись у темряву, до неї... Але жінка обвилась навколо мене і руками, і ногами і не пустила туди, в темряву. Щоб було тепліше, вона була напіводягнена в пошарпані, попалені вогнем шкури тих звірів, яких я позабивав. Вона була брудна й засмалена димом і не милась ще з часу весняних дощів. Нігті в неї були поламані і обгризені, а руки мозолясті, як підошви на ногах, і більше скидались на лапи з кігтями, ніж на руки. Але очі в неї були сині, як літне небо або як глибоке море. І в її очах, і в її серці, і в руках, які обвили мене,

було щось таке, що примусило мене підкоритись. До самого світанку ревів Гострий зуб з люті, з болю, і я чув, як у темряві мої товариші з своїми жінками глузували з мене, що я сам не вірю в свою вигадку, що Гострий зуб справді потрапив у мою пастку. І хоч який я був дикий, але моя дика жінка не пустила мене. Її чари вабили мене, відвертали від моєї далекої мрії, від мого чоловічого подвигу, від моєї мети — зловити і убити Гострого Зуба в ямі.

Я був колись Ушу, стрільцем з лука. Я добре про це пам'ятаю. Серед густого лісу я відбився від свого племені і заблудився. Коли я вийшов на рівне, поросле травою місце, мене прийняло до себе друге плем'я, близьке до мого, таке саме білошкіре, біловолосе, як і моє. Навіть мова була не дуже відмінна від нашої. А її звали Ігар. Я привабив її своєю піснею, яку співав вечорами. Йй, сильній, повногрудій, судилося стати матір'ю пової раси, і чоловік з пружними м'язами, з широкими грудьми не міг не привабити її. Він співав про свою хоробрість, про те, як він убивав ворогів, як здобував їжу, і обіцяв годувати і захищати її в дні її квоності, коли вона буде виношувати нащадків, які будуть жити і здобувати собі їжу після неї.

Люди її племені були необізнані з мудрістю мого народу. Вони здобували собі їжу за допомогою сітки та капканів, а в боях користувались дрючками, кидали каміння з пращ і зовсім не знали швидколетючої стріли з визубнем на кінці, припасованим до тугонатягнутої тятиви, зробленої з олеячої жири,— стріли, пушеної з лука, зігнутого посередині.

Коли я співав свою пісню, то вони сміялися надо мною, і тільки вона, Ігар, мені вірила. Я взяв тільки її з собою на лови в те місце, куди приходить олень на водопій. Моя стріла задзвеніла і заспівала в гушавині — і звір упав забитий. Його тепле м'ясо було солодке, і тут, коло водопою, вона стала моєю.

Заради Ігар я лишився з чужим народом, я навчив їх робити луки з червоного з солодким запахом дерева, подібного до кедра, навчив пильно вдивлятися обома очима і прицілюватися лівим оком. Показав їм, як робити короткі стріли на дрібну дичину, визублені стріли з кісток на риби в прозорій воді, як із кременю робити кінчики стріл на оленя, дикого коня, лося та Гострого

Зуба. Але коли я почав робити їх з каменя, то люди сміялися надо мною, аж поки перед очима всіх моя стріла з кам'яним кінчиком не прошилася наскрізь так, що камінь показався з другого боку, а кінець з пером лишився всередині. Тоді все плем'я з галасом висловило мені похвалу.

Я був Ушу, стрільцем з лука, а Ігар — моєю дружиною і моїм товаришем. Сонячними ранками ми сміялись, дивлячись, як наші діти, хлопчик і дівчинка, жовті, як ті бджоли, валялись і борсались у траві, а вночі я стискав її в своїх обіймах. Вона любила мене і вмовляла, щоб я лишився в таборі, бо вмію готувати дерево і насадки на стріли. Нехай інші паражаються на всякі небезпеки на ловах і приносять мені м'ясо. Я послухався її, зробився товстим, і мені стало важко дихати. Довгими безсонними ночами мене мучили неприємні думки про те, що хоч чоловіки з чужого народу і приносять мені м'ясо за мою мудрість і віддають мені пошану, проте вони сміються з мене, що я такий товстий і не ходжу на лови і в бій.

Коли ми постарілись, коли наші сипи стали вже чоловіками, а наші дочки були матерями, з півдня, як морські хвилі, на нас ринули темношкірі плоскогубі люди з загостреними вверх головами, і ми відступили перед ними до схилів горбів. Ігар, як і всі жінки до неї і після неї, обвившись навколо мене руками і ногами, намагалась утримати мене від бою.

Але хоч який я був товстий і хоч як мені було важко дихати, я видерся від неї. Вона плакала і казала, що я не кохав її. Я не слухав і поспішив туди, де билися впочі і вранці, під свист міцних тятів, під спів увічаних пір'ям загострених стріл. Ми показали цим довгоголовим людям, як треба вбивати, показали нашу вмілість і охоту вбивати.

Коли я вмер там після бою, то падо мною заспівали похоронні пісні, і пісні, здається, були ті самі, які склав я, Ушу-стрілець, коли жінка моя Ігар обвилась навколо мене, щоб утримати мене далі від бою.

Колись — тільки небо знає коли — тоді, як світ був ще молодий, ми жили біля великих боліт. Гори близько підступали до широкої тихої річки. Наші жінки збирали ягоди і вигрібали коріння. Там ходили табуни оленів, диких коней, антилоп, лосів. Чоловіки вбивали їх стрілами і ловили в пастки або в проваллях серед гір. У річці

ми ловили сітками рибу. Ці сітки плели наші жінки з кори молодих дерев.

Я був чоловіком палким і цікавим до всього, подібним до антилоп, яких ми приваблювали, ворущачи травою, за якою лежали, заховавшись. На болотах ріс дикий рис, просто з води по краях окопів. Щоранку сюди прилітали чорні дрозди і будили нас своїм щebetанням. Увечері в повітрі також було повно шелесту, який здійсмали птиці, відлітаючи на нічліг. Це був час, коли досягав рис. На болоті виводились качки. І вони, і чорні дрозди товстіли від рису, що стояв наполовину вилузаний проти сонця.

Я був чоловіком вічно неспокійним і вічно допитливим і цікавився тим, що лежить за горами, і по той бік болота, і на мілкому дні річки, я спостерігав диких качок і чорних дроздів і розмірковував про все, аж доки не прийшов до ясного висновку.

М'ясо добре, щоб його їсти. Але кінець кінцем, або вірніше сказати, найперше м'ясо твориться з трави, а в диких качок та дроздів — з зерен дикого рису. Стріляти їх із лука не варто було: на це треба було багато часу. Дикі качки були занадто малі й придатні були хіба тільки для хлопчиків, які на них вчилися полювати. А в той час, коли досягав рис, і качки і чорні дрозди були товсті. Чому б мені та моїй родині не харчуватись рисом?

Мовчки і похмуро я міркував про це, не помічаючи дітей, що грались коло мене. Арунга, моя дружина, дарма лаяла мене й гнала на лови, щоб добув я більше м'яса для численної родини. Я не чув нічого.

Арунга була жінка з гірського племені, звідки я вкрав її. Нам з нею треба було одинадцять місяців, щоб заговорити однією мовою. О, я добре пам'ятаю, як Арунга йшла стежкою і я скочив на неї з дерева, де я сидів. Придавивши їй плечі своєю вагою, я збив її з ніг і вчепився в неї своїми широко розчепіреними пальцями. Вона заверещала, як та кішка, відбиваючись від мене, кусалась і дряпалась нігтями, гострими, як у дикої кішки. Але я впорався з нею і два дні лупив її, аж доки примусив спуститися зі мною з каньйонів Гірських людей на зелені долини, де протікала річка з болотами, порослими рисом, з дикими качками та чорними дроздами.

Коли рис доспів, я вже знав, що треба робити. Я посадив Арунгу на носі випаленої колоди, подібної до

човна, і наказав їй гребти, а сам, сидючи на кормі, розстелив оленячу шкуру, яку вичинила Арунга. Пливучи, я нахиляв стебла рису над шкурою й двома здоровими дрючками вимолочував з них зерна, які були б з'їли чорні дрозди. І коли я втомився це робити, я передав обидві палки Арунзі, а сам сів на ніс, щоб гребти і керувати.

Раніше ми пробували були їсти рис сирым, проходячи і зриваючи його, але він нам не подобався. А тепер ми стали його пекти на вогні, зерно набухало, тріскалось і ставало біле — тоді все плем'я збігалось куштувати його.

Нас почали прозивати їдцями рису, або Синами Рису. А через багато-багато часу, коли Сипи Ріки відтиспули нас у гори, ми взяли з собою пасіння рису і саджали його там. Крім того, ми вивчились добирати на посів найбільші зерна, і коли потім варили рис, то він набухав ще більше.

Але вернімось до Арунги. Як я вже казав, вона верещала і дряпалась, як кішка, коли я вкрав її. А потім я пам'ятаю, як її родичі з Гірських людей зловили мене і потягли до себе в гори. Це був її батько, його два брати та троє її рідних братів. Але вона була моя і жила зі мною. Уночі, коли я лежав зв'язаний, як дика свиня перед тим, як її заріжуть, а вони втомлені спали біля вогнища, — Арунга підкралась до них і розбила їм голови моєю палицею, яку я зробив моїми власними руками. Потім, плачучи надо мною, вона розв'язала мене, і ми обоє втекли до широкої тихої річки, туди, де качки та чорні дрозди годувались рисом на болотах. Це було задовго перед тим, як прийшли Сипи Ріки.

Арунга була жінка, вічна жінка, єдина жінка. Вона жила за різних часів, у різних місцях. І вона буде жити вічно, бо вона безсмертна. Колись у далекій країні її ім'я було Рут, її звали також Ізольдою, Оленою, Покагоптою і Унгою. І немає чоловіка з чужих народів, який не знайшов би її і який не знайде її серед усіх народів на землі.

Я пам'ятаю багатьох жінок, що єдналися в цій одній жінці. Був час, коли Гар, мій брат, і я, по черзі переслідуючи і по черзі лягаючи спати, ганялись за диким жеребцем навколо того місця, де лежав і спав один з нас. Ми ганяли його, не даючи спочинути ні вдень, ні вночі, щоб голодом і спрагою підкорити його. Кінчилось тим,

що він стояв і тремтів, а ми в'язали його мотузками з оленячої шкіри. Таким чином, тільки завдяки нашим ногам, що не знали втоми, та нашій кмітливості,— план був мій,— мій брат і я приборкали цю швидконогу істоту.

Коли все було готове і мені тільки лишалось вскочити йому на спину,— бо це була моя мрія з самого початку,— Сельпа, моя жінка, обхопила мене руками і голосно стала переконувати мене, що повинен їхати Гар, а не я, бо в Гара нема ні жінки, ні дітей, і коли він і помере, то нікому не заповдіє шкоди. І коли вона почала плакати, то я зрікся своєї мрії. На жеребці, який стрибнув і помчав, сидів Гар, прилипнувши голим тілом до нього.

Уже сідало сонце, коли знявся великий крик. Гара принесли з далеких скель. Його знайшли з розбитою головою, а мозок витікав з неї, як мед з перекинутого вулика. Його мати посипала голову попелом і вичорнила лице, а батько в знак своєї жалоби відрубав собі половину пальців на одній руці. Жінки, а надто молоді і незаміжні, вкрили мене лайкою. Старі люди хитали мудримися головами і бубонили про те, що ці їхні батьки, ні їхніх батьків батьки ніколи не виявляли такого бажання. Конитина дуже смачна. Молоденькі лошатка надто ніжні і приємні на старечі зуби, але тільки дурневі може спасти на думку боротися з диким жеребцем. З ним можна боротись тільки тоді, коли він пробитий стрілою або б'ється в пастці на кілку.

Сельпа лаялась, аж поки я не заснув. Уранці мене розбудило її бурчання. Вона все бурчала про моє божевілля, про своє право на мене та про право наших дітей, аж доки мені не набридло її слухати, і я сказав їй, що зрікся своєї мрії і ніколи навіть думати не буду про те, щоб сісти на дикого коня і як вітер мчати по пісках і лугах.

Про це моє божевілля роками оповідали навколо наших вогнищ, і ці оповідання помстилися за мене. Моя мрія не вмерла. Молодь, слухаючи сміх і глум, захоплювалась нею так, що кінець кінцем Отар, мій найстарший син, ще зовсім юнак, перемиг дикого жеребця, скочив йому на спину і перед нашими очима помчав на ньому, як вітер. Потім, щоб не відстати від нього, інші чоловіки взялися і собі ловити диких коней і приборкувати їх. Чимало загинуло і людей, і коней, а проте я дожив до того

дня, коли, переходячи на друге місце, щоб знайти більше дичини, ми підвішували своїх немовлят у кошиках з вербового галуззя по боках коней, що переносили наше майно.

Ще юнаком я мріяв і бачив привиди. Сельпа, жінка, стримувала мої поривання. Але вони перейшли до Отара, мого нащадка, що житиме після мене; і він справдив їх, і наше плем'я стало багатіти від більш успішного полювання.

Була одна жінка під час великого пересування народів з Європи, цього пудного і втомного пересування багатьох поколінь, коли ми привели з собою в Індію короткорогу худобу та принесли ячмінь. Вона, ця жінка, жила задовго до того, як наші народи дісталися до Індії. То була якраз середня доба цього багатовікового пересування, але в якій саме місцевості лежала колись ця долина, я не можу знайти ні в одній найдокладнішій географії.

Жінку звали Нугіла. Долина була вузька і недовга. Оточена з усіх боків крутоярими горами, вона виглядала, немаче тераса. Тут росли рис і просо, які ми, Сини Гір, уперше побачили. У долині жив спокійний народ. Вони обробляли багату землю, родючість якої збільшувалась завдяки воді. Тут ми побачили і першу систему зрошення. Але нам не було коли розглядати їхні канали та рівчаки, якими вода з гір стікала на оброблені поля. Нам не можна було гаяти часу. Нас, Синів Гір, було небагато, і ми відступали перед Кирпатими, бо їх було багато. Ми звали їх Кирпатими, а самі вони звали себе Синами Орла. Їх було дуже багато, і нам доводилось тікати від них разом із нашими коротконогими чередами, з нашими козами, з нашим пасінням ячменю, з нашими жінками і дітьми.

Кирпаті вбивали пашу молодь, яка йшла ззаду, а ми нищили народ, який жив у долині і був слабший за нас. Їхні хати були вибудовані з глини і покриті травою. Навколо села здіймалась висока глиняна стіна. Ми повбивали людей, які збудували цю стіну, і самі ховались за нею з нашою худобою, з нашими жінками, і дітьми, і звідти стали ображати Кирпатих словами. У селі ми знайшли сховища, повні рису і проса. Худобу годували травою з покрівель. Наближалась пора дощів, і ми не боялись, що нам не вистачить води.

Облога була довга. Ще з самого початку облоги ми скликали всіх жінок, дітей та старих людей, яких ми не повбивали, і вигнали їх за стіну. Қирпаті перебили їх усіх. Так і нам, сидючи в селі, і їм, стоячи в долині, лишилося більше харчів.

Як я вже сказав, облога була довга і тяжка. Серед нас пішли недуги, і ми мерли від джуми, якою заражались від наших трупів. Наші сховища спорожніли, рису і проса вже не було. Наші кози та коротконога худоба поїли всі покрівлі, а ми, кінець кінцем, з'їли їх.

Настав час, коли там, де стояло п'ятеро чоловік на стіні, залишився тільки один. Дітей та підлітків було з тисяча, а не залишилось ні одного. Нугіла, моя жінка, відтяла свої коси і сплела з них міцну тятиву для мого лука. Інші жінки зробили те саме. Коли почався напад на стіну, то вони всі стояли поруч з нами і разом із списками і стрілами на ворога летіли черепки і каміння.

Навіть Қирпатим терпець увірвався. Коли з десятих чоловіків на стіні лишився тільки один живий і жінок так само було небагато, Қирпаті почали переговори. Вони сказали, що ми дужий народ, що наші жінки родять справжніх чоловіків і що, коли ми віддамо їм наших жінок, то вони залишать нас, щоб ми панували в долині. А собі ми можемо знайти жінок у південних долинах.

І Нугіла сказала «ні». Інші жінки також сказали «ні». Ми стали глузувати з Қирпатих і питали їх, чи вони не втомились від боїв. Але коли ми сміялися над своїми ворогами, то були вже пропащими людьми. Ми так знесилились, що вже не могли довго битись. Ще один напад — і край. Ми це знали. І наші жінки знали також. Нугіла сказала, що ми самі повинні знайти вихід і перехитрити Қирпатих. І поки вороги готувались до нападу, який мав бути останнім, то на стіні ми повбивали наших жінок. Нугіла кохала мене і схилилась, щоб прийняти удар мого меча. Потім і ми, чоловіки, що любили свій народ, перебили один одного. Останніми в цій кривавій різанині були я та мій брат, Горда. Він був старший, і я нахилився, щоб прийняти удар. Але я не зразу вмер. Я, останній з Снів Гір, бачив, як Горда кинувся на свій меч і незабаром вмер. Я вмирав і чув вигуки Қирпатих, які вже почали напад. Ці вигуки щораз слабшали в моїх ушах, і я був щасливий, що Қирпаті не матимуть синів, народжених від наших жінок.

Я не можу сказати, в який саме час я був Сином Гір, коли ми всі були вбиті у вузькій долині, перебивши перед цим усіх її мешканців — Синів Рису і Проса. Я знав тільки одне, що все це сталося на цілі століття раніше, ніж поширилось велике пересування народів і задовго перед тим, як я, будши арійським володарем старого Єгипту, вибудував собі дві гробниці і понівечив гробниці царів, які жили до мене.

Мені хотілось би більше розповісти про ті далекі часи, та я маю обмаль часу. Я пезабаром загину. Але мені сумно, що я нічого не можу сказати про давні пересування народів, про сутички народів, про пересування льодовика та про тварин, що переселялися в інші місця.

Хотілось би поговорити також і про Тайпу. Ми завжди пориваємось осягнути тайни буття, смерті, руїни. Людина — відмінна від інших тварин, її очі завжди звернені до зір. Вона створила багато богів, які схожі на нас або на ті образи, які їй малювалися в уяві. За тих прадавніх часів я молився сонцю і темряві. Я кланявся облупленому зерну, як джерелу всякого життя, молився Сар, богиці зерна, морським богам, річковим богам та рибам.

Я пам'ятаю Іштар перше ніж її викрали в нас вавілопяни; у нас була також Еа, володарка пекла, яка допомагала Іштар перемогти смерть. Мітра також був добрим богом арійців, але його в нас викрали, і ми його зреклись. Я пам'ятаю час, багато років пізніше нашого переселення в Індію, куди ми принесли були з собою наш ячмінь, коли я торгував кіньми і приїхав туди з численними слугами і довгим караваном. Тоді там поклонялися богові Бодісатві.

Справді, поклоніння Тайні мандрувало разом з людьми. Боги, запозичені і викрадені, також пересувались разом з людьми. Сумерійці запозичили в нас Шамаш-напштіпа, а Сини Шема запозичили його в них і назвали Ноєм.

Я, Деррел Стендінг, сидючи у відділенні для душоубів, не можу не сміятися з того, що дванадцять чесних і совісних присяжних визнали мене винуватим і засудили на страту. Дванадцять завжди було магічним числом у всіх Тайнах. Але воно не починається з дванадцяти колін Ізраїлю. Ще давно перед ними давні астрологи вмістили на небі

дванадцять знаків Зодіака. Я також пам'ятаю, що коли я належав до Асів та до Ванів, то Один судив людей, оточений дванадцятьма богами, що звалися: Тор, Вальдур, Ніорд, Фрей, Тір, Брогі, Гаймдаль, Годель, Відар, Уль, Форсеті і Локі.

Навіть наших валькірій викрали і перетворили їх в ангелів, а до плечей їм додали крила їхніх коней. Наше тодішнє пекло, з льодом і морозом, стало теперішнім пеклом, де від вогню та спеки кипить у жилах кров, тоді, як у нашому від холоду замерзав кістковий мозок. А саме небо, яке вважали за вічне й нерухоме, тепер також рухається і перевертається так, що ми бачимо Скорпіона там, де за старих часів був Козерог, і Стрільця — на місці Рака.

Поклоніння і поклоніння! І вічне переслідування Тайни! Я пам'ятаю кривого грецького бога Ковалю. Але їхній Вулкан був германським Вілондом, також ковалем, якого Нідунг, король Нідів, узяв у полон і, підрізавши йому сухожилля, зробив його кривим. Але раніше він був нашим володарем-ковалем, кував і бив молотом, і ми звали його Іль-Марінен. Він був витвором нашої фантазії. Його батьком ми вважали бородастого бога сонця, а його нянями — зорі Великого Веза. Тому що він — Вулкан, Віленд чи Іль-Марінен, народився з вовчої шерсті під сосною, його називали також Батьком-Ведмедем ще перед тим, як германці запозичили його в нас і стали молитись йому. В ті часи ми звали себе Синами Ведмедя і Синами Вовка. Вовк і Ведмідь були в нас тоді священними тваринами. Усе це було перед нашим переселенням на південь, під час якого ми поєдналися з Синами Лісового Дерева і познайомили їх з нашими казками та богами.

А хто такий Кашіопа, хто такий Пуруравас, як не наш кривий володар-коваль, що клепає залізо і пересувався разом з нами? Його називали різними іменами і йому молились ті, хто жив на Півдні, і ті, хто жив на Сході, і Сини Полюса, і Сини Вогненного Сverdла й Вогненного Долота.

Але про все дуже довго розповідати, хоч і хотілось би поговорити про трилисте Дерево Життя, яким Сігізмунд воскресив Сінфіотлі. Це була та сама рослина «Сома», що росте в Індії, а святий грааль короля Артура... та годі, годі вже про це!

А проте, коли я думаю про все, то приходжу до висновку, що найбільше в житті, у всіх життях, найважливіше для мене і для всіх людей була, є і буде жінка, доки ходять по небі зорі і доки змінюється само небо. Більше за нашу працю й зусилля, за нашу уяву і винахідливість, за наші бої, за споглядання зір, і за наші тайни, більше за все — важить жінка.

Іноді вона бувала несправедлива до мене, прив'язувала мої ноги до землі, приковувала до себе мій погляд, відірвавши його від зір, але вона носила в собі життя, вона була земна мати, вона давала мені величні дні і ночі і повноту життя. Навіть Тайну я уявляв собі в її образі і, креслячи зоряну карту, я помістив її постать на небі.

Уся моя робота, усі мої винаходи вели до неї. У найсміливіших і в найнедосяжніших моїх мріях була вона. Для неї я вигадав і Вогненне Свєрдло, і Вогненне Доло. Для неї, хоч і несповідомо, я вбивав кола в яму на Гострого Зуба, приборкував дикого жеребця, убивав мамонта, гонив табуни оленів на південь, тікаючи від криги, що насувалась за мною, збирав рис, культивував ячмінь, пшеницю і жито.

Заради жінки та її нащадків, образ яких вона носила в собі, я вмирав на верхах дерев, витримував довгу облогу в тісних печерах та на глиняних стінах. Для неї я вмістив на небі дванадцять знаків Зодіака. І коли поклонявся десятком каменям Нефріта — то поклонявся їй, поклонявся її дев'ятьом місяцям вагітності.

Проте жінка завжди лишалась на землі, припадала до неї, як та куріпка, ховаючи своїх дітей. І завжди у своїх блуканнях я збочував з своїх осяйних шляхів, і моя зоряна стежка повертала мене до неї, до вічного її образу, до жінки, єдиної жінки. Я так прагнув її обіймів, що забував у них про зорі.

Для жінки я переживав одиссеї, піднімався на гори, проходив пустелі, ходив на лови, вів перед у боях, для неї складав і їй співав свої пісні про подвиги, які я вчинив. Усі насолоди і радощі я мав від неї. І тепер, в кінці свого життя, я можу сказати, що не зазнав солодшого і глибшого безумства, як тоді, коли пив забуття в її обіймах і пахучому її волоссі.

Ще одне слово. Я згадав Доротею. Це було зовсім недавно, коли я читав лекції з агрономії фермерським

синам, студентам. Вона була одинадцятилітня дочка декана в коледжі. Ще дитина, проте вже жінка, вона уявила собі, що кохає мене. Я посміхався тільки, бо моє серце було в іншому місці, і вона не могла його зачепити.

Проте усмішка моя була мимоволі ніжна. В цих дитячих очах я бачив жінку, вічну жінку всіх часів і в усіх її образах. Очима Доротеї на мене дивилась Арунга, для якої я збирав достиглий рис, Сельпа, коли я мріяв сісти на дикого жеребця, і Нугіла, що схилилась під ударом мого меча. Це був погляд Лі-Лі, яку я залишав із сміхом на устах, очі принцеси Ом, яка сорок років жебрачила зі мною по битих шляхах, очі Філіпи, за яку я впав на траву в Старій Франції, і очі моєї матері, коли я був хлопчиком Джессі в обозі з наших фургонів на Гірських лугах.

Доротея була жінка-дитина, дочка всіх матерів, які були перед нею, і мати всіх жінок, що прийдуть після неї. Вона була Сар, богиня Зерна, Іштар, що перемогла смерть, Шеба і Клеопатра, Есфір та Іродіада. Вона була Марія-Мадонна і Марія-Магдаліна, Марія, сестра Марти, і сама Марта. Вона була Брунгільда і Мінерва, Ізольда і Джульєтта, Елоїза і Ніколетта. Вона була Єва, Ліліт і Астарта. Їй було одинадцять років, але в ній була і жінка минулого, і жінка майбутнього.

Тепер я сиджу в своїй камері. У сонному повітрі літнього вечора дзижчать мухи. Я знаю, що час мій недовгий. Незабаром мене одягнуть у сорочку без коміра... Мовчи, моє серце! Дух — безсмертний. Після темряви я знову буду жити і знову будуть жінки. Майбутнє береже їх для всіх тих поколінь, які я маю ще пережити. Зорі рухаються, небо змінюється, але жінка завжди вічна, світозарна, єдина так само, як і я у всіх маскарадах і нещасливих пригодах — єдиний чоловік, її товариш.

XXII

Мій час стає щораз коротший. Рукопис, який я написав, потайки винесли з в'язниці. Є одна людина, якій я довіряю, і ця людина догляне, щоб його надрукували. Я вже тепер не у відділенні душоубів. Я пишу ці рядки в камері смертників, і до мене приставили «смертного вар-

тового». День і ніч він пильнує, щоб я не помер. Мене треба зберегти живого, щоб потім повісити, бо публіка буде обдурена, закон не виконаний і на наглядача, що завідує в'язницею, впаде вина, бо він повинен глядіти, щоб засуджених вішали як слід. Я часто дивувався, яким чудним способом часом люди заробляють собі шматок хліба.

Це мої останні рядки. Завтра вранці прийде мій час. Губернатор відхилив прохання про помилування або про відстрочення страти — дарма, що «Ліга боротьби з карою через повішення» зняла справжній заколот по всій Каліфорнії. Репортери вже збираються, наче зграя круків. Я бачив їх. Більшість з них — кумедні молоді хлопці. А найкумедніше те, що вони хочуть бачити страту професора Деррела Стендінга, щоб потім написати для публіки, як цей професор, Деррел Стендінг, помер на мотузці, і цим заробити собі на хліб і масло, на коктейль, на тютюн, на квартиру плату, а коли вони одружені, то на взуття та на книжки своїм дітям. Та пехай, кінець кінцем, вони гірше себе почуватимуть, ніж я.

Коли я так сиджу і думаю, то чую кроки мого вартового, який ходить коло моєї клітки і підозріливими очима весь час заглядає до мене. Я починаю почувати майже втому від цього безнастанного повторення. Я пережив життя багатьох поколінь і втомився від безнастанної боротьби, мук і катастроф, що судилися всякому, хто займав високі становища, хто йшов блискучими шляхами та мандрував між зорями.

Я майже сподіваюсь, що коли я увійду в іншу форму, то я тоді буду тихим фермером. Це моя мрія. Я ладен віддати все за таке одне життя. О! Моя мрія — ферма, мої люцернові поля, мої джерсейські стада, мої полонини, мої пологі схили, порослі чагарником і перетворені в оброблені поля! Мої ангорські кози, що пасуться на високих узгір'ях, нищать чагарник, щоб потім легше було обробляти ґрунт!

Високо на схилах — природний басейн. З трьох сторін його загородили гори, а з четвертої, зовсім вузької, — я зробив би греблю. Зовсім мало поклавши праці, я міг би мати двадцять мільйонів галонів води. В Каліфорнії довге засушливе літо завдає великої шкоди розвитку фермерського господарства. Мало того, що воно не дає

хлібові рости, але ще й проти сонця вигорає чорнозем, що лежить під шаром перегною. Спорудивши греблю, я міг би з правильною сівозміною збирати три врожаї на рік і мати багато зеленого добрива...

Мені щойно довелось витерпіти відвідування наглядача. Я навмисне вживаю цей вислів «витерпіти». Він зовсім не подібний до наглядача Сан-Квентінської в'язниці і так хвилювався, що я мусив розважати його. Він сказав, що він буде вперше при повішенні. Моя невдала спроба дотепу, коли я відповів, що і мене також будуть вперше вішати, не розвеселила його нітрохи. Він був не в силі сміятись. Його дочка вчиться у вищій школі, а син вступив до Стенфорда. Він не має ніяких прибутків, крім зарплати, дружина його — інвалід, і він пригнічений тим, що лікарі в страховому товаристві не дозволили йому застрахувати життя. Цей чоловік виклав передо мною всі свої турботи, і коли б я дипломатично не припинив це інтерв'ю, то, мабуть, і досі б він мені розповідав про них.

Останні два роки в Сан-Квентіні були дуже тяжкі і похмурі. Найдивовижніша примха долі несподівано визволила Еда Моррела з одиночного ув'язнення, і він став головним в'язничним старостою. Перед ним був старостою Ел Гетчінз і мав близько трьох тисяч доларів доходу. На мое нещастя Джек Оппенгаймер, який карався в одиночці вже багато років, став лихий на увесь світ. Цілих вісім місяців він відмовлявся розмовляти навіть зі мною.

Новини заходять і у в'язницю. Потрібен тільки час, і вони заходять навіть в одиночні камери. Так я дізнався, що Сесіль Вінвуд, поет-злочинець, боягуз і провокатор, знову потрапив до в'язниці за новий злочин. Не треба забувати, що цей Сесіль Вінвуд вигадав усю цю чарівну казку про те, що я переховав динаміт, якого і на світі не було, і що за це я просидів п'ять років в одиночній камері.

Я вирішив убити Сесіля Вінвуда. Моррела не було. Джек Оппенгаймер мовчав аж до останнього вчинку, який порішив його. Самота моя стала занадто одноманітною, треба було щось вигадати. Я згадав той час, коли я був Адамом Стренгом і сорок років носив у собі помсту. Те,

що він зробив, міг зробити і я, коли б тільки мені пощастило вчепитися в горло Сесілю Вінвудові.

Звісно, ніхто і не сподівався від мене, щоб я міг признатись, звідки я дістав чотири голки. Це були невеличкі голки для батисту. Я дуже схуд, і мені доволі було пропилати чотири грати, кожну в двох місцях, щоб я міг пролізти. Я так і зробив, уживши по одній голці на кожну грату. Це значить, що я надрівав кожну в двох місцях, і на кожний надріз я потратив один місяць. Таким способом робота мала тривати вісім місяців. Але, на лихо, я зламав на останній граті свою останню голку, і мені довелося ждати цілі три місяці, доки я дістав нову. Проте я дістав її й вийшов із своєї камери.

Я страшенно жалію, що не дістався до Сесіля Вінвуда. Я все розраховував, крім тільки одного. Найбільше шансів було знайти Вінвуда в їдальні в обідню пору. Я пождав, поки в цей час буде коло мене вартувати сонний Джонс Сороча Морда. Я був тепер єдиний мешканець відділу одиночників, через те Сороча Морда невдовзі заснув. Я вийняв перерізані грати, протиснувся крізь дірку, прокрався повз сонного вартового, відчинив двері і опинився на волі... у внутрішній частині в'язниці.

Тут виявилось, що я не взяв до уваги себе самого. Я просидів п'ять років в одиночній камері і страшенно знесилів. Я важив не більше як вісімдесят сім фунтів і до того ще наполовину був сліпий. У мене раптом почався напад агорафобії — я злякався простору. Просидівши п'ять років між тісними стінами, я не здатен був тепер йти довгими сходами і через двір.

Спускання цими сходами я вважаю за найгероїчніший подвиг, який я коли вчинив. Двір був порожній. Сліпуче сонце заливало його. Тричі я намірявся перейти його, але в голові паморочилось, і я мусив відступати під захист стіни. Зібравши всю свою мужність, я зробив ще одну спробу. Мої бідні, хворі очі були сліпі, як у кажана, і я злякався власної тіні на плитах двору. Я спробував був обійти свою тінь, але спіткнувся, упав на неї, як людина, яка тоне, силкується дістатись до берега, так і я дорачкував знову до стіни.

Прихилившись до стіни, я заплакав, уперше заплакав за багато років. Хоч я був у розпачі, проте пригадую, що я зауважив, які гарячі сльози котились мені по щоках та який солоний був їх смак на губах. Раптом

мене почало трясти, як у пропасниці. Перейти через двір — зовсім неможливий подвиг для людини в моєму стані — я взявся обходити його, близько тримаючись стіни й торкаючись її руками.

Але виявилось, що за мною слідував сторож Терстон. Я побачив його, і він здався моїм хворим очам величезним і відгороданим страховищем, що мчало на мене звідкись здалеку з неймовірною швидкістю. Можливо, що в ту мить він був футів за двадцять від мене. Він важив щонайменше сто сімдесят фунтів, і легко собі можна уявити, що довго я не міг з ним боротись. Але хоч як це було недовго, мені сказали, що я вдарив його кулаком по носі й пустив йому кров.

Як би там не було, але за законом Каліфорнії довічно ув'язнених за бійку карали через повішання. Суд не міг не взяти до уваги присягу сторожа Терстона і інших в'язничних катів і визнав мою вину. Суддя не міг ігнорувати закони, які так зрозуміло викладені у кодексі!

Терстон побив мене добре, а коли я волікся сходами назад, то ціла орда сторожів і старост, що товпились навколо мене, штовхали, давали стусани і били кулаками, надриваючись, щоб допомогти сторожеві Терстону.

Дуже можливо, що в цій метушні хтось ненароком розквасив йому носа. У всякому разі, мені було б все одно, коли б я був вишен, хоч смішно вішати людину за таку дурницю...

Я щойно розмовляв з другим вартовим смертників, що змінив першого. Ще не минуло й року, як в цій камері сидів Джек Оппенгаймер, перед тим, як його повісили, що буде також зі мною завтра вранці. Цей чоловік був один із вартових смертників коло Джека Оппенгаймера. Він — старий солдат, безперестану жує тютюн і так неохайно, що його сива борода й вуса завжди жовті. Він удівець. Його чотирнадцятеро дітей усі вже одружились, і він має тридцять одного внука і чотири підлітки-правнучки. Щось від нього дізнатись, це все одно, що вирвати зуба. Він чудний старий селянин, розумово дуже мало розвинений. Я гадаю, що через те він і живе так довго і дав таких численних нащадків. Його розум, мабуть, кристалізувався тридцять років тому. Його думки не йдуть далі збору винограду. Від нього рідко можна

почути щось крім «так» і «ні». І зовсім не через те, що він такий понурий, ні — йому просто нічого сказати. Не знаю, коли я знову буду жити, але таке втілення, як він, було б прекрасним рослинним життям, де можна добре спочити перед новим міжзор'яним блуканням...

Але вернімося назад. Як я вже казав, Терстон і вся зграя в'язничних псів штовхали, били мене кулаками, чухрали, тягнучи цими жахливими сходами, і я відчув непомірне полегшення, опинившись знову у своїй одиночній камері. У ній було так спокійно, так безпечно. Я почував себе, як дитина, що була заблудилась і знову повернулась додому. Я зразу полюбив ті стіни, які ненавидів п'ять років. З усіх боків я міг доторкнутись до цих грубих моїх стін, і вони захищали мене від широкого простору, що намірявся, неначе якийсь страхіття, кинутись і вчепитися в мене. Агорафобія — жахлива хвороба. Я мало відчув її, але і після цього малого прийшов до висновку, що повішання — далеко легше...

Я щойно щиро сміявся. В'язничний лікар, симпатичний чолов'яга, заходив поговорити зі мною і несподівано запропонував мені свої послуги. Він міг «накачати» в мене за ніч стільки морфію, що вранці, по дорозі до шибениці, я не буду знати, чи я йду туди, чи вже повертаюсь назад. Але я, звісно, відхилив його пропозицію.

Але про сміх. Це так скидається на Джека Оппенгайма. Я бачу тонке лукавство цього чоловіка, коли він відповів репортерам наперед обміркованим ехидством, а вони подумали, що це вийшло в нього мимоволі. В останній його рапок, коли він поснідав і коли вже його одягли в сорочку без коміра, до нього в камеру зійшлись репортери, щоб почути його останнє слово. Між іншим, вони його спитали, як він ставиться до смертної кари.

Хто наважиться сказати, що нашу brutальну дикість покриває не один тільки тонесенький шар цивілізації, коли гурт живих людей може запропонувати таке питання людині, що має зараз йти на страту, і що на її смерть вони прийшли дивитись?

Але Джек завжди любив пожартувати.

— Джентльмени, — відповів він, — я сподіваюсь дожити до того часу, коли смертну кару скасують.

Протягом віків я жив у багатьох поколіннях. Людина, окремих індивід, не зробила морального поступу за ці десять віків. Я можу в цьому запрягтися. Різниця між

диким жеребцем та спокійним запряженим конем є тільки різниця муштри. Та сама муштра відрізняє теперішню людину від тієї, що жила десять віків тому. Під тонким шаром моралі людина — той самий дикун, що був і тоді. Мораль — це соціальний фонд, що зростав разом з віками, повними муки. Народжена дитина буде дикунем, коли її не муштрувати, не вирівнювати за допомогою цієї самої абстрактної моралі, що так довго зростала.

«Не убий» — дурниця! Завтра вони мене вб'ють. «Не убий» — дурниця! На корабельних дворах усіх цивілізованих країн будують дредноути та наддредноути... Дорогі мої друзі! Я, ідучи на смерть, вітаю вас словом — «дурниця»!

Я питаю вас, чи хто проповідував тепер крашу мораль, ніж Христос, Гаудда, Сократ і Платон, Конфуцій і хто був автором «Махабхарата»?

Боже мій! П'ятдесят тисяч років тому жінки в наших родинях були чистіші, наші родинні відносини та громадські відносини були непохитно чесні.

Мушу сказати, що мораль тих далеких днів була вища за сучасну мораль. Не заперечуйте цього, не подумавши. Згадайте про дитячу працю, про хабарництво поліції, про нашу політичну розпусту, про фальсифікацію харчових продуктів, про рабство дочок бідних батьків. Коди я був Сином Гір і Сином Вола, тоді проституції не існувало. Ми були чисті, я вам кажу. Такі безодні розпусти нам і не снились. Еге, тепер тільки нижчі тварини такі чисті. Треба бути людиною, з її уявою, з її пануванням над матерією, щоб створити смертні гріхи. Нижчі тварини, усі інші тварини не здатні на гріх.

Згадуючи всі свої існування в багатьох віках і в багатьох країнах, я мушу сказати, що не знаю жорстокості жахливішої або навіть такої самої жахливої, як наша в'язнична система за наших часів. Ви знаєте, що мені довелося витерпіти в своїй самотності, коли мене затягали в пекельну сорочку. А це ж перше десятиліття двадцятого віку! За старих часів ми рішуче карали і вбивали швидко. Ми так робили, бо таке було наше бажання, з примхи, коли хочете. Але ніколи ми не були лицемірами і не вдавались ні до преси, ні до церковної кафедри, ні до університету по санкцію на наше дикунство. Що ми хотіли, те і робили, сміливо приймаючи всі докори і догани, не ховались під поли учених економі-

стів та буржуазних філософів або під поли субсидованих проповідників, професорів та видавництв.

Боже мій, яких, може, сто років тому, ні, п'ятдесят років... навіть п'ять років, напад і бійку не вважали в Сполучених Штатах за карний злочин. А цього року, 1913, у Каліфорнії вони повісили Джека Оппенгаймера за такий злочин, а завтра за карний злочин — удар кулаком по носі,— вони поведуть і повісять мене. Скажіть же, чи багато часу треба, щоб вимерли мавпи й тигри, коли подібні закони існують у Каліфорнії в 1913 році по Христі? Боже, боже. Христа тільки розп'яли. Але Джеку Оппенгаймеру і мені вони вчинили багато гірше...

Якось постукав до мене Ед Моррел: «Найжахливіше, що можна вчинити людині — це повісити її». Ні, я зовсім не шаную страту через повішення. Це не тільки чорна робота для катів, які одержують за неї гроші, це принижує державу, яка дозволяє її, голосує за неї. Повішання — це перозумно і пенауково...

Настав ранок. Останній для мене ранок. Ніч я проспав, як дитина. Я лежав і спав так спокійно, що мій передсмертний вартовий злякався навіть, чи не задушився я своїм вовняним уквивалом. Мені було жаль дивитись, як збентежився бідолаха. Але справа йшла про його шматок хліба. Коли б це так трапилось, то на нього лягла б чорна пляма і його, мабуть, звільнили б з посади. А перспектива стати безробітним за наших часів дуже невесела. Кажуть, що Європа взялась до ліквідації безробіття два роки тому, а тепер почали ліквідовувати його і Сполучені Штати. Це вказує або на економічну кризу або на тиху паніку. Але армія безробітних збільшиться на ту зиму, а довгі черги за хлібом...

Я щойно поснідав. Це теж безглузда справа, але я їв з апетитом. Наглядач приніс квартиру віскі. Я подарував її для відділення душолюбів з привітанням.

Бідолашний наглядач боїться, що коли я не нап'юсь, то нароблю бешкету і на його керівництво впаде тінь...

На мене надягли сорочку без коміра...

Сьогодні я, здається, дуже поважна особа. Ціла група людей цікавиться мною...

Заходив лікар. Я попросив його перевірити мій пульс. Він нормальний.

Записую ці випадкові думки. Вони вийдуть з в'язниці тим самим потайним шляхом...

Мені здається, що на цілу в'язницю зараз я найспокойніша людина. Я, як та дитина, що готується в дорогу. Хочеться швидше рушати і цікаво подивитись на нові місця. Смішно боятися смерті тому, хто так часто поринав у темряву, щоб жити знову...

Наглядач прислав кварту шампанського. Я відіслав її також у відділ душолюбів. Дивно, скільки уваги до мене в цей останній день! Мабуть, ті люди, що хочуть убити мене, самі бояться смерті. Наводжу слова Джека Оппенгаймера: «Я, близький до смерті, мабуть, здаюся їм чимсь всесильним, як бог...»

Ед Моррел прислав мені декілька слів. Кажуть, що він цілісіньку ніч ходив коло в'язничної стіни. Йому, як колишньому засудженому, не дозволили побачитись і попрощатись зі мною. Дикуни?.. Не знаю. Може, тільки діти. Б'юся об заклад, що після того, як мені на шиї затягнуть петлю, багатьом з них страшно буде поночі залишитися на самоті.

Ед Моррел пише: «Тисну тобі руку, старий товаришу. Знаю, що ти будеш мужнім...»

Щойно пішли репортери. Побачу їх ще раз востаннє вже з ешафота перед тим, як кат насуне мені на лице чорного каптура. Напевне, тоді в них буде поганий вигляд. Чудні хлопці! Декотрі, здається, навіть випили. Двом чи трьом з них млосно від самої думки, що доведеться їм бути свідками близької події. Здається, легше бути повішеним, ніж дивитись, як вішають.

Останні рядки. Здається, я затримую церемонію. У моїй камері повно службовців і всяких урядових осіб. Усі хвилюються. Усім хочеться швидше кінчити. Мабуть, де-

кого запросили на обід. Звісно, я ображаю їх тим, що пишу ці кілька слів. Священик знов запропонував лишитися зі мною до кінця. Нещасна людина!.. Навіщо мені лишати його цієї втіхи? Я згодився, а він аж повеселішав. Як мало треба, щоб зробити людину щасливою! Коли б вони так не поспішали, то я залюбки спинився б і щиро посміявся.

Кінчаю. Можу тільки повторити: смерті нема. Життя — це дух, а він не може вмерти. Тільки плоть умирає і йде в небуття. Вона просякла хімічним ферментом, що надає їй форми. Вона вічно пластична і вічно кристалізується, щоб знову розтопитись у рухові і знову кристалізуватися в різні тимчасові форми плоті, які змінюються і знов розтоплюються. Лише дух залишається і розвивається угору, до світла. Чим я буду, коли знову почну жити? Хотів би я знати... Хотів би...

Відповідальний за випуск Л. Т. Солонько

Художник *К. В. Бобровников*
Художній редактор *А. М. Десянін*
Технічний редактор *В. І. Писаренко*
Коректори *Т. М. Марксич, Г. Г. Лозинська*

*

ДЖЕК ЛОНДОН
Межзвездний експлітец
(На українском языке)

*

Здано на виробництво 9. I. 1957 р.
Підписано до друку 7. V. 1957 р.
Формат паперу 84 × 108/16. Папер. арк. 4. Друк.
арк. 13,2. Обліково-видавн. арк. 13,987.
Ціна 5 крб. Замовл. 159. Тираж 30000.

*

Книжкова фабрика ім. Фрунзе,
Головидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

